

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: TURAN
Ziya GÖKALP

YIL: 2 SAYI: 7 YAZ 2010

ISSN: 1308-8041 (Basılı)
e-ISSN: 1309-4033 (Dijital)

Bu dergi TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezinin Uluslararası Bilimsel Mevsimlik Hakemli bir Dergisidir.

İMTİYAZ SAHİBİ
TURAN Stratejik Araştırmaları Merkezi Kurucusu ve Onursal Başkanı
Dr. Elnur Hasan MİKAİL

Genel Yayın Yönetmeni
Peri HASANLI MİKAİL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Dr. Yusuf GEDİKLİ

Editörler
Fatih ALPARSLAN
Gökhan GÖKÇEK
Kader ÖZLEM
Metanet ALİYEVA

Tasarım
Ali ÇAĞLAYAN
Murat ULUTÜRK

Grafiker
Fatih BALCI

Baskı
Hakimiyet Gazetesi Matbaası
KONYA

Abonelik Bilgileri
Yıllık Abonelik ücreti: 100 TL, KKTC ve Yurtdışı için \$100 USD veya 75 EURO'dur

Banka Hesap Bilgileri
Banka Adı: Yapı Kredi Bankası
Uluslararası gönderiler için: Banka swift(BIC) kodu: YAPITRISXXX
Alıcı adı, soyadı: Elnur Hasan MİKAİL
TL Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 71016087;
IBAN Bilgileri: Tr83000670100000071016087
USD Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80684989;
IBAN Bilgileri: Tr97000670100000080684989
EURO Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80741223;
IBAN Bilgileri: Tr23000670100000080741223
Posta Çeki Hesap Numarası:
Elnur Hasan MİKAİL - 5808040(TL)

Yönetim Yeri Adresi
Bosna Hersek Mahallesi, Ahmet Yesevi Sitesi 1/23,
Selçuklu 42250, KONYA/TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Telefon / Belgegeçer: +90 332 241 35 39
Cep Telefonu: +90 531 812 13 61
Web adresi: http://www.turansam.org
E-posta: emikail@yahoo.com
MSN: emikail@turansam.org

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi
Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: TURAN
Ziya GÖKALP

BİLİM KURULU

- Ordinaryüs Prof. Dr. Bekir NEBİYEY, AZERBAJCAN
Ordinaryüs Prof. Dr. Ermentay SULTANMURAT, KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Akif MUSAYEV, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ata ATUN, KKTC
Prof. Dr. Aygün ATTAR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Cemil HASANLI, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Cihan DURA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Elman QULİYEV, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Emin KURU, TÜRKİYE
Prof. Dr. Hacı NECEFOĞLU, TÜRKİYE
Prof. Dr. Hacı Duran, TÜRKİYE
Prof. Dr. Kadir GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mahire QULİYEVA, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Mehmet ERDAŞ, ALMANYA
Prof. Dr. Mehmet GÜNAY, TÜRKİYE
Prof. Dr. Minire GARAYEVA, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Musa QASIMLI, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ, GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Teymur KERİMLİ, AZERBAJCAN
Prof. Dr. Ufuk TAVKUL, TÜRKİYE
Prof. Dr. Vaqif ARZUMANLI, AZERBAJCAN
Doç. Dr. Ali KAFKASYALI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Cemalettin CAMCI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Elman ALİYEV, GÜRCİSTAN
Doç. Dr. Hanun DEMİRKAYA, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL, TÜRKİYE
Doç. Dr. M. Murat HATİPOĞLU, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa SEVER, TÜRKİYE
Doç. Dr. Tudora ARNAUT, UKRAYNA
Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA, AZERBAJCAN
Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAS, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kamile GÜLÜM, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kemal KOÇAK, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜVENÇ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yaşar TAŞKAYA, ÖZBEKİSTAN
Dr. Akif POROY, TÜRKİYE
Dr. Ali Fuat ATALAY, KKTC
Dr. Eldeniz ABBASLI, AZERBAJCAN
Dr. Elnur Hasan MIKAIL, TÜRKİYE
Dr. Elnur NESİROV, AZERBAJCAN
Dr. Güllü KARANFIL, MOLDOVA
Dr. Meşkure YILMAZ, TÜRKİYE
Dr. Oğuz DOĞAN, TÜRKİYE
Dr. Özkan HÜSEYİN, TÜRKİYE
Dr. Şerahlı LAÇIN, TÜRKİYE
Dr. Yusuf GEDİKLİ, TÜRKİYE
Dr. Zeki AYDIN, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Berk ERYAPRAK, TÜRKİYE
Okt. Necati ÇAYIRLI, TÜRKİYE
Uzman Emete GÖZGÜZELLİ, KKTC
Uzman Fatih ALPARSLAN, TÜRKİYE
Uzman Yılmaz ÖZKAYA, TÜRKİYE
Uzman Zaur ALİYEV, AZERBAJCAN
Uzman Ziya HACILI, AZERBAJCAN
Celil CAVANŞİR YURDSEVEN, AZERBAJCAN
Faruk HABİBOĞLU, TÜRKİYE
Kader ÖZLEM, TÜRKİYE
Süleyman MERDANOĞLU, TÜRKİYE
Timur DAVLETOV, HAKASYA

İÇİNDEKİLER

1.	AZERBAJCAN VE ARAP KAHRAMANLIK DESTANLARINDA DOLANDIRICILIK VE KENDİNİ DEĞİŞİM MOTİVLERİNİN KIYASLANMASI	4
	Çinare MÜTELLİMOVA Tofiq kızı	
2.	SOSYAL YÖNÜMLÜ PAZAR EKONOMİSİNDE İSTİHDAMIN BAŞLICA YÖNLERİ	7
	Z. A. MALAYEV	
3.	KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE AZERBAJCANDA YEREL YÖNETİM YAPILANMASI	11
	Sebuhi YUSİFOV	
4.	TÜRK DÜNYASI AYDINLARINDAN Ord. Prof. Dr. AHMET ZEKİ VELİDİ TOĞAN'IN HAYATI MÜCADELESİ VE LİDER KİŞİLİĞİ	17
	Cengiz ASLAN	
5.	BAFRA KÖY ADLARINA BİR BAKIŞ	25
	Yunus Emre UYAR	
6.	ƏDƏBİ İRS VƏ VARİSLİK: SƏMƏD VURĞUN ŞEİRİNDƏ FÜZULİ	30
	Afaq YUSİFLİ Xəlil qızı	
7.	ÇİN – TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ	38
	Samet ZENGİNOĞLU	
8.	MƏŞĞƏLƏLƏR MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAĞIN SOSIAL-MƏNƏVİ İNKİŞAFININ VASİTƏSİ KİMİ	42
	Dos. Şəhla ƏLİYEVA	
9.	BULGARİSTAN'DAKİ BAŞMÜFTÜLÜK KRİZİNƏ STRATEJİK YAKLAŞIM	48
	Kader ÖZLEM	
10.	NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYYETİ DOĞAL KAYNAKLARI	56
	İlqar ŞIXALİYEV Yaver oğlu	
11.	DÜNYA BANKASININ AZERBAJCAN EKONOMİSİNƏ ETKİSİ VE DİŞA AÇILMADA KATKISI	61
	Anar EMİNOV Nazim oğlu	
12.	AZERBAJCAN TÜRK LÜĞÜNÜN KAHRAMANI MEHMET EMİN RESULZÂDE (1884-1955)	69
	Nurgül UZUNEL	
13.	AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN MÜHACİRƏTDƏ FƏALİYYƏTİ	76
	Xaqan BALAYEV Əlirza oğlu	
14.	KÜRESEL GÜÇ MÜCADELESİ BAĞLAMINDA AVRASYA'DAKİ ENERJİ SAVAŞLARI	80
	Çağrı Kürşat YÜCE	
15.	HÜSEYİNZADE ALİ BEY, AHMET AĞAOĞLU VE TÜRKÇÜLÜK DÜŞÜNCESİ ÜZERİNE...	95
	Mehmet DOĞAN	
16.	KONYA SELÇUKLULAR SARAYINDAKİ TİFLİSLİ ÂLİM	100
	Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ	
17.	HEPİNİZ AYAĞA KALKINIZ: İLK TÜRK ESERİNE SAHİBİM!	107
	Meriç KURTULAN	
18.	К ВОПРОСУ О ТЕНДЕНЦИЯХ В ЭВОЛЮЦИИ СИСТЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ ГАГАУЗОВ.	114
	A. K. ПАПЦОВА	
19.	AGRO ECOLOGICAL PARTICULARITIES OF MOUNTAIN-MEADOW LANDSCAPES OF SOUTH-EAST SLOPE OF MAIN CAUCASIAN RANGE	122
	İham MARDANOV İldirim oğlun	
20.	TƏHLÜKƏLİ METEOROLOJİ HADİSƏLƏR VƏ ONLARIN XƏZƏRİN SAHİL ƏRAZİLƏRİNDƏ YAYILMA QANUNAUYGUNLUQLARI	128
	V. R. ABDULLAYEV	
21.	PONTUS MESELESİ	132
	Abdullah KARAHİSARLI	
22.	TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ KÜLTÜRÜ	135
	Nazike TOKTOK	
23.	THE THEORY OF POSTMODERNISM AS A CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS THEORY	143
	Dr. Elnur Hasan MIKAIL	
	KITAP TANITIMLARI ve REKLAM	149

(1)
**AZERBAIJAN VE ARAP KAHRAMANLIK DESTANLARINDA
DOLANDIRICILIK VE KENDİNİ DEĞİŞİM MOTİVLERİNİN KİYASLANMASI**
Çinare MÜTELLİMOVA Tofiq kızı¹

ÖZET

Makale, Azerbaycan ve Arap kahramanlık destanlarında dolandırıcılık ve değişim detaylarının kıyaslamasına ait edilmiştir. Bu kıyaslama özellikle Azerbaycan kahramanlık destanları olan “Köroğlu”, “Kitabi Dedde Korkut” Arap kahramanlık destanları olan “Ali Zibak”, “Zat El Himme” arasında yapılmıştır.

Kıyaslamalardan da görüldüğü gibi, her iki halkın kahramanlık destanlarında dolandırıcılık detayı, içerik ve olayları ne kadar çeşitli ve değişik olsa da, hep ışık karanlığa, hayır şerre, beyaz siyahın üzerinde zafer kazanıyor.

ABSTRACT

The article is dedicated to comparative analysis of motives of deception and trickery in Azerbaijani and Arab epic tales. The comparison has been conducted in a number of Azerbaijani epic literature examples, such as “Koroghlu”, “Kitaby Dada Gourgud” as well as examples of Arab epic literature, such as “Ali Zibagh”, “Zat al - Himmah” and etc.

Finally, as concluded as a result of the comparison, while the storyline and events involving deception and trickery varies greatly in the examples of epic literature in both languages, it is always that the light defeats the darkness and the good defeats the evil.

Dolandırıcılık tarzında kaleme alınan eserler hangi halka ait olursa olsun, avantüra ve yalan tarzında onların siyasi-sosyal nedenlerini araştırarak açıklamak için zaruri olan düşünce şeklini geliştirmek için yararlı. Hem Azerbaycan, hem de Arap kahramanlık destanlarında göze çarpan bir çok benzer çizgi ve motif vardır. Her iki halkın kahramanlık destanlarında dikkat çeken tipolojik uygunluklardan biri de çıkarıcılık motiveleri kısa özetli özelliğe sahipse, Arap destanlarında buna daha çok yer ayrılmaktadır. Bu kıyaslama “Ali Zibak” destanı ile Azerbaycan halk kahramanlık destanları arasında daha net tarzda belirleniyor. Kıyafet değiştirmek yolu ile gelen uslu “Ali Zibak” destanı gibi “Destani Ahmet Harami” eserinde de kullanılmıştır. Eserin kahramanları intikam almak için çeşitli hiyle ve dolandırıcılığa el atıyor. Bu dolandırıcılıklardan biri de onların şekilden şekile girmesidir.

“Ali Zibak” destanında Ali'nin annesi Fatıma gah bedevi elbisesi giyiyor, gah da ihtiyar göçebe kadın elbisesi ve ya dövüşçü elbisesi giyerek, zor durumlarda çeşitli şekillerde oğluna yardım ediyor. Ali de kıyafetini tanınmayacak şekilde değişerek yiğitlerin her birine sihirli eşyaların ve hazinenin elde edilmesinde yardım ediyor. Genellikle, Arap kahramanlık destanlarının kahramanı yiğit dövüşçü, savaş sanatını bilen yiğit ve bununla beraber dolandırıcı ve hiyleci oluyor. Bu kahraman kılıçla, nize ile başarılı şekilde savaşıyor, düşmanı başarılı ok ile mahvede biliyor ve aynı zamanda düşmanı rehin almak için çeşitli uyuşturucu maddeler hazırlaya biliyor. Kahraman kendi kıyafetini öyle tanınmayacak tarzda değiştiriyor ki, onu gerçekten de ya kadın, ya da zenci sanıyorlar. Mesela; Ali Zibak derviş, rahip, rahibe, vezir, kıyafetine giriyor. Destanın 4. bölümünde Selahattin'in adamları Ali'yi arıyorlar. Ali camideyken onlar da oraya geliyorlar. Ali Zibak ta kıyafetini değiştirerek onlarla dalga geçiyor. 5. bölümde ise Ali kadın kılığına giriyor. Selahattin'le buluşuyor. Selahattin de sanıyor ki, o kız. Odada yalnız kalırken Ali Selahattin'in elini ve ayaklarını bağlayarak kaçıyor. Selahattin Ali'nin peşinde ordu yolluyor. Bu bölümde Ali çeşitli giysiler giyiyor. Destanın 6. bölümünde değişime rastlıyoruz. Ali kendine pazarda dükkan açıyor. Satılan malların işersinde Selahattin'in de elbiseleri oluyor. Selahattin malların nerden alınmasını Ali'ye soruyor. Ali

¹ Baku Devlet Üniversitesi, öğretmen, Bakü/AZERBAIJAN.

diyor ki, bunu ordu başkanlarının birisinin evinden almış. Ali ordu başkanının evini Selahattine gösteriyor. Ali'nin hiyleleri sonucu Selahattin yakalanıyor.

Sonradan Selahattin Ali'yi bulmak için kendini ölü olarak gösteriyor. Ölü şekline girdikten sonra Ali Selahattin'in üzerine sıcak su döküyor. Herkes Selahattin'in dirildiğinden bahsediyor. Destanın 7. bölümünde ise Ali'nin annesi Fatıma kayıplara karışıyor. Ali'yi kötü insanların elinden kurtarıyor. Sirenin 9. bölümünde ise Delile'nin Ali'yi aldatmasından, diğer bölümlerde ise onun Zibak'a yaptığı hiylelerden bahsediliyor.

Hiyleler ve değişimcilik kuramına biz "Koroğlu" destanında rastlıyoruz. Destanın "Hamza'nın Kıratı Kaçırması" bölümünde üçkağıtçılığın sadece dolandırma, yalancı olmasından başka, hem de tedbirli olması ile ilgili de parçalar var. Burada bahsediliyor ki, Hasan paşa Koroğlu'yu ortadan kaldırmak için tedbirler yapıyor ve bu işe köyün zenginlerini de katıyor. "Koroğlu Kıratsız hiç birşey yapamaz, o nedenle ben Kıratı kaçırmaya hazırım"- diyen Hamza'nın sözlerini Hasan paşa duyarak seviniyor. Hamza ona diyor ki, Ona mal mülk lazım değil, ancak Paşanın küçük kızı gerek. Paşa şaşırıldığı zaman Hamza ona diyor ki, "Eğer kızımı bana verirsen senin damadın olurum".

Kelin Dürat'ı kaçarak, değirmencinin yanına gelerek, onu aldatması ve elbisesini giymesi parçalarında kıyafet değişme uslubu kullanılmıştır. Kitabı Dede Korkut destanında da dolandırıcılıkla ilgili parçalar "Bayböbeğin oğlu Bamsı Böbrek" bölümü bir kaç kısımda kendini gösteriyor. O niyetlerini belirterek: "Beyrek'i Derbent'te öldürmüşler, bu nişanlıdır sultanım!" diyor. Aslında, sonuç itibarı ile onun bu işi gerçekleşmiyor. Fakat hiylesi sonucu her taraf bir birine giriyor. Bayöyrek'in alanında vaveylalar kopuyor.

Başka bir kısımda ise Beyrek kıyafet değişerek düğüne gidiyor. Bu kısımda Banuçiçek Beyrek'le daye adı ile yarışıyor, ok atarak, at sürüyor ve güreşiyor, bu da dolandırıcılığın bir nevidir. Dolandırıcılıkla bağlı motivelere biri "Kitabi Dede Korkut" destanında "Basat'ın Ablakgözlüyü Öldürmesi" bölümüdür: "Basat yaşlılardan öğreniyor ki, Ablakgözlü'nün tek gözü ettendir. O şişi ocakta ısıtarak ve rüyadayken Ablakgözlü'nün gözüne bastırıyor. Onu kör ediyor. Bundan sonra ablakgözlü ile Basat'ın çatışması başlıyor. Aslan sütü ile beslenen Basat Ablakgözlü karşısında çok acizdi. O, kendi kuvveti ile onu yenemezdi. O nedenle de aldatmaca kullanmak zorunda idi. Ablakgözlü mağaranın ağzında durarak koyunları inceleyip teker teker geçirdiği vakit, Basat koçu keserek onun derisine giriyor ve Ablakgözlü'nün elinden kaçarak kurtuluyor."

"Entere" destanında hiyle kullanma örneklerine rastlıyoruz. Şah zuheyr hiyle ile Tumadire hiç başlık vermeden evleniyor. Fakat akıllı kadın bunu bilerek hiylelere baş vuruyor.

"Zat El- Himme" de de şekildeğişmeye rastlıyoruz. Mucizeli kitabın yardımı ile Battal bütün dilleri öğreniyor, elbise değişerek kendini Yunan, Fransız, Gürcü, Çerkez olarak tanıtıyor. Ali Zibak gibi, Battal'ın da daima yanında yeni cilde girmek için gerekli eşyalar var. Battal gibi Şammas da müslümanları aldatmak için şeklini değiştiriyor. Battal defalarla kendini Hristiyan rahibi ve ya asketi olarak tanıtıyor. "Koroğlu" destanında Koroğlu tedbirlidir. Bu zaman o, çeşitli dolandırıcılık ve şekildeğişmeleri kullanıyor. Düşman şehrine girdiği zaman, o, sık sık şeklini, elbisesini değiştiriyor. Destan boyu biz ona çoban, sığırtmaç kıyafetlerinde rastlıyoruz. "Koroğlu" destanında Kel Hamza karakterinde hiyle detaylarını da görüyoruz. Yani, kahraman kel tarzını kabul etmesi onun kısa sürelik durumudur. Girdiği mekana, duruma uygun görünümünü değiştiriyor.

Hiyle kullanma, şekil değişme detayları varolan yerde elbette ki, olaylara da rastlıyoruz. "Kitab-i Dede Korkut"un 5. kısmında Deli Domrul'un Azrail ile buluşması komik tarzda belirtilmiştir. 3. bölümde ise Yalancı oğlu Yalancının düğünü ne kadar da dramatik tarzda sunulmuş ise, Yalancı'nın kendisi burda bir unsurdur. O, halk masallarında rastladığımız yalancı pehlevan tiplmesi ile sunulmuştur.

"Koroğlu" destanında Kel Hamza değirmende Dürat'ı Kırat'a değişmeden önce, değirmenciye at delililiğine karşı değirmenci beyninin derman olduğuna inandıra biliyor. Bu komik sahnede, çok eski inançların izleri kalmıştır. Değirmenci başının at hastalığına derman olması konusu buna örnektir. Değirmenci bundan çok büyük korkuya kapılıyor ve kaçarak domuzluğa giriyor.

Profösör Azar Nabiyev 1975`te bastırđıđı “Kahramanlık Sayfaları” adlı kitanında kel karakter ile ilgili kendi görüşlerini belirtmiştir. Folklor araştırmacısının fikrine göre, keller kendi hazırcıvıplılığı, eliçabukluğu ile şahları padişahları yeniyorlar.

Destanlar arasında “Ali Zibak” destanında komedi ilk çizgiyi taşımaktadır. Ali zibak`ın çocukluk yılları anlatılan yerlerde, Yakın ve Orta Doğu`nun çeşitli halkları ile ilgili detaylar daha üstündür. Örneğin; “Ali aptal öğretmenin kendi aksini kuyuda ona göstererek öğretmenini aldatıyor. Tabip öğretmenin yanağını keserek ordaki dikenini çıkarıyor.”

Her iki halkın kahramanlık destanları için karakteristik ifade şekillerinden biri de tezattır. Düşüncenin karşıt şeklinde sunulması, gecenin gündüze, hayırın şerre, hayatın ölüme, iyiliğin kötülüğe, beyazın siyaha karşıt olarak sunulması destanların içeriğinden, genel olay çizgisinden belirleniyor. Her iki kahramanlık destanlarındaki motif, çizgi ve olaylar ne kadar çeşitli, renkli, zengin olsa da hep ışık karanlığı, hayır şerri, beyaz siyahlı yeniyor.

KAYNAKÇA

1. “Kitab-i Dede Korkut” Bakü, 1988
2. “Köroğlu”. Bakü 2005
3. Nabiyev A. “Kahramanlık Sayfaları” Bakü, 1975
4. Ибрагимов Н. “Позднесреднековый арабский книжный эпос”Ташкент, 1994.
5. “Жизнь и приключения Али Зибак”, М, 1983
6. Онаева Д.И “Сират Бани Хилал”, М.1974

(2)
SOSYAL YÖNÜMLÜ PAZAR EKONOMİSİNDE İSTİHDAMIN BAŞLICA YÖNLERİ
Z.A.MALAYEV

ABSTRACT

The employment priorities in the social oriented economy are characterized in modern conditions of Azerbaijan and limited demand for the working force as the acting tendency in conditions of high supply are investigated in this article. The priorities of the modern employment policy, The principal tendencies in the labor market of Central and Eastern Europe and CIS after 1990. Also the main characteristics of the state regulation of employment and its social characteristics and efficiency are envisaged in the work.

Çağdaş Azerbaycan'da yapılan ekonomik reformların sosyal yöne, yani insanların çok yönlü gelişmesine, onun için iyi iş ve yaşam düzeyinin sağlanmasına yönlendirilmiştir. Bu fikir devlet yöneticilerinin, diğer siyasetçilerin ve bilim adamlarının söylemlerinde açık şekilde ifade edilmiştir. Bu bağlamda istihdam meselesi güncel konu olarak gündemdeki yerini korumaktadır. İstihdamın sağlanması sosyal devlet olma yolunda önemli adımlar atan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasasında öngörülmüş önemli hususlardan birisidir.

Sosyal devlet konseptine uygun olarak, “ekonominin yapısının Azerbaycan'ın tüm vatandaşlarının çıkarları bakımından yeniden kurulması, çağdaş insan kaynakları politikası, yaratıcılığa ve gelişmeye yönelmiş ekonomik aktivitelerin artırılması, Azerbaycan vatandaşlarının serbest seçim ve çalışkan nüfusun verimli faaliyet koşullarını temin edecek olanakların sağlanması, çağdaş üretim alanlarının ve istihdamın oluşturulması, sosyal dayanışma yoluyla, vatandaşların çalışma haklarının ve çıkarlarının korunması, sosyal faydalı ve verimli girişimciliğe yardım edilmesi” başlıca amacı oluşturmaktadır.

Belirtilen öncül yönler ele alınırken, sosyal yönümlü ekonomide nasıl bir istihdam programının seçileceği, onun temelinde hangi değişikliklerin yapılacağı, yakın gelecekteki istihdamın planlı ekonomi koşullarındaki istihdamdan hangi özellikleri ile farklı olacağı kesin bir şekilde ifade edilmiştir.

Hedeflenmiş istihdam modelinin düzenlenmesinin, her şeyden önce, insan faktörü dikkate alınmakla sosyal-ekonomik gelişmede ortaya çıkan değişikliklerde ilgili olduğunu belirtmek gerekir.

Ekonominin tüm alanlarında toplumun gelişmesinde ortaya çıkan gelişmelerin temelinde, insan kaynakları, bilgi ve değerler sistemi, yaratıcılık kapasitesi, iş ahlakının benimsemiş çalışan insanın durduğunu kanıtlamaya ihtiyaç olmadığını düşünmekteyiz. Söz konusu faktörler, ülkenin ekonomik büyümesini, refahını ve güvenliğini büyük ölçüde sağlamaktadır. Bununla ilgili olarak çalışma sahası, istihdam şartları ve iş ilişkileri sisteminde esas değişiklikler önemli rol oynamaktadır. Bunlar olmaksızın sosyal yönümlü ekonominin başlıca hedefi olan insana doğru dönüşün gerçekleşmesi mümkün değildir.

Sosyal, demografik, ekonomik tezahürlerin ekseriyeti belirli oranda istihdam alanındaki süreçlerin başlıca faktörü veya sonucu gibi ortaya çıktığından toplumun sosyal ekonomik gelişmesinin en önemli unsuru olan istihdam ekonomik sistemin verimliliğini göstermektedir. Burada çalışma ve yeterli ücreti alma, profesyonellik seviyesini yükseltmesi ve yaratıcılık potansiyelini geliştirme olanakları ile ekonominin genel üretim dinamiği, ulusal ekonomide yapısal değişiklikler, mülkiyet şeklinin değiştirilmesi, maliye-kredi, yatırımlar, dış ekonomik ilişkiler alanındaki durum ve emeğin değeri arasında doğrudan doğruya bir bağlılık olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, toplumun iş potansiyelinin nicelik ve niteliği, halkın eğitim seviyesi, sağlığı, vasıflılık durumu, çalışma isteği ekonomide ve sosyal hayatta yapılan liberal reformlarının zaruriliği ve mahiyetinin anlaşılmasının önemli şartları arasında yer almaktadır.

Azerbaycan'da piyasa dışı ekonomi koşullarında oluşmuş çağdaş istihdamın başarılı ve sosyal açıdan uygun dönüşümü, istihdamı, ülkenin sosyal-ekonomik gelişme programlarının içine almayı talep etmektedir. Bununla ilgili olarak, her şeyden önce hedefler ve gelişme yönleri kesin şekilde ifade edilmeli, ulusal ekonomide mevcut olan karşılıklı ilişkiler sisteminde istihdamın yeri ve rolü belirlenmelidir.

Sosyal yönlü piyasa ekonomisinin birkaç varyantının olmasına rağmen, gelişmiş ülkelerin tecrübeleri gösteriyor ki, istihdam problemini insana yararlılık bakımından çözmek için insanın iş ve kişiliğini geliştirme haklarını kullanması önemli şartlar arasında yer almaktadır. İstihdam, ekonomik, demografik ve sosyal süreçleri ihtiva ettiğinden, istihdam durumu toplumda hangi çıkarların üstün olduğunu yansıtmaktadır. Buna göre de dikkate alınması gereken hususlar arasında istihdamın mahiyeti de vardır. İstihdamın ekonomik mahiyetini- insanın çalışmakla kendisine ve ailesine yeterli refah temin etme ve kamu yararına üretimin verimliliğini yükseltme olanaklarına sahip olmak ise, istihdamın sosyal mahiyetini- çalışanların kişiliğinin olgunlaşması ve geliştirilmesidir, istihdamın demografik mahiyeti ise çalışanların yaş ve cinsiyet özellikleri, sayısı ve yapısı ile ilgili meselelerle bağlıdır.

İstihdam, sosyal yönlü ekonominin önemli kriteri ve sosyal ekonomik programların ayrılmaz parçası olduğundan aşağıdakileri hususları ilgilidir:

- insanın başlıca anayasal haklarından olan çalışma hakkı ile yoğun ilişkide olmakla, söz konusu hakkı kullanma olanaklarına sahip olması;
- yaşam düzeyinin ve hak edilir hayat koşullarının oluşmasında kesin öneme sahip olduğundan istihdam, iş aktifliğinin yükseltilmesi, çalışabilir nüfusun ve ailelerinin yaşam düzeyinin yükseltilmesine garantilerin sağlanması;
- her bir insanın ve genellikle toplumun refahının artmasının esası gibi, yüksek rasyonel emeğe teşvik etmenin yeni yöntemlerinin bulunması;
- iş faaliyetinin insanı olumlu etkilemesini, onun profesyonel olabilme yeteneğinin ortaya çıkarılması ve artırılması, kişiliğin geliştirilmesinin teşvik edilmesi, insanlar için yeni ilgi alanlarının oluşturulması.

Sosyal politikanın diğer tarafları ile birlikte istihdam, ekonomi alanında maliye, maddi kaynakları ve insan kaynaklarının yeniden gruplandırılmasını, bilimsel –teknik gelişmelerin başlıca yönlerini, üretim güçlerinin yerleşmesini, yaşam seviyesini belirlemelidir. İstihdam problemini çözümü ve böylelikle tüm ekonominin yeniden kurulmasında başarıların elde edilmesi yapılan planların gerçekleştirilmesine bağlıdır.

Sosyal yönlü piyasa ekonomisinde istihdamın başlıca özellikleri: emeğin gönüllülüğü ve iş ilişkilerinde insanların haklarının ve görevlerinin uygunlaştırılması, çalışanlarda sosyal muhtaçlık eğilimlerinin ortadan kaldırılması, onurlu yaşam sağlayan işe sahip olma açısından devletin ve vatandaşın gereken sorumluluğu taşıması, çalışanların iş yeteneklerinin uygulanması, ekonomi branşları ve bölgeler arasında serbest hareket etme, çalışma faaliyeti için yeni temelin oluşturulması, çalışanın müteşebbisliğinin ve yaşam koşullarının iyileştirilmesinin temeli olarak teşviklerin artırılması, çalışanların piyasa taleplerine uygunlaştırılmasından ibarettir. Bu sıralananlar pazar ekonomisinin çalışanların durumuna olumsuz etkisini azaltmak amacıyla istihdam alanında sosyal güvencelerin artırılmasını ve rasyonel istihdamın dengeli bir eşgüdümünü sağlamaktadır.

İstihdam ilgili devlet politikası ile sağlanır ve bu alanda birkaç önemli duruma temas edilmesi yerinde olacaktır. Strateji amaç, vatandaşların çalışma ve onurlu yaşam haklarının güvence altına alınmasının başlıca şartlarından biri gibi istihdamı temin etmelidir.

İstihdamın düzenlenmesinin ilgili metodoloji, pazar ekonomisi taleplerine uygun olmayan iş yerlerinin bağlanması, iş verimliliğinin yükseltilmesi, halkın tüketim talebinin karşılanması için işgücünün tekrar bölüşülmesine yönelmesine dayanmaktadır. İş verimliliğinin ve bütünlükte ekonomik faaliyetlerin verimliliğinin artırılması, belirli süre sonra istihdamın seviyesinin düşmesi, tam olmayan mesai saatlerinin uygulanması,

belirlenmiş iş haftasının kısaltılması ve benzer değişikliklerle beraber, halkın çağdaş standartlara uygun yaşaması için maddi temel oluşturmaktadır. Bu durumda kişinin kendisini ifade aracı olan profesyonelliğe sosyal talebin gerçekleştirilmesi amacına ulaşmak için iş ve dinlenme saatleri arasında optimal bir denge elde edilmeli, çalışanlara iş, eğitim, çocukların terbiyesi ile uğraşmak için olanaklar temin edilmelidir.

Toplumun sosyal alanda öncül amaçları, yalnızca yeterli derecede gelir, sağlık, kişinin gelişmesi, onun meslek ve eğitim seviyesinin yükseltilmesini temin eden verimli istihdam koşullarında elde edilebilir. Bu tür istihdamın, başlıca göstergeleri sosyal emeğin verimliliğinin dinamiğinin etkisi altında oluşur. Göstergeler üzere ele alınacak olur ise:

Birincisi, kaynakların sosyal faydalı emeğe çekilme (celp olunma) derecesine uygun olarak orantılı dağıtılmalıdır. Tabii ki, sosyal emeğin verimliliği yükseldikçe, yeni iş yerlerini açılması ve onların tekniğinin ve organizasyonunun iyileştirilmesi, kadroların ihtisas seviyelerinin yükseltilmesi için daha büyük maddi temel oluşturur. Tüm bunlar, insan için eğitime, dinlenmeğe, çocukların terbiyesine daha fazla zaman ayırma olanağı yaratır.

İkincisi, çalışabilir nüfusun kamu işletmelerinde faaliyet seviyesi yüksektir. İstatistikte bu gösterge, gelir sağlayan profesyonel faaliyetle işte bulunan insanların, çalışabilir nüfusa oranı gibi ifade edilmektedir. Ekonomik açıdan bu gösterge hem kamuda çalışanlara olan talebi, hem de onların gelirlerinin seviyesini yansıtmaktadır.

Üçüncüsü, istihdamın rasyonellik göstergesi, çalışma potansiyelinin meşguliyet çeşitleri üzere oranlarını yansıtan ve çalışanların ulusal ekonomi sahaları üzere paylaşımıdır. Toplumun emek potansiyelini kullanması alanında Azerbaycan'da mevcut olan saha planlarının önemli değişikliklere ihtiyacı vardır ve buna göre de onların dünyadaki genel eğilimleri dikkate alınmakla, yeniden düzenlenmesi amaca uygundur. Dünyadaki eğilimler ise hizmet, inovasyon ve bilgi teknolojileri, onlarla bağlı bilimsel hizmet sahalarında çalışanların sayısının ve payının arttığını göstermektedir.

Nihayet, dördüncü gösterge kadrolar hazırlanması sistemi ile, ekonominin vasıflı kadrolara talebi arasındaki denge durumunu yansıtan çalışanların meslek-ihtisas yapısıdır.

Yukarıda konu edilen göstergeler sistemi istihdamın mahiyet özelliklerini, onun rasyonellik açısından değerlendirmeye olanak sağlamaktadır. Bu tür değerlendirmeler sosyal yönümlü pazar ekonomisinde verimli potansiyelin problemlerinin, eğilimlerinin, ve yasalara uygunluğun ortaya çıkarılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Çağdaş Azerbaycan nüfusunun istihdamı, oluşan emek pazarının etkisi altındadır ve önceki dönemin çelişkilerini yansıtmaktadır. İnsanların önceki dönemlerde oluşmuş mantalitesi, yeni dönemde ortaya çıkmış emek ilişkilerine bazı durumlarda kriz tezahürleri yaratacak kadar etki yapabilir. Bu tezahürler, hatta üretim hacminin azaldığı ve istihdamın tam şekilde sağlanmadığı işletmelerde, çalışanlarda gerektiğinden fazla sayıda işte tutulması, insanların rasyonel emek faaliyeti ve refahın temin edilmesi için gerçek koşulların olmaması, çalışanların "günlük rızıklarını" gayri resmi faaliyette bulunan işletmelerde kazanması şeklinde kendini gösterir.

Gayri-resmi istihdamın yüksek seviyesi (uzmanların verdiği bilgilere göre bu alanda yaklaşık 450 bin kişi çalışmaktadır) emek pazarında ortaya çıkan durumların idare edilmesi olanaklarını azaltır, işgücü ile ilgili arz ve talep hakkında ve istihdamla ilgili yapısal değişiklikleri ve işsizliğin miktarı hakkında gerçek fikir elde etmeği zorlaştırır. (UÇÖ metodolojisi ile yapılan araştırmalar bu konu ile ilgili yanlış fikir ve yorumların arttığını göstermektedir).

Çağdaş Azerbaycan'da istihdamın tipik özelliklerden birisinin işgücünün önceki miktarda, arzın çok yüksek seviyede saklandığı koşullarda ona olan talebin uzun süre devam eden ve açıkça görülen sınırlama eğilimidir. Bu tezahürün ortaya çıkması üretim hacminin azalması, önceleri çalışabilir nüfusun yaklaşık tümünün istihdamını temin eden üretim potansiyelinin büyük kısmının maddi ve manevi eskimiş olması, işletmelerin

kapatılması veya modernleştirilmesine, yeni teknik araçlarla donatılmasına olan ihtiyaçla bağlıdır.

İstihdamın sosyal yönümlülük pozisyonundan devlet düzenlemesi, Azerbaycan'ın bölgesel emek pazarları arasındaki önemli farklar dikkate alınmakla hayata geçirilmelidir. Bu özellik doğal iklim koşulları, üretim potansiyelinin mevcudluğu ve yerleşmesi, nüfusun coğrafyası ve bunların yanı sıra ayrı ayrı sahalarda üretimde gerilemenin özellikleri gibi etkenlerle ilgilidir. Söz konusu etkenlerin mevcudluğu, emek pazarında işsizlik seviyeleri ve gerginlik derecelerinin yanısıra, bölgenin sosyal-ekonomik gelişme meselelerinde bağımsızlık derecesi, bölge halkının değişen ekonomik faaliyet koşullarına uygunlaşmasındaki farklar, ekonomik gerilemeden çıkış ve ekonomik büyümeye geçiş aşamasında ilgili devlet kurumlarının emek pazarı üzerindeki kontrolünün seviyesi, başka bir deyişle

İşgücüne olan talebin büyümesi, istihdam ve işsizlikle ilgili problemlerin bağımsız şekilde çözme olanaklarının mevcudluğu ile açıklanabilir.

Son yıllarda, piyasa reformlarının gerçekleştirilmesi için sosyal-ekonomik gelişmenin mali olanaklarının eşit olmaması ile bir birisinden farklı olan Azerbaycan bölgelerinde emek pazarının düzenlenmesi sürecine sosyal yön verilmesi için özel araştırmaların ve istihdamın (özellikle daha az gelişmiş bölgelerde) devamlı olarak kontrolünün yapılması gerekmektedir.

Azerbaycan'ın küreselleşme sürecinin gelişmesi ile nitelendirilen dünya ekonomik sistemine entegre olması ülkede sürekli ekonomik büyümenin sağlanması koşullarında istihdamın temin edilmesi görevi özel bir önem arz etmektedir. Bu koşullarda istihdamla ilgili devlet politikası:

İstihdam politikasının belirtilen yönleri, UÇÖ bürosunun 1990 sonrası Merkezi ve Doğu Avrupa'nın, BDT ülkelerinin emek pazarlarındaki esas eğilimlere adanmış raporunda yer almıştır. Söz konusu raporda, kısa, orta ve uzun vadede ulaşılması öngörülen amaçlar ve başlıca yönler açık şekilde belirtilmiştir. Kısa vade için öngörülen politika istihdamın doğrudan düzenlenmesi, iş arayanlar yardımı, işsizliğin ortaya çıkışının önlenmesini öngörmektedir. Orta dönem politikası ekonomik gelişmelerdeki uygunsuzlukların, adil rekabet koşullarında girişimcilik faaliyeti için uygun koşulların oluşturulması, yatırım sürecinin teşvik edilmesi, rantabilite ile çalışan iş yerlerin sayısının artırılması, işgücünün kalitesinin iyileştirilmesi ile ilgilidir. Uzun vadeli istihdam politikası UÇÖ'nün 122 sayılı Konvansiyonunu onaylamış ve Kopenhag Beyannamesini imzalamış tüm devletler için yerine getirilmesi zorunlu olan bir proje olarak görülmektedir. Bu projede tam, rasyonel ve serbest seçimli istihdamın sağlanması, başka bir deyişle iş yerinin serbest seçilmesi, yaşına, cinsiyetine, etnik ve sosyal menşesine bağlı olmaksızın her bir çalışmak isteyen için iş yerlerinin açılması öngörülmektedir. İstihdamın ulusal ve saha özellikleri ile beraber, yukarıda adı geçen raporda konu çerçevesinde bölgesel politikanın uygulanmasının önemine değinilmiştir. Bu ise rasyonel istihdam politikasının sosyal yön açısından bölgelerde ve doğrudan doğruya üretim bölgelerinde, başka bir deyişle çağdaş iktisadi ve sosyal politikanın, bununla beraber onun bir unsurunu oluşturan halkın istihdamı ile ilgili politikanın uygulanmasının temel modeline dönüşebilecek işletmelerde hayata geçirildiğinin uluslar arası bilirkişiler seviyesinde tanındığının kanıtıdır.

KAYNAKÇA

1. Korovkin A.G. **İstihdamın ve emek pazarının dinamiği**. M.MAKS Pres.2001.
2. Serbest Rapor. **1990 sonrası Merkez ve Doğu Avrupa'da, BDT'de emek pazarındaki başlıca eğilimlerin özeti: başlıca problemlerin nitelendirilmesi**, Moskova, UÇÖ Bürosu, 2000.
3. **Sosyal devlete doğru. Sosyal Devlet Konsepti**. Moskova, AT ve CO.2003.

(3) KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE AZERBAJYANDA YEREL YÖNETİM YAPILANMASI Sebuhi YUSIFOV²

1. Küreselleşme olgusu

Küreselleşme, son yıllarda üzerinde en çok tartışılan, çok farklı anlam ve değerler yüklenen, çok farklı tanımlamalara ve nitelermelere konu olan kavramların başında yer almaktadır. Kısaca, "dünyanın tek bir mekan olarak algılanabilecek ölçüde sıkışıp küçülmesi anlamına gelen bir süreci" tanımlayan küreselleşme, ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel değerlerin ve bu değerler çerçevesinde oluşmuş birikimlerin ulusal sınırlar dışına taşarak dünya geneline yayılması olarak değerlendirilmektedir. Tanımların birçoğunda ekonomik boyut öne çıkarılmakta ve küreselleşme, ekonomik faaliyetlerin dünya çapında birbirine bağlanması, bağımlı hale gelmesi olarak algılanmaktadır. Buna göre küreselleşme, sermaye, yönetim, stihdam, bilgi, doğal kaynaklar ve organizasyonun uluslararasılaştığı ve tam anlamıyla karşılıklı bağımlılaştığı bir ekonomik ve siyasal yapılanmadır. Bu yeni yapılanma içinde ekonomik rekabetin zemini milli ekonomiler olmaktan çıkarak dünya gezegeninin (globus) tamamı haline gelmektedir. (9, s.154)

Özetle küreselleşmenin, yerel kültürlerin ve geleneksel toplumsal bağların çözüldüğü, milli devletlerin belirleyiciliğinin azaldığı, gruplar ve kişiler arasındaki her türlü ilişkinin kolaylaşmış yaygınlaştığı, üretimin ve bölüşümün yeni bir dönüşüm içine girdiği, gerek toplumlar arasında gerekse aynı toplum içindeki sürtüşmelerin yayılma tehlikesinin her zamankinden daha çok olduğu, sınırların ve geleneksel aktörlerin öneminin azaldığı, farklı bir bireyselleşmenin geçerli olduğu, değerler sistemi henüz ortaya konulamamış bir süreç olduğu ifade edilebilir. (12, s. 155)

Küreselleşmeye ivme kazandıran gelişmelerin başında ise, bölgeselleşme ve entegrasyon hareketleri gelmektedir. Çok taraflı üretim, ticaret ve finansal ilişkilerin gelişmesi küreselleşmeye hız kazandırdığı gibi, aynı zamanda benzer özelliklere sahip olup da aynı coğrafi bölge içerisinde yer alan ülkeleri güç birliğine ve yoğun bölgesel ilişkiler içerisine itmiştir. (4)

Küreselleşme sürecini besleyen temel dinamikler arasında uluslararası ekonominin gelişmesi ve çok uluslu şirketlerin yaygınlaşması da, kuşkusuz önemli yere sahiptir. Bilindiği gibi II. Dünya Savaşından sonra üretimin ulusal sınırlar dışına çıkması hızlanmış ve giderek yeni bir dünya ekonomisi şekillenmeye başlamıştır. Uluslararası yatırım ve üretimin kaynağını teşkil eden çok uluslu şirketler, bu tarihlerden sonraki gelişmeleri ile dünya sisteminde büyük değişikliklere yol açmışlardır.

2. Küreselleşmenin boyutları

Küreselleşmenin siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel bir çok boyutu vardır. Küreselleşmenin siyasal boyutu daha çok uluslararası sistemdeki değişim, devletlerin kamu yönetimleri üzerinde kurumsal düzeyde etkileri çeklinde kendini göstermiştir. Ulus-devletler arasındaki ilişkileri düzenleyen diplomasinin önemi ve işlevselliği giderek azalmıştır. Uluslararası ilişkilerin devlet-devlet ilişkisi olmaktan çıkarak devletulusaşırı şirket ya da devlet-uluslararası örgüt ilişkileri ile çeşitlenmesi, geleneksel diplomatik örgütlenmenin tekeline yitirmesine yol açmıştır. (10, s. 32)

Küreselleşmenin ekonomik boyutu, en çok öne çıkan ve en çok tartışılan boyutudur. günümüzde ekonomik alanda bir milliyetçilikten söz etmek, hiçbir ekonomik, siyasal veya toplumsal sistemde olanaklı görünmemektedir. Yabancı sermaye, sosyalist sistemlerin uygulandığı ülkelerde bile ilgi görmüş ve bu sistemlerin yıkılması pahasına bile olsa, yabancı yatırımlar teşvik edilmiştir. Sonuçta günümüzde büyük ölçüde çok uluslu şirketlerin yönlendirdiği küresel bir ekonomik düzen, dünyanın her yanında etkinliğini başarıyla sürdürmektedir Yoğun yabancı sermaye girişi ulusal sermaye ile birleşerek yerli girişimcinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlamıştır.

² Ekonomik Reformlar Bilimsel Araştırma Enstitüsü, doktora öğrencisi, Bakü/AZERBAJYAN.

IMF, IBRD, GATT, WTO vb gibi uluslararası ekonomik örgütler de küreselleşmenin ekonomik boyutunu en az çok uluslu şirketler kadar etkilemişler. Bu örgütler dünya ticaretin ve üretim faktörlerinin dolaşımını kolaylaştırarak dünya ekonomisini düzenlemek amacıyla son yıllarda çok sayıda girişimde bulunmuşlardır.

Teknolojik gelişmeye, özellikle iletişim teknolojisindeki hızlı ilerlemelere bağlı olarak toplumların sosyal ve kültürel yapılarının da, olumlu ya da olumsuz bir biçimde dönüşüme uğradıkları görülmektedir. Batı kültürü ile yerel kültürlerin etkileşimini sağlayan bir sürecin sonucunda hangi kültürlerin kazançlı çıkacağı şimdiden kestirilemezse de, başlangıç için iletişim olanaklarından sonuna kadar yararlanabilen Batı kültürünün diğer kültürlerle oranla daha etkin olduğu söylenebilir.

3. Küreselleşme ve yerelleşme

Dünyadaki değişim eğilimini gözlemlediğimizde globalleşme ile birlikte dikkati çeken bir diğer olgunun yerelleşme olduğunu görüyoruz. Glokalleşme olarak da isimlendirilen yerelleşmenin son zamanlarda yaygın olarak benimsenen ve kullanılan kavramlardan birisidir. Glokalleşme, kısaca “uluslararası ilişkilerde global gerçeklerden hareket ederek global düşünmeyi, otarşizm yerine dışa açılmayı, dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi; ülke içinde ise merkezi yönetim kanalıyla ekonomiyi ve siyaseti yönlendirme yerine yerel yönetimleri daha fazla güçlendirmeyi” ifade ediyor. Yerelleşmenin siyasal gücün tek elde toplanmasını önleyeceği ve böylece yerel demokrasiyi güçlendireceği ifade ediliyor. Desantralizasyon ya da adem-i merkeziyetçi yönetim kavramları yerelleşme ile aynı anlama geliyor. Yerelleşme, gerçekten de yerel demokrasiyi güçlendirmek için çok önem taşıyor. Yerel özerklik için yerel yönetimlerin merkezi yönetimlerin boyunduruğundan kurtarılmaları gerekiyor. Ancak yerelleşme bir taraftan, yerel halkın yönetime katılmasını sağlayarak demokrasiyi geliştirecek bir görevi yerine getirirken, öte taraftan yerel tiranlığı ve despotizmi de ortaya çıkarabilecek bir etki gösterebilir.

Yerel yönetimler vatandaşa en yakın durumda olan en alt düzeydeki yönetim birimleridir. İnsan ihtiyaçlarının çok ve çeşitli olması, yerel halkın müşterek ihtiyaçlarını karşılamak görevi ile yükümlü bu yönetim birimlerinin hizmetlerinin de çeşitli ve karmaşık olmasına neden olmaktadır. Ayrıca ülke düzeyindeki ekonomik ve sosyal sorunlar da yerel yönetimlerin işleyişini etkilemektedir. İşsizlik, düzensiz kentleşme, göçmen işçiler, yaşlı ve yoksul sayısındaki artış, çevre kirliliği, konut sorunu gibi konularla ilgili olarak yerel halk bu yönetimlerden sürekli olarak yeterli ve kaliteli hizmet beklemektedir.

Yerel yönetim atlayışının temelinde yerel demokrasi değerleri vardır. Bu değerler yerel toplulukların kendilerini yakından ilgilendiren konularda kendi kelmelerine özgürce ve demokratik yol ve yöntemlerle yönetmelerini öngörmektedir. Bu demokratik değerler yanında yerel yönetim kuruluşun üstlendikleri kamu hizmetlerinin yürütülmesinde, merkezi yönetime göre etkinlik ve verimliliği daha iyi şekilde gerçekleştiren kuruluşlar olarak değerlendirilmektedir. (12, s. 72)

Yerelleşme, gerçekten de yerel demokrasiyi güçlendirmek için çok önem taşımaktadır. Yerel özerklik için yerel yönetimlerin merkezi yönetimlerin boyunduruğundan kurtarılmaları gerekmektedir. Ancak yerelleşme bir taraftan, yerel halkın yönetime katılmasını sağlayarak demokrasiyi geliştirecek bir görevi yerine getirirken, öte taraftan yerel tiranlığı ve despotizmi de ortaya çıkarabilecek bir etki gösterebilir. Yerel yönetimler ile demokrasi arasındaki ilişki siyaset bilimcilerin sürekli ilgisini çeken konulardan biri olmuştur. Bu ilişkinin temel dayanağı “kendi kendini yönetme ilkesi”dir. Kendi kendini yönetme ilkesi katılmayı da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla demokrasinin işlerlik kazanması ve sürdürülmesi daha çok, halk katılımının artırılması ile mümkün olabilmektedir. (6, s. 46)

Temsilin sınırlanması ve denetlenmesi ile demokratik hak ve özgürlüklerin doğrudan halk tarafından kullanılması yönünde ciddi tartışmalar başladı. Katılımcı demokrasi, yerelleşme (lokalizasyon), yerindenleşme (desantralizasyon) ve yönetim (etkileşimli yönetim) bu tartışmaların anahtar kavramları olmaya devam ediyor. Bu tartışmaların bazı sonuçlarının ülkemizde de yasal ve toplumsal sözleşme alanlarına yansımaya başladığını gözlemlemekteyiz. Doğada olduğu gibi, toplumsal alanlarda da karşıt eğilimlerin birlikte var olduğunu sıklıkla

gözlemleriz. Genel anlamda küreselleşme yönündeki eğilim ivmeyle gelişirken, buna karşıt olarak yerelleşme ve bölgeselleşme akımlarının bu eğilime cevaben güç kazandığı görülmektedir.

5. Azerbaycanda yerel yönetim yapılanması

Siyasal sistemleri ne olursa olsun günümüzde bütün ülkeler yönetim sistemleri içerisinde yerel yönetimlere yer vermektedirler. Ancak her ülkede yerel yönetimlerin gücü, yetkileri, görev alanları ve yapıları farklılıklar arz etmektedir. Ülke yönetim sisteminin bütünlüğü içerisinde yer alan yerel yönetimler yerel halka kamu hizmeti sunan, organları halk tarafından seçilen özerk kamu tüzel kişilikleridir. Federal, üniter bütün ülkelerde yerel yönetimlerin gücü ve etkinliği ile demokrasinin yerleşikliği doğru orantılıdır. Hatta yerel yönetimlerin gücü ile ülkenin iktisadi gelişmişliği de çoğu zaman doğru orantılıdır. Kısaca yerel yönetim ve yerel demokrasi ile iktisadi kalkınma ve demokratikleşme arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Hatta aksine iddialara rağmen, yerel yönetimler ülke bütünlüğünün sağlanmasında da önemli işlevler görmektedirler. Çünkü kendi kendini yöneten halk, yönetim ve katılma ile kendini geliştirmekte, milli bütünlüğe entegre olmaktadır.

Gelişmiş Batı ülkelerinin yönetim sistemlerini değerlendirdiğimizde, bu ülkelerin çoğunda yerel yönetimlerin kamu hizmetlerinin sunulmasında merkezi yönetimlerden daha fazla rol üstlendiğini, bu ülkelerde kamu hizmetlerinin daha etkili ve verimli sunulduğu görülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyetinin de yaşanan bu gelişmelerin dışında kalması beklenemezdi. 30 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nde hem merkezi hem de yerel yönetimlerde reform için önemli çabalar gösterilmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılması ile sosyalist sistemden kurtulan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde, “yerel yönetimlerle ilgili kanunlar, çoğu zaman ülkenin yönetici elitleri tarafından, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik şartına uyumlu bir şekilde hazırlanmıştır.” (7, s.65)

Bu durum, Azerbaycan için de geçerlidir. Özellikle son 10 yılda Azerbaycanda hem siyasal sistem, hem de ekonomik alanda önemli adımlar atılmıştır. Örneğin yerel yönetim örgütleri olan belediyeler kurulmuş, ekonominin devletsizleştirilmesi ve liberal yapıya kavuşturulması için reformlar başlatılmıştır. Azerbaycan 2001 yılında Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartını onaylamıştır ve 2002 den itibaren yürürlüğe girmiştir.

a. Belediyelerin hukuki ve örgütsel yapısı

Azerbaycan Anayasasının 142. maddesine göre yerel yönetim kurumları il, köy ve kasabalarda seçim yolu ile oluşturulan belediyelerdir. Böylece yerel yönetimler anayasal güvence altına alınmış ve tek basamaklı bir yerel yönetim sistemi benimsenmiştir. Tıpkı Fransa'da olduğu gibi illerle beraber köy ve kasaba tipi yağayığ yerlerine de belediye statüsü verilmesi öngörülmüştür. (10, s. s.179-183.)

Belediyelerin statüsü yasayla belirlenir. Bu yasa 1999 tarihli “Belediyelerin statüsü hakkında” yasadır. Yasanın genel ilkeler kısmında yerel yönetim kavramı hakkında bilgi verilerek, bu kavramdan ne anlaşılması gerektiği ortaya koyulur. Yasanın getirdiği yerel yönetim anlayışına göre, vatandağlara yerel öneme sahip konuları kanunlar çerçevesinde bağımsız ve serbest biçimde çözmek hakkı veriliyor. Bu hakkı kanunda belirtilmiş şekilde genel, eğitim, doğrudan seçim yöntemi uyarınca serbest, şahsi ve gizli oy ilkesine dayalı olarak seçilen belediyeler hayata geçirirler. Yasanın 2. maddesinde belediye, yasayla belirlenmiş arazi hudutları dahilinde yerel yönetim biçimi olarak tanımlanmaktadır. Belediyenin kendi mülkiyeti (belediyeye ait olan taşınır ve taşınmaz emlak), yerel bütçesi ve seçilmiş organları olur ve o, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve bu yasayla yetkili kılındıkları yerel öneme sahip sorunları bağımsız şekilde çözerler. Belediyeler eğitim ilkesi esasında kurulur ve faaliyet gösterirler. (3)

Belediye tüzel kişiliğinin organları Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasına, Belediyelere Seçimler Hakkında Kanuna, Belediyelerin Statüsü Hakkında Kanuna ve kendi tüzüklerine dayanılarak kurulan belediye üyelerinden oluşan seçimli yerel yönetim organlarıdır. Belediyeler ve onların organları Devlet hakimiyeti organları sistemine dahil değildirler. Devlet organları ve devletin yetkili şahısları tarafından yerel yönetimin hayata geçirilmesine izin verilmez. Bu hükmün bir uzantısı olarak belediye üyelerininin yasama, yürütme ve yargı organlarında görev

yapması engelleniyor. Belediyenin karar organı Belediye Meclisidir. Meclis üyeleri çoğunluk yöntemiyle genel, eğitim, doğrudan seçim hukuku esasında serbest, gahsi ve gizli oylamayla seçilir. Üyelerin görev süresi 5 yıldır. Belediye meclis üyelerinin sayısı ilgili belediyenin nüfusuna göre belirlenir. Belediye meclisinin görevlerini; belediye üyelerinin yetkilerinin tanınması, yasanın öngördüğü durumlarda üyelerin yetkilerinin yitirilmesine karar verilmesi, belediye tüzüğüne kabul edilmesi, meclis gündeminin onaylanması, belediye başkanı ve başkan yardımcılarının seçilmesi, daimi ve geçici komisyonların oluşturulması, yerel vergilerin ve ödemelerin belirlenmesi, yerel bütçenin ve onun uygulanması hakkındaki raporların onaylanması, yerel sosyal savunma ve sosyal gelişme, yerel ekonomik gelişme ve yerel ekoloji programlarının kabul edilmesi olarak özetleyebiliriz (Rehimli 2007: 286). Belediye meclisleri, yetkileri dahilindeki işlerin önceden görüldüğü, kabul ettikleri kararların hayata geçirilmesine yardım gösterilmesi, belediyeye bağlı olarak çalışan kuruluşların faaliyetlerini denetlemek için daimi ve geçici komisyonlar oluşturabilirler. Bu komisyonlar belediye tüzüğü ve belediyenin daimi ve geçici komisyonları hakkında yönetmeliğe dayanarak faaliyet gösterirler. Daimi ve geçici komisyonlar belediye meclisine karşı sorumluluk taşıyor ve çalışmalarını ilgili ona bilgi verirler. Belediyenin yürütme organı ise onun yürütme aygıtıdır. Yürütme aygıtı çeşitli hizmet programlarını, ekonomik ve sosyal programları hayata geçirmek için oluşturulan şube ve departmanlardan oluşmuştur. Bu şube ve departmanların başkanları yürütme aygıtına başkanlık yapan belediye başkanı tarafından atanır.

Azerbaycanda belediyeler tek kademeli olarak yapılandırılmış. Belediyeler şehir (il), rayon (ilçe), kasaba ve köy düzeyinde ayrı ayrı oluşturulmuş ve bunlar arasında iyerarşik her hangi bir bağ bulunmamakta. Bütün belediye organları aynı ölçüde bağımsızlar ve hepsi aynı ilkelerle çalışmaktalar. Bu ilkeler serbest mali kaynaklara sahip olma, aynı sorumluluğu taşıma, kendi mülkiyeti üzerinde serbestçe karar verme ve serbest karar alma yeteneği gibi ilkelerdir. İlk 1999 seçimlerinde 2735 belediye kurulmuş, 2004 de ikinci seçimlerde bu sayı 2757 ye yükselmiştir. 2009 17 mart tarihinde «Belediyelerin ortak faaliyeti, birleşmesi, ayrılması ve iptali hakkında» kanunda değişiklik yapılarak 1567 belediyenin birleşmesine karar verilmiştir. Genel olarak son 1 yılda ülke genelinde gerçekleştirilen birleşmeler sonucu yerel yönetim kurumlarının sayısı 2757 den 1718 e indirilmiştir.

b. Belediyelerin sorunları

Azerbaycan Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik şartını onaylamakla bir çok sorumluluk da üstlenmiştir. Bunlardan en önemli olanlardan biri debiri de biri belediyelerin yetkileri ile ilgilidir. Şartın 4.4 cü maddesi gereğince yerel yönetim organlarına verilen görev ve yetkiler tam ve belirgin olması gerekir. Fakat bu durum Azerbaycan belediyeleri için henüz gerçekleşmiş değildir. Azerbaycanda belediyelerin statü ve yetkilerinin düzenleyen kanunlarda fonksiyon ve yetki karmaşası bulunmaktadır. Öte yandan yetki paylaşımında paralellik mevcuttur. Şöyle ki, kanunlara göre aynı yetki hem belediyelere hem de belirli bir devlet kurumuna havale edilmiştir. Örneğin “Belediyelerin stütüsü hakkında” kanun sağlık ocaklarının oluşturulması ve işletilmesi, çöplerin toplanması, taşınması ve tekrar imalı alanında belediyelere görevler tanınmıştır. “Sanayi ve kıda atıkları hakkında” kanununun 12-ci maddesine (11) ve Bakablar Kurulununun 74 No lu kararı ile onaylanmış “Yaşayış yerlerinin sağlık ve hijyen kurallarına hijyenik ve ekolojik standartlara uygun temizlenmesi, çöplerin geçici olarak tutulması, sürekli olarak taşınması ve zararsızlaştırılması kuralları”nın 6. maddesine göre ise çöplerin taşınması ve tekrar imalından yerel icra hakimiyeti organları (merkez yönetimin taşra birimleri) sorumludurlar. Aynı sorun su teçhizatı ve kanalizasyon sistemleri için de geçerlidir. (13)

Bir diğer sorun belediyelerin bütün beldelerde merkez yönetimin taşra birimleri ile bir arada faaliyet göstermeleridir. Bu kurumlar arasında ilişkileri düzenleyen kanunlar olmadığı için yönetimde karmaşaya yol açıyor ve etkin yönetimi engelliyor. Bu husus Avrupa Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresinin “Azerbaycanda Yerel ve Bölgesel demokrasi” hakkında 126 nolu tavsiye mektunda da yer almıştır. Bununla birlikte ülke Anayasası ve yerel yönetimlerin faaliyetini düzenleyen kanunlar belediyelerin tamamen bağımsız olduğunu ve yerel icra hakimiyeti organlarının bu kurumların faaliyetine her hangi müdahalesini de yasaklamıştır. Bu iki farklı

statüye sahip yönetim düzeyi arasında yerel icra hakimiyetlerinin üstünlüğüne dayalı hiyerarşik ilişkiler sisteminin oluşması hiç kuşkusuz belediyelerin gelişmesi için ciddi bir engeldir.

Belediyeler oluşturulurken onarın arazi hudutlarının ve nüfus sayının en uydu şekilde seçilmesi onların etkin faaliyeti için büyük önem taşımaktadır. Alan ve nüfusa bağlı ölçülerin doğru tespit edilmesi ülkede optimal sayıda belediye kurumlarının oluşmasına neden olacaktır. Azerbaycanda yürürlükte olan kanunlar belediyelerin oluşturulması prensibini ne nüfus sayı ne de arazi hudutlarına göre sınıflandırmamıştır. Bunun sonucu olarak Azerbaycan hem bütün belediyelerin sayına, hem de yerel yönetimlerin genel sayında küçük belediyelerin payına göre bir çok Doğu ve Batı Avrupa ülkelerini üstelemiştir. Azerbaycan belediyelerinin hemen hemen yarısının (%46) nüfusu 1000 kişinin altındadır. Fakat Litvanya, Polonya, Bulgaristan, İsveç ve Danimarkada bu sayının altında nüfusa sahip beldelerde belediyeler kurulmuyor. Bu durum hem belediyelerin yönetim masraflarını yükseltmekte hem de kaynak israfına neden olmaktadır.

Belediyelerin sınırlı mali kaynakları onların büyümesini engelleyen bir diğer faktördür. Belediyelerin mali potansiyeli hatta onların sınırlı yetkilerini gerçekleştirmek için bile yeterli değil. Şu anda Azerbaycanda belediyelerin bütçe gelirleri kişi başına 4,4 manat oluşturuyor. Ülke genelinde 2008 yılında yerel bütçe gelirlerinin tutarı 43 milyon manat oluşturmuştur (1). Yürürlükte olan “Vergi Mecellesi, “Yerel (belediye) vergileri ve ödenekleri hakkında” ve “Belediyelerin maliyesinin esasları hakkında” kanunlar Azerbaycanda yerel yönetim organları için bir çok gelir kaynakları saptamıştır. Bu kaynaklar özel kişilerin torpaq vergisi, özel kişilerin emlak vergisi, belediye mülkiyetinde olan tüzel kişilerin menfaat vergisi, meden vergisi, belediye üzerinde yerleşdirilen sokak (duvar) reklamları için ödemeler, belediye mülkünün satışından ve kisasından elde edilen gelirler, otel, dinlenme tesisleri ve turizm hizmetleri için ödemeler, belediye arazisindeki ihtisaslaşmış otomobil durakları için ödemeler, gönüllü yardımlar, belediyelerin özel olarak ayırdığı alanlarda yapılan ticari ve b. Hizmetler için ödemeler ve devlet bütçesinden ayrılmakta olan mali yardımlardan oluşmakta. Fakat realitede bu kaynakların bir çoğu belediyeler için sürekli ve dayanıklı gelir kaynağı oluşturmamaktadır. Araştırmalar çok az belediyenin bu gelir kaynaklarından yararlanabildiğini göstermektedir. Bunun vergi toplama sisteminin tekmil olmaması, aynı kaynaktan hem devletin, hem de belediyelerin vergi toplaması (reklam ve duraklara göre ödemelerde olduğu gibi), belediyelere devlet bütçesinden ayrılan kaynakların çok az olması, kanunlardan doğan sınırlamalar (“Toprak Mecellesi) ve b. gibi çeşitli nedenleri vardır. Bununla birlikte toprak vergisini yerel mali sistem için diğerlerine oranla daha büyük gelir kaynağı olduğunu söylemek mümkün. Çünkü diğer yerel vergi ve ödemelerin hesaplama ve bütçeye alıma mekanizması tekmil olmadığı halde, toprak vergisinin hesaplanması için sabit mekanizma mevcuttur. Azerbaycanda belediyelerin oluşturulmasından geçen 10 yıl zarfında bu kurumlara maksatlı transferler yapılmamıştır. Bu her şeyden önce transferlerin yapılması ve kullanım yerlerinin belirlenmesi ile ilgili kanunlarda her hangi bir ölçü veya prensibin olmaması ile ilgilidir. Oysa ki, şimdiye kadar belediyelerin yetkisine verilmiş yolların bakımı için yerel yönetim kurumlarına maksatlı transferlerin yapılması gerekirdi.

Azerbaycan belediyelerinin idari ve mali desentralizasyonunun gerçekleştirilmesi için reformların yapılması kaçınılmazdır. Bu reformlarla yapılaması gerekenleri şöyle sıralamaya biliriz:

- Belediyelerin yetki ve sorumlulukları Arupa Yerel Yönetimlerin Özerkliği Şartına uygun olarak tam ve belirgin hale getirilmeli;
- Yetki karmaşasını önleme adına yerel devlet kurumlarıyla yerel yönetimlerin yetki alanı kesin çizgilerle ayrılmalı;
- Belediyeleri alan, nüfus, kaynaklar dikkate alınarak en optimal büyüklüte tekrar yapılandırılmalı ve sayıları azaltılmalı;
- Reformlar ikili yönetimi ortadan kaldırma amaçlı olmalı ve bu kapsamda icra hakimiyetinin arazi numayendelikleri (temsilcilikleri) iptal edilmeli;
- Belediyelere yetkilerini yerine getirmek için yeterli mali kaynaklar sağlanmalı. Bu kapsamda mevcut eglir kaynaklarını etkin biçimde kullanabilmeleri adına vergi toplama mekanizmaları iyileştirilmeli, vergi kanunlarında değişiklik yapılarak ülke genelinde toplanan vergilerden belediyelere pay ayrılmalı, belediyelere

devlet bütçesinden maksatlı ve maksatsız transferlerin verilmesi mekanizması işlenmeli ve işler hale getirilmeli; belediyelere kredi olanakları sağlanmalı.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesinin 2005-2009 yılları için istatistik hesapları
2. “Azerbaycan Cumhuriyeti Vergi Kanunu”
3. “Belediyelerin Statüsü Hakkında” Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu
4. DPT, Küreselleşme, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2000, s.4-5.
5. Görmez, Kemal , “Mahalli İdareler ve Demokrasi”, Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F.Dergisi, 3
6. Güner A., Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Yönetimler Arası Mali İlişkiler, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No:11, Mayıs-1998.
7. Harris, Nigel; “Milliyetçilik ve Ekonomik Gelişme”, Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma, (Ed. Rene Prendergast ve Frances Stewart, Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s.32
8. Kadir Koçdemir, "Atatürk Dönemi Kültür Politikası ve Küreselleşme", Türk İdare Dergisi, Yıl 72, Sayı 429, Aralık 2000, s.154.
9. Rehimli R., “Anayasamızda Yerel Yönetim Anlayışı”, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Meruzeleri, Bakü, No 4, 2005, s.179-183.
10. “Sanayi ve kıda atıkları hakkında” Azerbaycan Cumhuriyetinin Kanunu
11. Yalçındağ, Selçuk, Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılanma, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 24, Sayı 3, 1993
12. “Yaşayış yerlerinin sağlık ve hijyen kurallarına hijyenik ve ekolojik standartlara uygun temizlenmesi, çöplerin geçici olarak tutulması, sürekli olarak taşınması ve zararsızlaştırılması kuralları” Bakanlar Kurulu 74 no lu Kararı

(4)
**TÜRK DÜNYASI AYDINLARINDAN Ord. Prof. Dr. AHMET ZEKİ VELİDİ
TOGAN'IN HAYATI MÜCADELESİ VE LİDER KİŞİLİĞİ**
Cengiz ASLAN³

Tarih; insanın, toplumun, milletlerin ve tarih belgelerine yazılmış kişilerin eylemlerinin ve eserlerinin incelendiği bilim dalıdır. Türk tarihi incelendiğinde görülecektir ki, insanlık tarihinin çok geniş coğrafyalarını, kültürlerini ve medeniyetlerini etkilemiştir.

Ahmet Zeki Velidi TOGAN da, Türk tarihinin önemli bilim ve siyaset insanlarından birisidir. Togan'ı tanımak için onun hayatının dönemlerini ve fikirlerini bilmemiz gerekir: “ Zeki Velidi Togan belli bir bütünlük arzeden, genel olarak tarihçi kimliği ve özellikle Türk tarihine yaklaşımlarıyla (...) bilimselliğe verdiği önem, evrenselci bir medeniyet yaklaşımı, tarihin sosyal, ekonomik ve siyasi bir tekamül olarak algılanması, Türk tarihinin bir bütün olarak ele alınması ve bu bütünlüğün dahili tekamüliyetine vurgu, onun bilisel kavrayışının temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu kavrayışın arka planında bir yandan Rus müsteşrikler okulunun diğer yandan da Rus devrimci sosyalist yazınının izlerini tespit etmek mümkündür. Ancak bu bütünün temel eksenini onun kendine özgü milliyetçiliği ve siyasi Türklüğü oluşturmaktadır. Togan Türklüğü her şeyden

³ Derleyerek Hazırlayan, Milli Kütüphane/Araştırmacı, Ankara/TÜRKİYE.

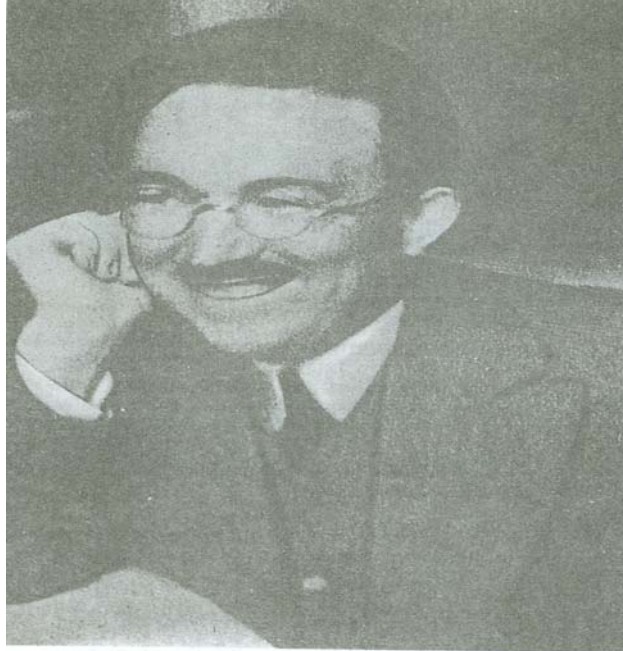

önce en geniş coğrafyası içinde dikkate almaktadır. (...) Zeki Velidi'nin eserleri bir bütün olarak incelendiğinde Türk tarih tezi karşısındaki üstünlüğü bir yana, Köprülü'nün yaklaşımına kıyasla da belli üstünlükler taşıdığını(...) söylemek mümkündür.”⁴

Togan yalnızca bir tarihçi değil, siyasetçi, toplum önderi ve devlet adamıdır. Onun mücadelesi, fikirleri ve ideali, gençliğimiz için, geleceğimizin daha sağlam temellere dayanması için, Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarının yarınları için iyi bilinmelidir. Togan'ın mücadele azmi ve kararlılığı ise Türk Dünyasının bilim ve siyaset insanlarına örnek olacak düzeydedir.

Zeki Velidi Togan 10 Aralık 1890 Başkurdistan'ın İsterlitamak ilinin İşimbay kazasına bağlı Küzen Köyü'nde doğdu ve 26 Temmuz 1970'de İstanbul'da ebediyete kavuştu.

Ancak o hiç unutulmadı ve sonsuza kadar da unutulmayacaktır. Çünkü onun bıraktığı iz ve eserleri ölümsüzlüğünü sağlamıştır. Zeki Velidi Togan [Başkurçça: Өхмәтзәки Вәлиди, bazen Validov]'ın bilim adamı kimliğinin yanı sıra Türkologlu

Zeki Velidi, 1920 kışında.

ve ideolojik kuramcılığı da üzerinde durulması gereken özelliklerindedir. Diğer bir önemli niteliği de çok fazla bilinmese de, folklorculuğu ve müzik sevgisidir. O, Türk olan ve Türk'e ait tüm değerleri öğrenmek ve öğretmek isteyen kahraman bir âlimdir.

Bolşevik Rus devrimi sırasında Başkurların egemenlik ve bağımsızlık hareketine katılması ve önderlik etmesi, devlet adamı kişiliğinin ve cesaretinin toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması noktasında ne kadar önemli olduğunu ispatlamaktadır.

Rusya'da iken Validov soyadını kullanmış olan Zeki Bey, Türkiye'ye geldikten sonra Togan soyadını almıştır.

⁴ [Togan, Zeki Velidi]Özbek, Nadir. Zeki Velidi Togan ve "Türk Tarih Tezi" Toplumsal Tarih 8(45) 9.97, 20-27. ss.

Togan'ın Başkurdistan yıllarını incelediğimizde görülecektir ki, o çok iyi eğitim almış ve ilköğrenimi yıllarında, bir yandan özel Rusça dersleri almış ve aynı zamanda öğretmenleri olan babasından da Farsça'yı öğrenmiştir. 1902'de orta öğrenim için Ütek'te bulunan dayısı Habib Neccar'ın medresesine kaydolmuştur. Buradaki öğrenimi sırasında Arapça dersleri alarak Türkçe'nin yanı sıra Rusça, Farsça ve Arapça dil bilgisini geliştirmiştir. Togan'ın gençlik yılları bilim ile siyaseti bir arada temsil etme mücadelesine giriştiği yıllardır. Kendi milletinin tutsaklığına göz yummamış fakat ilimi gelişimini de ihmal etmemiştir.

1908'de Kazan'a yerleşerek burada akademik kariyer yollarını araştırdı. Bu girişimleri sırasında Sagay Türkü olan Prof. Nikolay Katinov ve Türkolog Nikolay İvanoviç Aşmarin gibi bilginlerle tanıştı. 1909 yılında mezun olduğu Kasımiye medresesine ' **Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı Tarihi Muallimi** ' olarak atandı. 4 yıl süren bu öğretmenliği sırasında ' **Türk ve Tatar Tarihi** ' adlı kitabı sayesinde meşhur olmaya başladı. Bu eseri ile bölge akademisyenlerini etkileyerek Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti üyeliğine seçildi. Kazan Üniversitesinde tarih, arkeoloji ve etnografya araştırmalarıyla bilim çevresinde adını duyurdu.

Üniversite görevlendirmeleri ile 1913 yılında Fergana'da, 1914 yılında Buhara'da tarihi araştırmalar yaptı. Fergana'da , Yusuf Has Hacib'in 11. yüzyıla ait ' **Kutatgu Bilig** ' adlı eserinin bir elyazması nüshasını ortaya çıkardı. Bu araştırmalarına ilişkin olarak hazırlanmış olduğu raporlar başta Petersburg Arkeoloji Cemiyeti olmak üzere Kazan ve Taşkent Arkeoloji dergilerinde yayımlandı. Bu arada Prof. Katanov'un şimdi İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nün esas nüvesini teşkil edecek olan kitaplarının Türkiye'ye gönderilmesine vesile oldu.

1916 yılına kadar üniversite öğretim üyeliğini sürdüren Togan, Bolşevik Rus Devrimi sürecinde İdil-Ural bölgesini siyasi olarak temsil etme idealine yönelik olarak Rus Millet Meclisi Duma'da, Ufa Müslümanlarının resmi temsilcisi statüsü ile Petersburg'a gitti. 1917'de Duma'da kurucu meclis üyesi oldu. Buradaki çeşitli toplantılara katıldı fakat umduğu ilgi ve temsil yetkisini gerçekleştirme imkânı bulamadı. Sultan Galiyev, Mollanur Vahitov ve İlyas Alkin ile birlikte 29 Kasım 1917 tarihinde Başkurdistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettirdi. 18 Şubat 1918'de Orenburg'u işgal eden Bolşevik Rus kuvvetleri tarafından tutuklandı ve hapsedirildi. 7

Haziran 1918 tarihinde hapisten kaçarak halkı örgütlü mücadeleye teşvik etti. İdil-Ural Silahlı Kuvvetlerinin Harbiye Nazırlığına atandı. Silahlı direniş hareketinin lideri olduktan sonra Lenin, Stalin ve Troçki ile özerklik ve federasyon konusunda görüşmelere katıldı. Bu görüşmelerden olumlu sonuç alamayınca Türkistan'da örgütlenen Basmacılar ile birlikte ulusal bağımsızlık mücadelesi için cephe çalışmalarının organizasyonunda görev aldı.

Akademik kimliğinin önünü geçen milli siyasi faaliyetleri nedeniyle 1918-1920 yılları arasında Stalin, Lenin ve Troçki'den oluşan devrim kadrosu liderleri içerisinde yer almadı ancak, Başkurdistan ve Kazakistan özerk yönetiminin kurulmasında etkili oldu. Bu özerk yönetimlerin dışişleri komiserliğini yaptı.

1921-1923 yılları arasında siyasi ve askeri direniş hareketlerinin Türkistan'da milli kuvvetlere dönüştürülmesi için ölümcül bir mücadeleye girişti fakat çevresindeki liderlerin Rus oyunlarına ve baskılarına direnememesi sonucunda gizli faaliyet yürütmek zorunda kaldı. Basmacı Hareketi'nin Türkistan Millî Birliği'ne dönüştürülmesinde görev alarak kurucusu ve ilk başkan seçildi. Basmacıların milli birlik ve topyekün seferberlik savaşı kararı alamaması üzerine, Türkistan'da mücadele etme imkânı bulamadı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin daveti kabul ederek, akademik ve siyasi birikimi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş çalışmalarına katkı sağlamak için Afganistan ve İran üzerinden Avrupa'ya geçti ve 20 Mayıs 1925 tarihinde Türkiye'ye geldi.

Türkistan tarihi üzerine çalışma yapmak için Avrupa üniversitelerinden davet almasına rağmen, Türkiye Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi, Fuad Köprülü, Rıza Nur, Yusuf Akçura'nın istekleri doğrultusunda Türk vatandaşlığına girdi.

Türkiye'de, Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümenliğinde görev aldı. Akademik çalışmalarının yeterli düzeyde kaynakla desteklenmesi için kendisinin isteği doğrultusunda, İstanbul Darülfünun'u Türk Tarihi Müderris Muavinliği'ne tayin edildi. Burada genel Türk tarihi dersleri verdi.

İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinden yararlanarak bilimsel çalışmalarını sürdürdü ve 1932 yılında ‘ **I. Türk Tarih Kongresi** 'nde tıp doktoru Reşit Galip'in sunduğu “**Orta Asya'da iç deniz olduğu ve bunun sonradan kurduğu**” konulu tebliğini eleştirince, Togan aleyhine akademik çevrede dışlayıcı bir kamuoyu oluşturuldu. Bu dışlamacı yaklaşıma tepki göstererek 8 Temmuz 1932 tarihinde Viyana'ya gitti. 1935 senesinde Viyana Üniversitesi'nde ‘ **İbn-i Fadlan'ın Seyahatnamesi** ‘ tezi ile felsefe doktoru unvanı aldı.

1935-1937 yılları arasında Bonn Üniversitesi'nde, 1938-1939 yılları arasında Göttingen Üniversitesi'nde profesör olarak “ **Türk Tarihi ve Felsefesi**” derslerini verdi. 1939 yılında Millî Eğitim Bakanı'nın daveti üzerine tekrar Türkiye'ye geldi. İstanbul Üniversitesi'nde Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nü kurdu.

1944 yıllarında pan-Türkistlik veya Turancılıkla suçlanarak Türkiye'de Sovyetler aleyhine faaliyet ve Turancı örgütlenme suçundan tutuklanıp mahkeme edildi. Irkçılık-Turancılık davası sonucunda haksız ithamlar ile 10 yıl hapse mahkûm edildiyse de, Askerî Mahkeme kararı bozdu ve Togan beraat etti.

1948 yılında üniversitedeki görevine yeniden döndü ve 1951 yılında İstanbul'da toplanan “**XXI. Şark Bilimleri Kongresi**”ne başkanlık yaptı. Bu kongredeki başarısı onun akademik çevrelerdeki bilim adamı kimliğini ününü artırması ile sonuçlandı. 1953 yılında İstanbul Üniversitesinde “İslam Tetkikleri Enstitüsü”nün kuruculuğu görevini üstlendi. 1967 yılında kendisine Manchester Üniversitesi tarafından bir onur doktorası verildi.

Zeki Velidi Togan'ın 337'den fazla yayınlanmış çalışması bulunmaktadır. İlmî araştırmalarında, gezilerinde, gördüğü bulduğu her tarihî kaynağı (vesika, yazma eser, minyatür vb.) dünya ilim âlemine tanıtmak en büyük özelliği idi. Yaklaşık 40 ciltlik yayınlanmış müstakil kitabı vardır. Bunların 12 adedi hacimli birer eser iken 10'dan fazlası üniversitede okuttuğu derslerin basılmış notlarıdır. Diğerleri ise küçük büroşür-kitapçık türü yayımlardır. Yayınladığı ilk kitabı Türk ve Tatar Tarihi adlı eseri, kendisinin Kazan ve Rusya'da yeniden tanınmasına yol açtı.

Öte yandan Tarihte Usul, Türkiye'de tarih bilimi için yazılmış ilk metod kitabıdır. “**Umumî Türk Tarihine Giriş**” adlı eseri sahasında tek olduğu gibi Türk tarihinin genel çerçevesini çizmesi açısından prestij bir eserdir.

Harezme Tercümeli Mukaddemetü'l-Edep, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, On The Miniatures In Istanbul Libraries, Hatıralar, Oğuz Destanı, Kur'an ve Türkler onun ilminin yüksekliğini gösteren en güzel delillerdendir.

Ölümünden bir sene önce yazdığı hatıraları, hayatı boyunca yaptığı mücadeleleri anlatmasının yanında, yakın tarihimiz için de çok önemli belge ve tahlilleri kapsamaktadır. Millî destanlarımız arasında yaralan “**Oğuz Destanı**” gibi bir kültür hazinesinin yayınlanması şüphesiz Türk ilim âlemi için iyi bir kazanç olmuştur.

Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi adlı eserde, Orta Asya'daki Türk illerinin yakın dönem tarihi ve istiklallerinin kaybedilişi anlatılmıştır. **Türklüğün Mukadderatı Üzerine** adlı eserinde de, dünya Türklüğünün bugünkü durumu ve geleceği hakkında görüşlerini açıklamıştır. Baskıları yapılan üniversitede okuttuğu ders notları ise genel olarak Moğallar devri Türk Tarihi, Moğol İstilas, Cengiz Han ve Timur dönemlerini ihtiva etmekte ise de, yine üniversitede okuttuğu Karahanlılar Devri, Başkırtlar Tarihi, Asya Tarihi, XIX. ve XX. yüzyıllarda Orta ve Önasya'da fikir ve kültür hayatı gibi konulara da ilgilidir.

Yerli yabancı ilmî araştırma dergilerinde 91 makalesi yayınlanan Togan, bunların yaklaşık 20'sinde konu araştırması yapmıştır. Çok büyük çoğunluğunda da en belirgin özelliği olan kaynak tanıtımını ele almıştır. Bu özelliklerinden dolayıdır ki, bilhassa oryantalistler arasında bilim otoriteleri arasında yer almıştır. 14'ten fazla olan eleştiri yazılarında ise Batı ilim âleminde yapılan çalışmaları, Türkiye'ye tanıtma gayesini gütmüş, ayrıca gerekli eleştiri ve kıstasları yapmaktan geri kalmamıştır. İlmî dergilerde çıkan makalelerinin yaklaşık yarısı yabancı dildedir. Bunlardan İngilizce, Almanca, Fransızca gibi popüler batı dillerinin yanında, Rusça ve Farsça kaleme alınanlar da vardır. Milletler arası kongrelerde merhum hocanın sunmuş olduğu 9 tebliğin kongre zabıtlarında basıldığı görülmektedir. Bu tebliğlerin hepsi hocanın uzmanlık alanı ile ilgilidir ve onun çalışma şekli olan belge tanıtımını ihtiva etmektedir. Sunulan tebliğlerin hepsinin milletlerarası kongrelerde oluşu, ayrıca İngilizce, Almanca ve Fransızca gibi popüler batı dillerinde yayınlanması dikkat çekicidir.

Milletlerarası ilmî ağırlığı olan 4 ansiklopedide 39 madde Togan tarafından telif edilmiştir. Bunların yine çoğu yabancı dilde, diğerleri Türkçe'dir. 12 madde biyografi, iki Başkurt ve Hazar gibi Türk kavimleri, diğerleri ise coğrafi mekân (şehir, nehir vb. gibi) hakkındadır. Arapça ve Farsça tarihî kaynakların ışığında yazılmış olan söz konusu maddelerde ilgili olan bütün batı literatüründen de faydalanılmıştır. Bu konuların hepsi Orta Asya tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Aylık ve haftalık yayınlanan dergilerde yaklaşık 109 makaleyi kaleme almıştır. 1940'lı yıllara kadar bu tür dergilerde ilmî konuları ele almaya çalışan Togan, sonraları siyasî görüşlerini ve bazı konularda fikirlerini, ilmi ve siyasi kişilere cevaplarını, hatıralarını da yazmıştır.

Günlük yayınlanan gazetelerde ise merhum hocanın 48 makaleyi kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Çoğunlukla kendi fikirlerini içeren bu yazılarında zaman zaman tarihî konulara inerek, onların sayesinde geleceğe ışık tutmak, Türk milletine ders vermek istemiştir. Milletlerarası kongreleri de gazete yazılarında işleyerek yine Türk kamuoyunu bunlardan haberdar etmeye çalışmıştır.

Kamuoyunda yanlış aksettirilen bazı konularda da inandığı gerçekleri açıklamaktan geri kalmamıştır. Zeki Velidi TOGAN'ın uzmanlık alanı olan “**İslamiyet'ten sonra Türk ve Moğol Tarihi**” konusunda, İslam bilginleri hakkında hazırlanmış fakat yayımlama fırsatını bulamamış çalışmaları ise, **Timur ve Oğulları Tarihi, El-Birunî'ye dair, Başkurt Tarihi, Ali Şir Nevaî: Hayatı ve Eserleri, Reşideddin: Hayatı ve Eserleri, Sakaların Tarihi, Türklerin Menşe Efsaneleri, Resimlerle Türkistan** bunlardan bazılarıdır.

Togan'ı pek çok bilim insanından ayıran temel özelliği ise siyaset ve strateji bilgisinin üst sevide olmasıdır. Bu özelliği nedeniyle siyaset ve bilim çevrelerinde kimi zaman Turancılıkla suçlanmıştır. Ancak bilinmelidir ki, o gerçek bir Türkbirlikçi alim ve devlet adamıdır. Turancılık ise suç değil, ona göre doğal bir haktır. Bu hakkı kullanmak için, Türkiye ve Türkistan'ı demiryolu ve karayolu ile birbirine bağlamak hayalini gerçekleştirmeye yönelik fedakarca çaba göstermiştir.

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'a ait yaklaşık dört yüze yakın yayın vardır ve yayınların büyük kısmı makaledir. Onun ilk eseri 1910'da yayımlanan ‘**Türk Kavimlerinde Dört Mısıralı Şarkılar**’dır. Umumi Türk Tarihine Giriş ve Tarihte Usul ve Türklüğün Mukadderatı gibi önemli eserler yayımlayarak Türk tarihine ve Türkiye Cumhuriyeti tarih derslerine yeni bakış açıları getirmiştir. İlmi, siyasi ve fikri

mücadelesi ile Togan “ **mücadele ve inaç** “⁵ adamı tanımlamasını hak etmiş kahraman bir âlimdir.

Kızı İsenbike Togan babası hakkındaki hatırasında “**...Babamı tanyanlar onun farklı tavırlarını hatırlarlar. Ve hatta bazen bu konularda birçok hikâye anlatırlar. Ama bu hikayelerin özünde onun farklılığı, değişikliği vurgulanır. Ben, babam kendi öneine inandığı için ve kimseye benzemek zorunluluğu hissetmediği için böyle farklı davranıyor diye düşünüyordum. Bu davranışların içindeki yalnızlık faktörünü daha yeni yeni anlıyorum. (...) Babam doğduğu yerlere çok bağlı idi, bazen bir türkü söyler ve gözünden yaş gelirdi.** “⁶

Gerçekten de Zeki Velidi Togan, milletine mal olmuş geleneklerini yaşayan ve ilkelerinden taviz vermeyen fakat son derece hoşgörülü bir karaktere sahipti. Türk-İslam mefkûresine özünden bağlıdır. O gençlik yıllarından beri başta Babası Ahmet Şah’ın çevresindeki cahil ve mutaassıp mollalar dahil, kadimciler ile işbirliğinden kaçınmış ve ceditçiler ile muasır Türk ülküsü ve uygarlığının doğması için mücadele etmiştir. Yüksek dini eğitim almasına rağmen, milliyetçilik, sosyalizm ve kapitalizm gibi akımları araştırmış ve Türklerin bağımsızlığı için ihtiyaç duyulan fikir ve siyasi birliğin Kırım, Kazan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen gibi ayırıcı, bölücü ve kavmiyetçi yapısından kurtarılması için gerektiğinde cephe mücadelesi vermiş ve Türklerin egemenlik ve bağımsızlık gibi temel ortak sorunlarının, Türk birliği kararlılığı ve ortak mücadelesi ile çözümlenebileceğini çok iyi kavramıştır.

Bu mücadelesini Türkiye’deki Türkçü, milliyetçi ve maneviyatçı onlarca dergide yayımladığı makalelerle sürdürmüş ve yüzlerce gencin kendisi gibi ilim şahsiyeti ile yurtseverliğini birleştirmesine öncülük etmiştir.

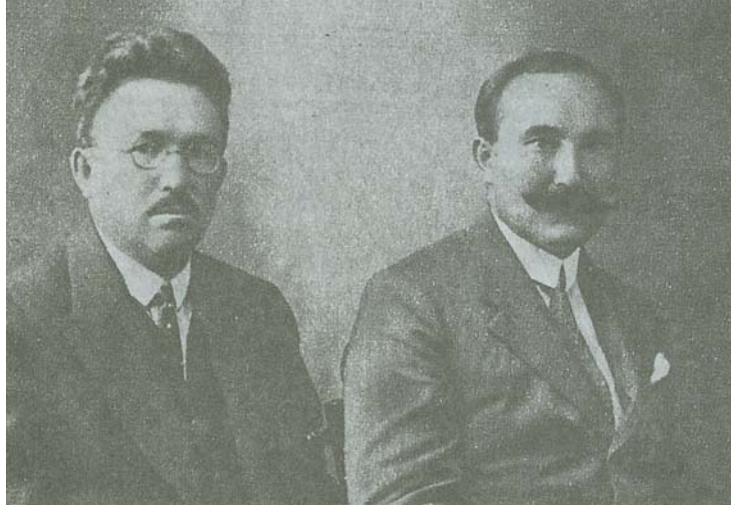
Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihi kurumlaşma stratejilerine yön veren Toğan, doğu Türklüğünün yeniden devletleşmesi idealinden ölene kadar vaz geçmemiş ve onun yolundan giden yeni nesil tarihçilerin yetiştirilmesine yol açmıştır. Bolşevik Rus

⁵ Prof. Dr. Sadi Somuncuoğlu / İnmeyen Bayrak Zeki Velidi Togan. İstanbul: Türk Ocakları, 1994, s. 3

⁶ A.ge., s 9-10

diktatörlüğünün Stalin tarafından ele geçirilmesi sonrasında fikri mücadelesini sürdürme kararını şu sözlerle ortaya koymuştur: “ **Samimiyetsiz maskeli diktatörün insanın şahsiyet ve iradesiyle oynamasından şikayet eden arkadaşlar, parti içinde baş gösterecek müthiş terörden haber veriyorlar. Onlar gibi bir gün sizin başlarınızın uçmasından korkarım. Ben kafamı ne zaman uçuracaklar diye bekleyip oturamadım. Ölsem de açık mücadelede ölmeliyim** “⁷ diyerek, Sibiryaya’dan Türkiye’ye kadar Türk Birliğini örgütleme çabası ile bağımsızlık ve kurtuluş mücadelesine teşvik ediyordu. ‘ **Türkistan Milli Birliği** ‘ adı altında örgütlenmeyi başlatanların ve hatta savaşanları fikir liderliğini üstlenmişti.

Ahmet Zeki Bey, Türkistan’ın Rus müstemlekeliğinden kurtularak bağımsız olmasını sağlayacak ilklerin yasalaşmasını ve bunun Rusya tarafından kabul edilmesini istiyordu. Siyasi hayatını buna adanmıştı.

Ceditçi aydınlanmanın öncüsü olan Musa Carullah Bigiyev’in İslami ekolü içerisinde sayılan ve İsmail Gaspıralı’nın ‘ **dilde, fikirde, iş’te birlik** ‘ ideolojini hayatına tatbik eden gerçek aydın ve önder bir kişiliktir Zeki Velidi Togan. İlmî ve siyasi mücadelesini özgürce birleştirerek hem medresede hem de cephede savaşan Türk bilim adamı üzerine bir araştırma yapılırsa, hiç şüphesiz Zeki Velidi Togan ilk sırada yer alır.

KAYNAKÇA

- www.nadirkitap.com/tarihte-usul-a-zeki-velidi-togan-a-zeki-velidi-togan-kitap317600.html -
- Türk ve dünya ünlüleri ansiklopedisi :kişiler, dönemler, akımlar, yapıtlar. -- İstanbul : Anadolu Yayıncılık, [1984?].
- Türkiye edebiyatçıları ve kültür adamları ansiklopedisi /[hazırlayan] : İhsan Işık. -- Ankara : Elvan Yayınları, 2009.
- Ölümünün yirmidördüncü yılında Ahmet Zeki Velîdi Togan’ı anma münasebetiyle - İstanbul : Türk Ocakları İstanbul, Bakırköy, Fatih, Kadıköy Şubeleri, 1994
- Zeki Velidi Togan /Alişan Satılmış -- Ankara : Alternatif Yayınları, 2003
- guneyturkistan.wordpress.com/.../zeki-velidi-togan-ve-putin-rusyasi/
- <http://ulkugulu.hareketforum.com/abide-ahsiyetler-f18/zeki-velidi-togan-adna-muze-t1664.htm>

⁷ A. g. e. S., 63

(5)
BAFRA KÖY ADLARINA BİR BAKIŞ
Yunus Emre UYAR*

ÖZET

İnsan yaşamın doğal bir gerekliliği olan ad verme tutumu, kültürel yaşamın niteliğini ve niceliğini gösterme konusunda önemlidir. Söz konusu yer adlarının verilmesi olduğunda, bu konudaki yaklaşımların toplumların ortak kültürlerini yurtlarına yerleştirebilme konusundaki yeterliliklerini gösterebileceği muhakkaktır. Bafra Türklerinin yöredeki köyleri adlandırmadaki tutumları, onların ata yurttan göç sırasında üzerinden geçtikleri kültür coğrafyalarından etkilenecek; ancak büyük ölçüde öz kültürü koruyarak yeni coğrafyayı yurtlaştırdıklarını gösterir niteliktedir. Köy adlarının büyük çoğunluğunun kendi kültürleri doğrultusunda seçilmiş olduğunu, yerli kültürün dilinden yapılan alıntılarının çok az olduğunu görmek bunun en açık kanıtıdır. Yine yöre halkının iktisadi, içtimai, kültürel yaşayışı hakkında da adlandırma eğilimlerinden hareketle çıkarımlarda bulunulabilir. Anadolu'nun Türkleşmesi serüveni, Bafra köylerine dil penceresinden bakılarak özetlenebilir.

Anahtar Kelimeler: Bafra, köyler, adlandırma, yer adları

Varlıkları belirtmede kullanılan en öncelikli eleman olan ad, tarihin bilinmeyen devirlerinden beri insan hayatının bir ürünü olmuştur. En ilkel toplumlarda insanoğlu, hem kendini hem de kendi dışındaki nesnelere adlandırmak ve böylelikle en kısa ve en etkili biçimde tanımlayabilmek ihtiyacı duymuş, bunun için nesnelere türlü yöntemlerle adlandırmıştır. Bu durum insanlığın uygarlaşmasıyla değişmemiş, aksine yeni buluşlar ile ad verme, adlandırma çok daha karmaşık bir hal alarak yüzyılımızda da önemini korumuştur. Uygarlığın geleceği adına sunulan öngörüler de bunun insan ve toplum yaşamı var oldukça ihtiyaç duyulacak bir olgu olduğunu göstermektedir.

İnsan yaşamı gereği doğal bir gereksinim olan ad verme, insanın yaşadığı çevreyi, yerleşim birimini de adlandırması gibi doğal bir sonuç doğurmuştur. Böylece toplumların kültürleri doğrultusunda, kurdukları ya da sonradan ele geçirdikleri önceden kurulmuş yerleşim yerlerini adlandırmaları, günümüz dil biliminin araştırma konuları içinde yer almıştır. Bu adlandırmalara kaynak olan birçok neden, çeşitli adbilim çalışmalarıyla kimi ölçütlere göre sınıflandırılmıştır. Dil biliminin adları araştırma koluna adbilim adı verilir. Çalışmamıza konu olacak adbilim alanı da yer adları bilimi içerisinde yer almaktadır. Yer adları bilimi, kabaca yerleşim alanlarının türlü nedenler doğrultusunda aldığı adları çeşitli öğelerle ilişkilendirerek ele alan bir bilim dalı olarak tanımlanabilir. "Konusu yer adlarını incelemek olan toponimi, dar anlamda dil biliminin bir alt kolu, genel anlamda ise özel adları ele alan onomastiğin (özel ad bilimi) bir dalıdır. Toponimi aynı zamanda arkeoloji, tarih, folklor, coğrafya, jeoloji, botanik, antropoloji, sosyoloji gibi diğer bilimlere de yakından ilgilendirmekte ve onlarla doğrudan bir ilişki içerisinde bulunmaktadır." (Yediyıldız, 1984:25)

Türkiye'de yer adları üzerine şimdiye dek çeşitli çalışmalar yapılmış, yer adlarından çeşitli alanlarla ilgili sonuçlar çıkarılmış, bunlar diğer bilimlere için birer yardımcı, veri haline getirilmiştir. Çok değerlileri sık sık Türkiyat araştırmalarında başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada da aynı amaçla, Samsun'un Bafra ilçesinin köylerinin adları⁸ ele alınarak, söz konusu köylerin adları üzerinden yörenin kültürel, dini, coğrafi, ticari vb. özellikleri ile ilgili çıkarımlarda bulunabilmek olanağı sağlanacak, söz konusu adlar Anadolu geneli ile karşılaştırılarak, yurt genelindeki konumuna değinilecektir.

* Yunus Emre UYAR, Üniversite öğrencisi, Samsun/TÜRKİYE

⁸ Çalışmaya konu olan köy adları şu eserden alınmıştır: Hasan YİĞİT, Bafra Ansiklopedisi, Bafra Ofset, 2001, Samsun

Bafra'daki köy adlarını oluşturan sözcüklerin kökenleri incelendiğinde ortaya çıkacak olan sonuç, yöreye yerleşen Türkmen kitlelerinin, anayurttan göçle, bu yeni coğrafyaya getirdikleri kültür öğelerini yansıtmaktaki yeterlilikleri hakkında ciddi fikirler verecektir. 108 köyün adı üzerinde yapılan sınıflandırmaya göre, Bafra köylerinin adlarının %77.7'sinin Türkçe, %9.2'sinin Arapça ve Farsça başta olmak üzere Doğu uygarlıklarının dillerinden gelme sözcükler olduğu görülür. Söz konusu köylerin %13.1'inin adı ise Türkçe ve yabancı kökenli sözcüklerin birleşmesiyle oluşmuş karma sözcüklerdir

“Bir ulusun yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar hakkında hiçbir bilgimiz olmasa, yalnızca dilbilim incelemeleriyle, bu dilin söz varlığının, söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları elde edinebiliriz.” (Aksan, 2009:65) “Bir ülkedeki coğrafya isimlerinin, o ülkede yaşayan halkın milliyetini tayin hususunda ne kadar sağlam bir delil olduğu da malumdur”. (Atsız, 1997:52) “Öyleyse şu tespitlerin isabetli olacağını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Görülen o ki Bafra yöresine yerleşen Türkmen kitleleri Orta Asya'da kullanmakta oldukları Türkçeyi büyük ölçüde bu yeni coğrafyayı adlandırmakta kullanmışlar, yerli halkın kullandığı Rumca'yı neredeyse tümüyle silmişlerdir. Ancak bu dönemde “yeni anavatan dilimizi daha iki medeniyet dili ile yakından temasa getiriyor: Rumca ve İtalyanca. Ancak bunlar yazılarını bilmediğimiz bir ayrı, Hıristiyan medeniyeti çevresine ait oldukları için bize hemen yalnız konuşmadan, kulakla alıntı yolundan teknik kelimeler vermişlerdir.” (Banguoğlu, 2007:143) Buna rağmen bunların, Batı Anadolu'dakilere göre daha az yoğun oldukları ve yerleşim yerlerini adlandırmada pek tutulmadıkları görülür. Yeni coğrafyaya uyum sağlamak için öğrenilmesi gereken balıkçılık, denizcilik gibi uğraş alanlarının terimlerini (vire, olta, yakamoz vb.) de öğrenen Türkler, illerini adlandırırken böyle bir zorunluluk olmadığından daha milli olmuşlardır denilebilir. Burada Bafra yöresine gelen Türklerin kendi kültürlerini yoğun bir şekilde yaşadıklarını söylemek mümkündür. Zira gittikleri coğrafyalarda kendi benliğini yaşatma gücünden yoksun, yerli halk tarafından eritmeye maruz kalmış olan toplumlar düşünüldüğünde, yeni yurtlarda eski kültürü yaşatmanın önemi anlaşılmış olur. Bu noktada Bafra yöresine yerleşen Türklerin kültürlerinin en önemli öğelerinden olan dillerine karşı tutumlarının açıkça görülmesi, tarihi seyir içindeki konumlarını göstermede de önemli bir yardımcı olacaktır.

Yine, Bafra köy adlarının %6'lık bir kısmının Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerden oluştuğu bulgusu, anayurttan göç sırasında yöreye yerleşen Türk kitlelerinin geçirdiği kültürel değişimin mahiyetini ve boyutunu gösterebilecek niteliktedir. Duruma devir ve saha olarak iki farklı açıdan bakılabilir. Söz konusu göç yolunun geçtiği sahalarda Arap ve Fars kültürlerinin etkisinin yoğunlukta olduğu İran coğrafyası olduğuna göre, bu yolu kullanarak Bafra'ya yerleşmiş olan Türkmenlerin geçtikleri sahanın baskın kültürlerinden de kimi unsurları bünyelerine katarak yeni yurda yerleştikleri görülebilir. Devir açısından bakıldığında söz konusu olan 11. yüzyılda artık Türkler İslamlaşmış ve dini unsurların alınmasıyla başlayan bir serüven halinde yeni topraklara yerleşen kitlelerin üzerindeki etkisini göstermiştir. Bu unsurların kültürün önemli bir parçası olan dile yaptığı etkilerin oranı dönemin edebi eserlerinden izlenebilmektedir.

Yine Bafra köylerinin adlarının %25'lik kısmı Türkçe kökenli sözcüklerle ve yabancı dillerden alınma sözcüklerin birlikte kullanıldığı karma sözcüklerle oluşturulduğu bulgusundan yola çıkarak Türk diline üzerinden geçtikleri coğrafyaların hâkim dillerinin etkisi gösterilebilir. Karma sözcüklere bakıldığında genellikle birleşmeyle oluşmuş oldukları görülür. Karma sözcüklerle verilmiş yer adlarının yalnızca yabancı sözcüklerle oluşturulanlara oranla daha fazla oluşu aslında öz kültürün hükmü altında yabancı kültürün de ne denli öz kültüre benzetilmeye, bizleştirecek sahiplenilmeye, hazmedilmeye çalışıldığını göstermek bakımından önemlidir. “Böyle karma sözcüklerin bir kısmı sözlüklerde yerini almıştır da. Bakış açılarına göre ise karma kelimeler garabet (barbarizm, yadsınlık) veya yenilik (neolojizm) olarak görülmektedir.”(Gözütok, 2008:21)

Bir sözcük halk tarafından benimsenir, ses ritmi ve ahengi o dile uyarlanırsa dil tarafından hazmedilmiş, benimsenmiş demektir. Böyle bir sözcük artık milletin malı olmuş, ‘‘halka mal olmuş’’(Kaplan, 2008:160) demektir ve bunu o dilin bir değeri olarak görmek gerekir. Sınıflandırmada yabancı kökenli olarak gösterilen sözcüklerin millet tarafından kabulleniliş, Türkçenin ritmine, ahengine, ses düzenine uyarlanmış olanların sayısı da bir hayli fazladır. Bunlara köylerin adlandırılmasında kullanılan gül, gazi, kereste, şirin gibi tümüyle halk diline yerleşmiş, deyim yerinde ise Türkçeleşmiş sözcükler örnek verilebilir. Yine yabancı kökenli sözcüklerin ciddi bir kısmının özel adlar olmaları dikkat çekicidir. Mevlana, Hıdırellez, (Hızır, İlyas) Hüseyin, İshak, Davut gibi Türk insanına ad olmuş sözcükler bunlara örnek verilebilir. Nitekim bu adların çeşitli uluslar tarafından kullanılmakta olması da önemlidir. Mesela İshak İshac(Ayzek), Davut Deivid(Deyvit) gibi birçok farklı milletin dilinde farklı telaffuzlara girmiştir. Bu iki tespit de Bafra yöresine yerleşen Türkmenlerin yerleşim yerlerini adlandırırken kullandıkları sözcükleri ya özünde kendilerine ait olanlardan ya da sonradan kendilerine ait olmuş olanlardan seçmeye özen gösterdiklerini kanıtlayıcı niteliktedir.

Türkistan coğrafyasından Anadolu’ya akan Türk boyları yeni yerleştikleri ve sahiplendikleri yerlere kendi mühürlerini vurabilmek adına kendi kültürlerini tümüyle yerleştirmeye koyulmuştur. İşte, Bafra yöresine yerleşen Türklerin yerleşim yerlerini, köylerini adlandırma konusundaki tutumları da, bu noktada onların göç sırasındaki ve göç sonrasındaki kültürel değişimlerini göstermede önemli bir kaynak teşkil edecektir. Anadolu’ya yerleşen Türklerin geçirdikleri kültür serüveninin doğru bir şekilde aktarılması için, onların yerleşim yerlerini adlandırmadaki tutumları da göz ardı edilmemelidir. Söz konusu yer adlarını oluşturan sözcüklerin kökenlerini yabancı-milli olarak sınıflandırdıktan sonra, ad vermede etkin olan çevresel etmenleri de sınıflandırmak gerekir. Böyle bir sınıflandırma araştırmanın kısır döngüden kurtulması için gereklidir.

(Aksan, 2009:107-108) Anadolu yer adlarındaki (özellikle köy adlarındaki) başlıca ad verme eğilimlerini şöyle saptamıştır:’’

- 1.Yerleşim yerine ve çevresine ilişkin özelliklerin belirtilmesi:
 - a.Yerin yapısına, konumuna ilişkin adlar verme
 - b.Yerin çevresinin renk özelliklerini belirten adlar verme
 - c.Yerin bir başka yere göre durumunu, konumunu belirleyen adlar verme
 - d.Yerin ve çevrenin hayvanlarını belirleyen adlar verme
 - e.Yerin ve çevrenin yapılarına ilişkin adlar verme
 - f.Çevredeki akarsuları belirleyen adlar verme
- 2.Yerleşim yerine kişiyle, bireyle ilgili ad verme
 - a.Yerleşim yerine o yerle ilgisi bulunan bir kişinin adını ya da sanını verme
 - b.Dinle ilgili adlar verme ‘‘

Aksan’ın Ö. Başkan’ın ‘‘Türk Köy Adları Üzerine Bir Deneme’’ başlıklı makalesinden yola çıkarak, bunun üzerinde kimi değişikliklerle yapmış olduğu bu sınıflandırma, Anadolu Türklüğünün köylerini adlandırmadaki tutumunu belirlemek üzere yeterli ve tutarlı görülmektedir. Ancak tüm ülkeyi genellediğinden, tek bir yörenin köy adlandırma yollarını sınıflandırmak için tümüyle farklı olmasa da, bu sınıflandırmadan yola çıkılarak, yerel bir çalışma için, tek bir yörenin bünyesini de göz önüne alarak söz konusu sınıflandırma üzerinde kimi değişiklikler yapmak yerinde olacaktır. Nitekim sınırlı bir bölgenin yerleşim yerlerini adlandırmadaki tutumu ülke geneline göre az da olsa bir farklılık arz edecek, özel bir konuma sahip olacaktır. İşte bu nedenle Bafra’nın köylerinin adlandırılmasındaki yöntemleri Aksan’ın tespitinden yola çıkmak kaydıyla, kısmen değiştirerek sınıflandırmak gerekir. Bu çalışmada kullanılacak olan sınıflandırma şöyledir:

- a) Yerleşim yerinin diğer yerlere ve doğa elemanlarına göre saha ve devir bakımından konumu
- b) Yerleşim yerine hâkim olan ya da belirgin olan renkler
- c) Yerleşim yeriyle ilişkisi olan ya da o yere ciddi etkisi bulunan kişiler
- ç) Yerleşim yerinin baskın nüfusunu oluşturan kitlenin aile, sülale ya da boy adı

- d) Yörece kullanılan, etkilenilen su kaynakları
- e) Yerleşim yerinin kurulmuş olduğu yerin yapısı
- f) Yerleşim yerinde sayıca yahut ekonomiye olan etkisi doğrultusunda hâkim olan meslek grubu
- g) Yerleşim yerinin ekonomisinde ve genel görünümünde büyük etkisi bulunan tarım ürünleri ve bitki örtüsü
- ğ) Yöredeki yapılar
- h) Diğerleri

Çalışmamıza konu olan Bafra'nın köylerinin adları tarandığında en fazla kullanılan yöntemin, köylerin üzerine kurulduğu yerin yapısından yola çıkmak olduğu, 16 köyün bu şekilde adlandırıldığı görülür. Bafra ovasının genel hatları ile düz bir yer yapısına sahip olması, buna aykırı olan sıfatların adlandırmalarda fazlaca kullanılması sonucunu doğurmuştur. Sarpun(Dik yamaçlı), Tepecik, İkiztepe, Emenli(Çukurlu) gibi adlandırmalar yaygındır. Yine bölgedeki zengin akarsuların oluşturduğu yer şekilleri de köy adlandırmalarında kullanılmıştır; Çatak(İki dağ yamacının kesişmesiyle oluşmuş dere yatağı), Darboğaz, Boğazkaya vb.

En fazla tercih edilmiş ikinci adlandırma yöntemi, köylerin diğer köylere ve doğa elemanlarına göre konumları olmuştur. Bafra'nın köylerinin adları tarandığında 14 köyün bu yöntemle adlandırıldığı görülür. Yöre insanı, yerleşim yerlerini tarif için bu yöntemden ciddi bir şekilde yararlanmıştı. Bu durum sıra dışı görülemez. Anadolu'nun geneline bakıldığında bu yöntemin fazlaca kullanıldığı görülür. (Eskişehir, Yenişehir vb.) Bafra'da da Sahilkent, Yeniköy, Tepebaşı, Yakıntaş, Yeraltı gibi köyler buna örnek gösterilebilir.

Bafra yöresinde kullanılan üçüncü en yaygın adlandırma yöntemi, söz konusu yerleşim yerine hâkim olan ya da orada belirgin olan doğa renginin kullanılması olmuştur. Bafra'da bu yöntemle adlandırılmış 12 köy adı görülür. Yeşilyazı, Akalan, Gökalan, Gökçekent bunlardan bazılarıdır. Bafra ovasının bitki örtüsü gereği doğanın sahip olduğu renkler, yöreye gelen kitlelerin göç yolu boyunca tanımış oldukları farklı iklimler, Bafra'ya yerleşenlerin köylerini adlandırmada bu yöntemle başvurmaları sonucunu doğuran nedenler arasındadır. Yine Türkiye'nin iklimi ve buraya yerleşen kitlelerin göç öncesi ve göç sırası serüvenleri gereği yurt genelinde de bu tür adlandırmaya fazlaca başvurulmuştur. Yeşilyurt(Malatya'nın ilçesi), Akşehir, Kırşehir gibi il ve ilçeler de buna örnek gösterilebilir.

Şahıs adlarının kullanımı da yörede sık kullanılmış bir yöntemdir. Gerek İslamiyet öncesi Türk kültürünün gerekse İslamiyet dönemi Türk kültürünün ortak özelliği gösterilebilecek olan atalara saygı, dini kişiliklere, topluma yol gösteren şahıslara duyulan minnet Anadolu genelinde olduğu gibi Bafra'da da görüldüğünden, bu yörede yerleşim yerlerinin önemli şahısların adları ile adlandırılması doğal karşılanabilir. Hacıoğlu, Paşaseyh, Şeyhulaş, gibi dini kişiliklerin unvanları, İlyaslı, Hüseyinbeyli, Osmanbeyli gibi saygınlığı olan ve köy halkı için mutlak bir önemi olan kişiliklerin adları ile adlandırılması Bafra köylerinde olduğu gibi yine tüm Anadolu'da sık kullanılan bir yöntemdir. (Anadolu'da Gazipaşa, Gazimehmet, Muratbey, Yahyalı vb.)

Bafra ovası bugün olduğu gibi tarihte de önemli bir tarım havzası olduğundan, yörede tarım ve hayvancılıkla geçinen nüfusun çokluğu sonucu, bu uğraşlar hayatın diğer alanlarına etki ettiği gibi köyleri adlandırmada da etkili olmuştur. Köyler zaman zaman da yetiştirilen tarım ürünleriyle ya da hayvanlarla adlandırılmıştır. Yine hâkim bitki örtüsünün de adlandırmalara etki ettiği görülmektedir. Buna örnek olarak Alaçam, Asmaçam, Koruluk, Kuşluğan, Kuşçular gibi köy adları gösterilebilir.

Köylerin ekonomisinde önemli yer tutan meslekler de köyleri adlandırmada kullanılmıştır. Kalaycılı, Tütüncüler ve Kuşçular köyleri bunlara örnektir.

Yöreye yerleşen kitlelerden baskın aile, sülale ya da boyların adlarının köylere verilmesi de Bafra'da söz konusudur. Bu köylere örnek olarak Bafra'nın en büyük nüfusa sahip olan köyü Meşelitürkmenler gösterilebilir. Yine yöreye yerleşen İğdir boyu köye kendi adını vermiştir. Sinop'un gerze ilçesinden yöreye göçen kitlenin baskın olduğu köye de

Gerzeliler adı verilmiştir. Bu gelenek yurt genelinde kırsal kesimlerde kentlere oranla daha yaygın görünmektedir.

Bafra'da kırsal kesimde yaşayan halkın günlük yaşamı için önemli olan, onların ulaşım ihtiyacını, dini eğitim ve ibadet ihtiyacını gidermek üzere hazırlanmış yapılar da köylerin adlandırılmasında kullanılmıştır. Bölgede kesin olarak beş köyün adı yapılarla göre verilmiştir. Bunlardan Aktekte ve Türbe köylerinin adlandırılması dini yapıların, Fener köyünün adını ovanın kuzeyinde yer alan deniz fenerinden yer alması ticari yapının, Taşköprü köyünün adını bir köprüden alması ulaşım ihtiyacını gideren bir yapının adlandırmalarda kullanıldığını gösterir.

Bafra ovasının bir tarım havzası olduğu düşünüldüğünde su kaynaklarının bolluğu ve yöre yaşamına etkisi daha iyi anlaşılır. Nitekim su kaynakları da yöre halkı için önemleri gereği kimi köyleri adlandırmada da kullanılmıştır. Göltepe, Gökçesu, Dereler köyleri bunlardan birkaçıdır.

“Gerek İranlılar, gerekse Müslüman Araplar, Anadolu'nun etnik yapısını değiştirememişlerdir. Fakat onlar, Anadolu'da büyük bir tahribat (yıkım) yaparak, bu ülkenin ekonomik hayatına ağır bir darbe vurmuşlardır. Çünkü Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Anadolu ekonomisi tamamen çökmüş ve nüfusu azalmış olup, her yeri de ören vaziyetteydi. Bugün Anadolu'da “ören, viran ve höyük” kelimeleriyle oluşturulmuş birçok birleşik yer ismi bulunmaktadır ki, bunlar Anadolu'nun Bizans dönemindeki durumunu açık bir şekilde göstermektedir”.

(Koca, 2008:9) Bafra köyleri içinde de böyle adlar görmek mümkündür. Şeyhören, Örencik, Örenyeri vb.

Sonuç olarak şunu belirtmek isabetli olacaktır: Ele alınan coğrafyaya yerleşen Türkmenler, bu yöreyi her sahada olduğu gibi “adlandırma” konusunda da Türkleştirmiş, yurtlaştırmıştır. Ele geçirilen bir coğrafyanın elde tutulması için o bölgenin kültür öğeleriyle yoğrularak yurtlaştırılmasının önemi bilindiğine göre, Bafra'ya yerleşen Türkmenlerin de bölgeyi tam anlamıyla yurtlaştırdığı, köylerine verdikleri adların anlamlarına, kökenlerine bakılarak görülebilir ve bunlar yabancı bir coğrafyanın nasıl Türk yurdu olduğunu görebilmek konusunda ciddi ip uçları verebilir. Yörede kullanılan adlandırmanın genel çehresi Anadolu'nun kültürel fetih serüvenini özetlemektedir denebilir. Bafra köy adlarının verilme yöntemleriyle Anadolu genelindeki adlandırma yöntemi eğilimlerinin örnekleri yukarıda verilmiştir. Bu noktada da yöre kültürünün yurdun genel kültürüyle olan paralelliği görülmektedir.

Yöreyi adlandırma konusundaki genel tutum, bölgenin siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi yapısını da belirlemek için önemli veri kaynağı oluşturmaktadır. Bu çalışmadan çıkarılan sonuçlar, Bafra halkının yer adları verme tutumlarının Bafra'nın, sözü edilen çeşitli yönlerini ele almak konusunda, gerek yörenin gerekse yurt genelinin kültürü ile yapılacak olan araştırmalar için bir veri kaynağı durumundadır.

KAYNAKÇA

- AKSAN Doğan (2009), Her Yönüyle Dil, Cilt:1,3, Ankara, TDK Yayınları
ATSIZ Hüseyin N. (1997), Makaleler 1, İstanbul, İrfan Yayınevi
BANARLI Nihat S. (2008), Türkçenin Sırları, Ankara, Kubbealtı Neşriyat
BANGUOĞLU Tahsin (2007), Türkçenin Grameri, Ankara, TDK Yayınları
GÖZÜTOK Avni (2008), “Türkçede Karma Kelimeler”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, sayı:36
KOCA Salim (2008), “Diyar-ı Rum'un Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:23
YEDİYILDIZ Bahadettin (1984) “Türkiye'de Yer Adları Verme Usulleri”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
YİĞİT Hasan (2001), Bafra Ansiklopedisi, Bafra Ofset, Samsun

(6)

ƏDƏBİ İRS VƏ VARİSLİK: SƏMƏD VURĞUN ŞEİRİNDƏ FÜZULİ Afaq YUSIFLI Xəlil qızı⁹

ABSTRACT

In article various sides of contact of creativity of Samed Vurgun with a heritage of great Azerbaijan poet Fizuli are analyzed. Communication of Samed Vurgun with a heritage of Fizuli is indisputable; it is shown both in use of genres and in repetition of images. On an example of the analysis of separate products indissoluble communication between classical and modern poetry is visually proved.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются различные грани соприкосновения творчества Самеда Вургунна с наследием великого азербайджанского поэта Физули. Связь Самеда Вургунна с наследием Физули бесспорна; она проявляется и в использовании жанров и в повторении образов. На примере анализа отдельных произведений наглядно доказана неразрывная связь между классической и современной поэзией.

S.Vurğun çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ən çox tanınan, oxunan, bəyənilən, qəbul olunan, mübahisə və müzakirələr doğuran bir nümayəndəsidir. Onun dili, üslubu, poetik deyim tərz, obrazları özündən sonra gələn yazarlar üçün əsil örnək və məktəb olmuşdur. Azərbaycan sovet poeziyası deyilən poeziya birinci növbədə S.Vurğunun adı ilə bağlıdır. S.Rüstəmin, R.Rzanın və digərlərinin xidmətlərini inkar etmədən bu həqiqəti etirafdan yayınmaq çətindir. S.Vurğun bütün ziddiyyətləri, mübahisəli məqamları ilə birlikdə müəyyən bir dövr üçün Azərbaycan şerinin bayrağıdır, öncülü vəzifəsini yerinə yetirmiş, başqaları ona baxıb düzlənmişlər. Onun şeirləri mürəkkəb, ziddiyyətli bir dövrün ideoloji döyüşlərində əli silahlı bir əsgər kimi vuruşmuş, bəzən dost ilə düşməni qarışıq salmış, ancaq döyüş mövqeyini heç vaxt tərk etməmişdir. Bu poeziya həm yeni və orijinal idi, həm də ənənəyə söykənirdi. Ədəbiyyatımızın bütün əvvəlki uğurlarından qidalanırdı. Ona yeni ruh, yeni məzmun gətirirdi. Daha çox xalq poeziyası və xüsusən Vaqif ədəbi məktəbinə bağlı olan, daha çox bu ənənə üzərində yüksələn, mayasını bu zəmindən götürən bu poeziya həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeni, əvvəllər görünməmiş cizgilərə malik bir poeziya idi. Bu poeziyada ədəbiyyatımızın başqa ənənələri ilə bağlı məqamlar, dünya şerinin təcrübəsinə söykənən cəhətlər də yox deyildir. Həm də bu məqamlar, cəhətlər hər hansısa ənənəyə söykənmək, hansısa bir ədəbi yönə elə-belə bağlanmaq xatirinə olmamışdır.

S.Vurğun döyüşlər, vuruşlar dövrünün şairi olduğundan onun poeziyası da bütünlüklə zamanın fikir, ideya, sənət döyüşlərinin ifadəsi və inikası olmuş, gerçəkliyin və həyatın tələbinin bir nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Onun poeziyasında bütövlükdə dünya ədəbiyyatının ən sağlam meylləri birləşmiş, rəngarəng axarlar bu məcrada birləşərək mürəkkəb bir sənət aləmi yaratmışdır. S.Vurğunun poeziyası bütün dürlü çalarları, məqamları ilə birlikdə sovet gerçəkliyinin, sovet adamının poeziyası idi. Onun mürəkkəb, zəngin, bəzi hallarda ziddiyyətli axtarışlarını, ağır-acılarını əks etdirirdi.

S.Vurğunun zəngin ədəbi irsində klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən, Füzuli irsinə, onun ölməz ənənələrinə bağlılıq özü də ayrıca yer tutur. S.Vurğun şerinin Vaqif, Nizami, Sabir, ənənələri ilə bağlılığı məsələlərinə kölgə salmadan, etiraf etmək lazımdır ki, Füzuli ənənələri də S.Vurğun yaradıcılığında ötəri, keçəri bir cəhət sayıla bilməz. C.Abdullayev çox doğru olaraq yazır: "S.Vurğun bütün sələfləri kimi Füzulini də övlad məhəbbəti ilə sevir, adını tez-tez zikr edir, kədərlə, hüznə və ıftixarla xatırladır, poetik bayrağını həmişə uca tutur, şeirlərində, poemalarında, məqalə və çıxışlarında onu şeirimizin həm məbədi, həm də məbudu hesab edirdi". (5.325) S.Vurğunun ilk şeirlərindən başlamış son

⁹ Gəncə Dövlət Universiteti, Gence/AZERBAIJAN.

əsərlərinə qədər hər dəfə məqamı düşdükcə Füzuli ənənələrinə bağlılığın dürlü təzahürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bəri başdan qeyd edək ki, S.Vurğun Füzuli ədəbi məktəbinə mənsub olan, onun ənənələrinə bağlanıb qalan bir sənətkar deyildir. Bu baxımdan onu Seyid Əzim Şirvani, Qövsü Təbrizi, Əlağa Vahid, Qasım bəy Zakir kimi sənətkarlarla bir sıraya qoymaq həqiqətdən uzaq olardı. Eyni zamanda S.Vurğunun Füzuli ənənələrinə yad bir şair olduğunu da iddia etmək çətinidir. Çünki onun irsində də Füzuli sənətinin təcəssüm etdirdiyi klassik poeziya üslubunda yazılan şeirlər vardır. Və bu qəbildən olan şeirlər o qədər də az deyildir.

O da qeyd olunmalıdır ki, S.Vurğunu Füzuli ənənələri ilə bağlayan təkə onun klassik üslubda əruz vəznində yazılmış şeirləri deyildir. Şairin rəngarəng xatırlamaları, müraciətləri də bu ənənəyə bağlılığın təzahürlərindən biridir. Bu ənənəyə bağlılıq isə bir tərəfdən şairin təhsili ilə, digər tərəfdən çağdaş dövrün böyük bir sənətkarı kimi mənsub olduğu xalqın keçmiş irsinə həqiqi varis olduğunu nümayiş etdirən vətəndaş şair mövqeyi ilə bağlıdır.

Bildiyimiz kimi, S.Vurğun Qazax müəllimlər seminariyasında təhsil almışdır. Burada Füzuli irsinin nadir bilicilərindən və təbliğatçılarından olan Firidun bəy Köçərli kimi bir ədəbiyyatşünas çalışırdı. Şəksizdir ki, onun Füzuli haqqında söhbətləri S.Vurğunun Füzuliyə münasibətinin formalaşmasında təsirsiz qalmamışdır. Görünür ki, S.Vurğunun Füzuli irsi ilə bağlılığı elə buradan başlamış və ömür boyu davam etmişdir.

S.Vurğunu Füzuli irsi ilə bağlayan başqa bir amil onun tərcümeyi-halı, nakam, uğursuz sevgisidir. S.Vurğunun bu sevgisi ilə bağlı yazdığı şeirlərdə onların hansı formada yazılmasından asılı olmayaraq Füzuli şerinə məxsus müəyyən bir əhvalı-ruhiyyə hakimdir. Şair özünün nakam, uğursuz məhəbbəti ilə Füzuli qəhrəmanlarının sevgisi, taleyi arasında daim yaxınlıq görür, ondan qaçmağa çalışsa da, həqiqəti etiraf etməkdən yaxasını qurtara bilmir. Burada Füzuli irsi onun köməyinə gəlir. «Solun məhəbbətim» adlı yaradıcılığının ilk çağlarında yazdığı bir qoşmasında şair Aşiq Abbas Tufarqanlıdan epiqraf götürsə də, şerini qoşma şəklində yazsa da, ifadə olunan fikirlərdə, şerinin ümumi ruhunda Füzuliyə bağlılıq daha qabarıq nəzərə çarpır. Qoşmanın üçüncü bəndində Füzuli qəhrəmanlarının xatırlanması bu məqamı daha açıq nəzərə çatdırır:

Qoy baxım üzünə bir də həsrətlə,
Hüsnün ciyərimi yaxıb yandırır.
Aşiqin vüsali bitmir nüsətlə,
Leylinin Məcnunu məni andırır. (4.26).

Şair burada bir tərəfdən özünü Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının qəhrəmanı Məcnunla müqayisə edir, digər tərəfdən onun kimi artıq vüsala ümid etmədiyi sevilisinin üzünə həsrətlə doyunca baxmaq arzusunda olduğunu ifadə edir. Məcnun da artıq başqasına ərə verilən Leylisinin görüşünə gəlir, uzaqdan həsrətlə onun camalını seyr etmək yolunu tutur, yanıb-yaxılır. S.Vurğun, onun lirik qəhrəmanı həm Füzulinin Məcnun surətinə bənzəyir, həm də bu bənzərliyi özü də dərk edib xatırlayır, etiraf edir. S.Vurğun yaradıcılığının ilk çağlarına aid, xüsusən Dürrəyə olan sevgisi ilə bağlı şeirlərində Məcnunanə, Füzuliyənə bir ruh hakimdir. Şairin bu dövrkü həyatı, əhvalı, xəyal və düşüncələri onu Füzuli şeri, Füzulinin fikir dünyası ilə yaxınlaşdırır. Onun «Sızıltılarım», «Tərlandı», «Şəki», «Bəlkə», «Məni» və başqa şeirlərində sevgi kədərini ifadəsi ilə qarşılaşırıq. S.Vurğun bu vaxtlar bəlkə də daha çox Füzuli irsinə bağlanır və bunun nəticəsi olaraq əruz vəzni ilə şeirlər yazır. Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının yazıldığı məfulü məfəilün fəulün ölçüsündə yazılmış adsız bir şeir parçasına diqqət yetirək:

Bir gün məni lap boğurdu hicran,
Hicran deyə bir səyahət etdim.
Yarəb! Nə yazıq olarmış insan,
Boynum bükük ol məkanə getdim.
Baxdım, onu görmədim o yerdə,
Sordum, deyən olmadı ki, nerdə...
Eyvah, o xəyal pərisi n olmuş?
Ömrüm qəmi həsrət ilə dolmuş...

Fikrim düşünür o əski anı,
Dürrə, səni sevdiyim zamanı.
Röyamı, nədir bu gördüyüm, ah,
Xülyamı, nədir bu aləm, ey vah!?
Artıq günəşin ziyası sönsün,
Artıq bu diyar məzarə dönsün! (4.33).

Bu kiçik şeir parçası ilk baxışda adama elə gəlir ki, Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasından götürülmüşdür. Halbuki bu parça Füzuli poemasının və şairin uğursuz sevgisinin oyatdığı təəssürat əsasında qələmə alınmışdır. Fikir, düşüncə S.Vurğunundursa, onun ifadə tərz, obrazları Füzuli poemasından gəlir. Füzulinin «Leyli və Məcnun» poeması S.Vurğunun yaxşı bildiyi, duyduğu bir əsər idi. Bu və digər şeirlərdə də bu poemanın təsiri açıq duyulmaqdadır.

Qoşma şəklində yazılan «Sızıltılarım» şerində də S.Vurğunun lirik qəhrəmanı ilə Füzulinin qəhrəmanı arasında müəyyən yaxınlıqlar duyulur. Düzdür, Füzulidə sızıltı yox, kədər vardır. Böyük insan kədəri vardır. Zamanın kədəri vardır. S.Vurğunun şerində şəxsi kədər və özünün dediyi kimi, sızıltı qabarıq nəzərə çarpır. Ancaq bununla bərabər S.Vurğunun şerində də elə məqamlar vardır ki, onu Füzuli ilə birləşdirir. Əgər Füzuli «Məndən, Füzuli, istəmə əşari-mədhü zəmm, Mən aşıqəm, həmişə sözüm aşıqanədir» deyirsə, S.Vurğun da onunla həmahəng olaraq yazır:

Xəstəyim, yalnızım, ürəyimdə qəm,
Nəyə dəyər həyat, olmasa həmdəm.
Sevdəsiz, sevgisiz həyatı sevməm.
Gəl çıxalım seyrə, güllər ötüşsün. (4.31).

Əgər Füzuli «Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə, Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri» (3.317) deyərək fəryad qoparırsa, dərдинə yanan, halına acıyan, yaralarına məlhəm qoyan bir həmdəm tapa bilmirsə, buna görə də kimsəsizlikdən şikayətlənsə, S.Vurğun da təxminən buna bənzər vəziyyəti əks etdirir. Eyni əhvali-ruhiyyə şerinin predmetinə çevrilir. Onun da sevgi nalələrini eşidən bir kimsə tapılmaz:

Əskimişdir yaram, artıq sağalmaz,
Sevdayi-naləmi bir könül almaz.
Bu xəstə Vurğunun dərdi azalmaz.
Qoy sınıq könlümdə tellər ötüşsün. (4.31).

S.Vurğun bəzi hallarda Füzuli poeziyasının bu və ya başqa bir poetik xüsusiyyətindən bəhrələnir. Məlum olduğu kimi, əsasən Nizami irsində qoyulan saqiyyə müraciət şəklində yazılan şeirlər, parçalar Füzulidə xüsusilə qabarıq nəzərə çarpır. Saqinamə kimi tanınan, ancaq farsca yazılan «Yeddi cam» poemasını bir kənara qoyaraq, «Leyli və Məcnun» poemasında Füzuli saqiyyə müraciətdən sıx-sıx bəhrələnir. Füzuli poemasında bütün bəhsləri saqiyyə müraciətlə başlayıb saqiyyə müraciətlə də tamamlayır. Bu cəhət onun əsərinə daha təsirli bir məzmun və ruh verir. Saqi qəm sirdaşdır, dərdlər həmdəmidir. Müəmmaları, müşkülləri açan, dərdə dözməyən insanlara həmdəm olub onların qəminə şerik çıxan, təsəlli verən müstəsna bir həmdərddir. S.Vurğun da elə bil ki, böyük sələfinin arxasınca gedərək saqiyyə müraciət formasından ustalıqla istifadə edir. Saqini bir həmdəm, həmdərd kimi köməyə, imdada çağırır, özünün və dünyanın kədərindən söhbət açır. Bu baxımdan «Bir qətrə yaş» adlı şeir diqqəti cəlb edir. Şeir kiçik bir saqinamə tərzində yazılmışdır. Düzdür, klassik ədəbiyyatda saqinamə daha çox mütəqarib bəhrində yazılır. Nizami sənətinə hörmət əlaməti olaraq bu ənənəyə uzun müddət riayət olunmuşdur. Çünki ilk saqinamələr Nizami tərəfindən «İsgəndərnamə» poemasında həmin əsərlə eyni ölçüdə mütəqarib bəhrində yaradılmışdır. Ancaq Nizaminin, xüsusən də Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemalarında da çoxlu saqinamə parçaları vardır. Görünür ki, bu cəhəti yaxşı bilən S.Vurğun saqinamə formasından istifadə sahəsində daha da irəli getmiş və qoşma formasında saqinamə yazmışdır. Şerinin birinci, üçüncü və beşinci bəndləri saqiyyə müraciətlə başlayır və ikinci, dördüncü bəndlər isə özündən əvvəlki saqiyyə müraciətli bəndlərin davamı kimi yazılaraq poetik nitqə bir təbiilik və əlvanlıq gətirilir.

S.Vurğun burada klassik ədəbi ənənədən və o cümlədən Füzuli şerindən yaradıcı şəkildə faydalanmışdır.

Saqınamələrdə bir qayda olaraq həyat, dünya, zaman, insan haqqında ictimai, fəlsəfi düşüncələr ifadə olunur. S.Vurğunun «Bir qətrə yaş» şerində də vəziyyət belədir:

Saqiya! Saqiya! Gətir gizlicə,
Görənlər olmasın divanələr var.
Nəşələr əməyim bu qəmli gecə,
Bağrına od basan pərvanələr var.
Həyatın solmuş bir solğun çiçək,
Qəmləri öldürən qəm olsa gərək.
Açmadı ağlayan üzləri fələk,
Həyatda göz yaşı, qəmxanələr var. (4.62).

İstər şerin bu iki ilk bəndində, istərsə də sonrakı bəndlərdə S.Vurğun dünyanın kədərini, dərdlərini əks etdirməyə çalışır. Fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparmağa təşəbbüs göstərir. Göylərə uçan saraylar və viranələr, Quran görmədən mömin olmaq, zindan görmədən dustaq olmaq kimi təzadlar xatırlanır. Nəticə çıxarmaq oxucunun öhdəsinə buraxılır. Bu baxımdan da şeir Füzuli irsinə, orta əsrlər poeziyasının gerçəkliyə yanaşma üsuluna yaxınlaşır.

S.Vurğunun Füzuli irsi, Füzuli ənənələri ilə bağlılığı bütün yaradıcılığı boyu davam etsə də, bu bağlılıq şairin yaradıcılığının dürlü çağlarında eyni səciyyə daşmamışdır. Ənənəyə münasibət S.Vurğunun bir şair kimi dəyişməsi, inkişafı ilə bağlı olaraq dəyişmişdir. B.Vahabzadə S.Vurğunun bu dövrdə ən çox Füzuli təsiri ilə əruz vəznində yazdığı şeirləri təhlil edərək yazır: «Əruz vəznində yazdığı bu tipli şerlərində şairin şəxsi könül çırıntılarının səmimi etirafından çox, klassik şeirin ənənəvi təsiri hiss olunur. Hətta söz və ifadələrdə belə «röya», «xülya», «əflak», «zavala varmaq», «ey vah» və s» (1.34) kimi ifadələrin işləndiyini xatırladır. Yenə şairin həmin dövrdə yazdığı şeirlərə diqqəti cəlb edən B.Vahabzadə fikirlərini bir az da dəqiqləşdirir: «Bütün bu səmimi etiraf, bu ilk məhəbbətin şairdə oyatdığı hissələrin ötərgi bir hal olmadığını, onu həmişə düşündürdüyünü, həyəcanlandırıldığını göstərir. «O vaxt əsərlərim ağlamış» deyən şairin özü o zamankı kədərini haqlı olaraq bu böyük məhəbbətlə izah edir. Şairin şəxsi duyğularından doğan bu kədər ənənəvi romantik qəzəl şerinin ruhuna uyğun gəlmişdi üçün onun poeziyası bir müddət bu təsirin altına düşür, bədbin əhvali-ruhiyyə köhnə formanı çəkib gətirir» (1.34). Bu tipli mülahizələrində davam edən tədqiqatçı nədənsə şairin eyni dövrdə eyni ruhda xalq şeri formasında yazdığı şeirlərə ayrı cür yanaşır. «Qoşmalarında isə ana qaynaqdan su içdiyinə görə ifadələri də təbii, canlı və həyatli olur. Burada şair özünə sadıq qalır. Ədəbi təsirdən çox, şairin öz ürək döyüntüləri, öz həyəcanları eşidilir:

A dostlar, eşidin bir xəstəyəm mən,
Amandır, yetirin o yara məni.
Bu dərddə qəflətən əgər ölürsəm,
Siz allah, qoymayın məzara məni.

Bu, şerdirmi, ya nəğmə? Bu, sözlərin nəğməsidir, ürək naləsi, məhəbbətin giley-güzarı, pıçıltıda fəryadıdır. Sözlər, səslər çeşmə kimi axır, yarpaq kimi pıçıldaır. Bu, xalq ruhu, el nəfəsidir. Burada heç bir süni söz, qondarma ifadə, ibarəli deyim yoxdur» (1.34). Bu sonuncu qənaətlə razılaşmaq çətindir. Ancaq şairin əruzla yazdığı şeirləri ilə onun qoşma tərzində yazdığı şerləri bu şəkildə qarşı-qarşıya qoymağı da ədalətli saymaq mümkün deyildir və qəbul etmək düz olmazdı. Görünür ki, aşıq gördüyünü çağırar məsəli burada yerinə düşür. B.Vahabzadə özü xalq şeri üslubunda yazdığı üçün bu üslub ona doğma olduğu üçün o, S.Vurğunun bu üslubda yazdığı şeirləri təbii, canlı, həyatli sayır, onun əruzda yazılan şerlərini isə Atababa Musaxanlının hökmünə şerik çıxaraq «sxolastik şərq beytşünaslığının təsiri» kimi qiymətləndirir. Bizə elə gəlir ki, S.Vurğunun 20-ci illərdə yazdığı şeirlərə bir bütöv kimi baxmaq daha doğru olardı. Məgər hər hansı bir bəstəkarın bəstələdiyi xalq mahnıları ilə onun klassik üslubda yaratdığı musiqi əsərlərini bir-birinə qarşı qoymaq olarmı? Əruz və klassik poeziyanın öz dili və üslubu vardır. Şair bunlardan hər hansı birinə müraciət edəndə hər

üslubun öz normalarını gözləməyə, ona əməl etməyə borcludur. Hər üslubun öz tələbləri, qanunları, deyim və ifadə tərzı vardır. S.Vurğunun əruzla yazılan şeirləri, bizə görə, təbiilik, canlılıq, həyatilik baxımından onun heca vəznı ilə yazdığı şeirlərdən prinsipial dərəcədə fərqlənmiş və qarşı-qarşıya qoyulmaq həddində deyildir.

Ancaq bütövlükdə S.Vurğunun bu ilk çağlarda yazdığı şeirlərin hələ zəif olduğunu, onlarda şəxsi, fərdi hiss və duyğuların əks etdirildiyini, bu şeirlərin sənətkarlıq baxımından da hələ kamil olmadığını ört-basdır etmək yersizdir. Yənə də B.Vahabzadənin dediyi kimi, «bu parçalarda mücərrəd romantika, uğursuz məhəbbətdən doğan şikayət, etiraz və bədbinlik» var, «köhnəliyə qarşı üsyan və nikbin xallar» isə zəifdir (1.32). Sonralar şair özü də etiraf edir ki, «o vaxt əsərlərim ağlamış fəqət».

S.Vurğunun sonrakı dövr yaradıcılığında da Füzuli irsinə bağlılıq azalmır. O, ənənədən, ənənəyə möhkəm tellərlə bağlılıqdan yenilikçilik, novatorluq yoluna keçdiyi çağlarda da Füzuli onun dilindən düşmür. İndi onun Füzuli ilə əlaqələrini göstərən məqamlar çətin görünür, açıq nəzərə çarpmır. Məşhur «Azərbaycan» şerini götürək. Forma, dil, üslub, fikir, sənətkarlıq baxımından orijinal və ecazkar bir sənət incisi olan bu əsərdə ənənə ilə novatorluğun tam bir vəhdəti ilə qarşılaşırıq. Düzdür, Əhməd Cavadın da belə adda və bu formaya yaxın bir tərzdə yazılan şeri vardır. Hətta bəzən S.Vurğunun Əhməd Cavaddan istifadə etdiyini də düşünmək mümkündür. S.Vurğunun «Azərbaycan» şerindəki bəzi misralar eyni ilə Əhməd Cavadın «Azərbaycan» şerindən gəlir. «Bir tərəfin bəhri-Xəzər» və s. misraları xatırlatmaq kifayətdir. Ola bilsin ki, S.Vurğun bu şeri yazan zaman Ə.Cavadın şerindən təsirlənmiş və ona cavab yazmaq fikrinə düşmüşdür. S.Vurğun öz əsərini Ə.Cavada bir cavab kimi yazsa da, onun şerindən yerlə göy qədər fərqli, orijinal, əsrarəngiz bir sənət incisi yaratmışdır. S.Vurğun bir-iki yerdə Əhməd Cavadın işlətdiyi misranı şerinə daxil etmiş, özü də görünür ki, yəqin ki, qəsdən daxil etmiş, ancaq onun dövrəsinə elə misralar düzmüş, elə hiss və fikirlər ifadə etmiş, elə qeyri-adi sənətkarlıq ecazları göstərmişdir ki, bu iki əsəri bir-birilə müqayisə etmək belə insafdan uzaq olardı. Bu şeridə Azərbaycan, onun gözəlliyi, sərvəti, tarixi, mədəniyyəti, gələcəyi tərənnüm olunur. Qərribə və təbii olan cəhət budur ki, bu şerə Füzuli də daxil olmuşdur. Azərbaycan dühasının, Azərbaycan varlığının bir təcəssümü, təsdiqi, göstəricisi olan nadir bir şəxsiyyət kimi. Füzuli bu şerə Azərbaycan tarixinin iftixar, ucalıq zirvəsi kimi, şer, sənət ocağı olan bir yurdun söz, şer yadigarı, hünər pəhlivanı kimi:

Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər.
Əlin qələm, sinən dəftər,
De gəlsin hər nəyin vardır,
Deyilən söz yadigardır. (4.269).

Buradakı «Nizamilər» sözü sonralar şerinin ilk çapında «Nəsimilər» kimi verilmişdir (Bax: 4.424). Çünki bu şer yazılan vaxtlarda hələ Nizami Azərbaycan şairi kimi tanınmırdı. Nəsimi isə Füzuli ilə yanaşı orta əsrlər Azərbaycan şerinin ən böyük ustadlarından biri hesab olunurdu. Və indi də belə bir ustad kimi qiymətləndirilməkdədir. S.Vurğun bu sənətkarların yaradıcılığında fikir və sənətkarlıq kamilliyini, forma və məzmun aliliyini və vəhdətini şer dili ilə ifadə edərək «Ölməz könül, ölməz əsər» misrasını yaratmış və bununla da özünün Nəsimi və Füzuli dühasının həqiqi varisi olduğunu, olmağa can atdığını nümayiş etdirmişdir.

«Azərbaycan» şerini ətraflı təhlil edən B.Vahabzadə yazır: «Ümumən ədəbiyyatımızda Azərbaycana həsr olunan irili-xırdalı bütün əsərlər içərisində bu şer misilsiz yer tutur. İlk baxışda adi söz və ifadələrdən ibarət olan bu şer üstünlüyü məhz sadəliyində və bu sadəlik içərisindəki böyüklüyündəndir» (1.54). Verilən bu qiymətlə razılaşmaq bərabər onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, ilk axtarışlar dövrünün şeirləri nəzərə alınmazsa, S.Vurğunun bütün əsərləri fikrin və sənətkarlığın, forma və məzmunun qeyri-adi vəhdətindən yaranmış təkrarsız, bənzərsiz sənət möcüzələridir. Nəsimi, Füzuli və Vaqif poeziyasının ecazkar sənət uğurları üzərində ucalan bu yeni, əlçatmaz poeziya bütün ziddiyyət və aldanışları ilə birlikdə bir heyrət və qeyrət abidəsidir.

20-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq S.Vurğunun poeziyası öz yolunu tapır. O, ənənənin məhdudlaşdırıcı zəncirlərindən yaxa qurtararaq orijinal və novator bir şair kimi formalaşır. Hər şeri, hər əsəri bir yenilik, bir möcüzə kimi qarşılanır. S.Vurğun nəzirə, təqlid, cavab yazan bir şairdən yeni məktəb yaradan bir sənətkara çevrilir. O, indi ənənəyə, o cümlədən Füzuli irsinə, keçmişin bu müqəddəs sərvətinə ayrı şəkildə yanaşır. Bu irsin bir varisi olaraq ona qiymət verir, təhlil aparır, müqayisələr, qarşılaşdırmalarla məşğul olur. Füzuli dövrünün həyatı və sənəti ilə bu günün həyatı və sənətini qarşılaşdırır. «Leyla», «Azad ilham», «20 bahar», «Qəhrəmanın heykəli», «Füzulinin dərdi» və s. belə şeirlərdəndir. «Leyla» şeri ilk azərbaycanlı təyyarəçi qadın Leyla Məmmədbəyliyə həsr olunmuşdur. Mövzu müasirdir, az qala buradan Füzuli irsinə körpü atmaq üçün elə bir imkan və vasitə yoxdur. Ancaq Leyla adı şairin duyğu və düşüncələrini yenidən Füzuli dünyasına, onun «Leyli və Məcnun» poemasına çəkib aparır. Orta əsrlər Leylisinin taleyi ilə bizim günlərin Leylasının, təyyarəçi qəhrəman Leyla ilə nakam bir faciə qəhrəmanı olan Leyli qarşı-qarşıya qoyulur, nəticə çıxarılır, müqayisə aparılır. Şeir Füzuli poeması ilə bağlı mülahizələrlə başlayır.

Bu ad şairlərə çoxdan tanışdır,

Bu adla çoxları tutulmuş dərdə...

Bəlkə deyiləcək söz qalmamışdır?

Doğdu Leylasını bizim günlər də. (4.250).

Bu kiçik giriş söhbətindən sonra S.Vurğun ümumiyyətlə, Leyli və Məcnun əfsanəsindən deyil, məhz Füzulinin poemasından söhbət açaraq şerini davam etdirir. Əfsanədəki və poemadakı həyat həqiqətini nəzərə çatdırır:

Füzuli çataraq sıx qaşlarını,

Leylinin eşqinə saldı Məcnunu,

Axıtdı həsrətlə göz yaşlarını,

Bizə xəbər verir tarixlər bunu.

Sevişən iki qəlb, duyan iki qəlb

Döyünüb çırpındı daş qəfəslərdə.

Aşiqin dərdinə eşq oldu səbəb,

Asıldı ortadan bir qara pərdə.

Sanma əfsanədir bu qəmli dastan,

Bunda günəş kimi bir həqiqət var.

Bunda məhəbbətlə ölən bir insan,

Bir könül, bir xəyal, bir də sənət var. (4.250).

Bu parçada elmi təhlillə bədii ifadə birləşir. Hiss olunur ki, S.Vurğun Füzuli sənətini gözəl duyur, ondan ayrılı bilmir. Şerin sonrakı bəndləri üzərində də Füzuli poemasının faciəli məzmunu ilə təmas unudulmur, işarələr, xatırlamalar rəngarəngliyi, əlvanlığı ilə oxucunu tilsimləyir. İki dünya, iki dövr, iki Leyla qoşa dayanaraq nəzərləri maqnit kimi özünə çəkir. Bu günün Leylası Füzuli Leylisi deyildir. Şair bunu yaxşı bilir və oxucuya da bu həqiqəti çatdırmaq istəyir:

Nə mən Məcnun kimi çöllərdəyəm, bil,

Nə sən Leyli kimi hicran xəstəsi...

Bizim qismətimiz göz yaşı deyil,

Bizimdir yaşamaq, gülmək həvəsi. (4.251).

Əgər S.Vurğun bu şeirdə Leyli və Məcnun əfsanəsində günəş kimi bir həqiqət olduğunu deyirsə, 1949-cu ildə «Drujba narodov» jurnalında dərc edilmiş bir məqaləsində ayrı bir tərzdə fikir yürüdür. Məqalədə oxuyuruq: «Puşkinin öz əsərlərində insanların, xüsusilə qadınların realistik və düzgün obrazlarını yaratmaq bacarığı məni xüsusilə özünə cəlb etdi. Nizami və Füzuli tərəfindən tərənnüm edilmiş Leyli obrazı bütün məlahətində baxmayaraq, yalnız poetik fantaziyanın məhsulu kimi gözəldir. Bu obraz həyatda yaşayan insanın canlı və real nəfəsi ilə yaşayır. Yalnız Vaqifin qadın obrazları bir növ Puşkinin qadın obrazlarına yaxındır» (2.177). Burada Füzuli və Puşkinin yaratdığı surətlərə realizm baxımından, realizm ölçüləri ilə yanaşan S.Vurğun, əlbəttə, birtərəflidir və haqlı deyildir. Özünün «Leyla» şerində

doğru qeyd etdiyi kimi «Bunda günəş kimi bir həqiqət var» fikrindən uzaq görünür. Həyat həqiqətinə sədaqət realist əsərdə də, romantik əsərdə də eyni dərəcədə mümkündür. Sadəcə olaraq bu həyat həqiqəti bu metodların hər birində özünə məxsus bir şəkildə ifadəsini tapır. Əgər fantaziyanın məhsulu olan bir əsər həyat həqiqətini əks etdirmirsə, bəs onda «Leyli və Məcnun» poemasını bu qədər sevdiren nədir?

S.Vurğun irsinin ən parlaq nümunələrindən olan «Azad ilham» əsərində şair orta əsrlər ədəbiyyatının üç böyük sənətkarını xatırlayır. Yenə də bu günlə, bu günün sənətkarının taleyi ilə orta əsrlərdə yaşamış şairlərin taleyi arasındakı uçurumu, təzadı əks etdirmək üçün. Burada Nəsimi, Füzuli və Vaqif xatırlanır, təhlil olunur, qiymətləndirilir. Burada Füzuliyə həsr olunan misralar aşağıdakılardır:

Füzuli doymadı göz yaşlarından,
Açdı qapısını səhər yelləri.
İncidi ən yaxın sirdaşlarından,
Ağlayıb-ağlatdı bizim elləri.
Ağarmış saçında, saqqalında qış...
Asıman dolandı şikayətindən.
Karvanı dərd aldı səhrada qalmış
Leylinin, Məcnunun hekayətindən. (4.277).

Buradakı fikirlər Füzuli əsərlərindən götürülmüşdür, onlara işarə edir. Şairin bu və ya başqa əsəri, obrazı, beyti S.Vurğun üçün ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. «Açdı qapısını səhər yelləri» fikrini S.Vurğun uydurmamış, Füzulinin özündən, onun «Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri» misrasından almış, sonra gələn bəzi fikirləri də bu fikir üzərində kökləmişdir. S.Vurğun Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin talelərindəki acı məqamları nəzərə çatdıraraq müasir sənətkarın bəxtiyarlığını, hərçənd indi bu bəxtiyarlıq haqqındakı söhbəti birmənalı şəkildə qəbul etmək, çətindir, onların uğursuz taleyinə qarşı qoymuşdur. Eyni zamanda özünün onların varisi, davamçısı, xələfi olduğunu bildirmişdir. Onların irsinə, sənətinə layiq olan zəngin, əlvan hiss və duyğular, fikir və qənaətlər ifadə edən bu ecəzkar şeirində ən layiqli bir varis kimi onlara da həmin şeirdə yer tapır. Həm də bu fikirlər şeirin ümumi axarında əriyərək, qaynaq olunaraq bir bütöv təsiri bağışlayır. Bu şeirdəki odlu, alovlu bir qəlbin çırpıntıları, fikirdən fikrə keçidləri, obrazların qeyri-adi əlvanlığı, gözəlilməzliyi oxucunu heyran edir, tilsimləyir. Məhz bu vaxt S.Vurğun poeziyasının bütün yeni cəhətləri ilə birlikdə Füzuli sənətindən qidalanan, ondan örnək götürən, onun ənənələrinə bağlı olan, müasir dövrün səsinə səs verən poeziya olduğunu görürük. Füzuli ənənələrinə bağlılıq burada klassik şeir formalarını təkrarlamaqda, əruzla yazmaqda, hətta Füzulinin adını çəkib-çəkməməkdə deyil, bütövlükdə şeirə münasibətdə, yeni dövr üçün Füzuli şeri tutumlu əsərlər yaratmaqda özünü hiss etdirir. Füzuli adının çəkilməsi, ondan danışılması, sitatlar verilməsi, müqayisələr, təhlillər aparılması isə bu ənənəyə bağlılığın etiraf olunması kimi meydana çıxır.

«20 bahar» şeirində də keçmişlə bu gün, cənubla şimal müqayisəsi Füzuli, Nizami, Vaqif şeirinə müraciət şəklində qələmə alınır. Əsərin qəhrəmanı Bahar adlı iyirmi yaşlı bəstəkar bir qızıdır. Bəstələdiyi musiqi əsərlərinin sözləri arasına Füzulidən və Vaqifdən gələn sözlər daxil olur. Onun bir nəğməsində Vaqifdən gələn «gərdənin minadır, boyun tamaşa» misrası işlənirsə, Təbriz gözəlinə həsr etdiyi nəğmə-simfoniya Füzulidən götürülən parça ilə yekunlaşır. Füzulinin «Məni candan usandırdı» qəzəlidən «Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanim, oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?» beyti örnək gətirilir. «Füzuli şeirində adın var sənin» deyərək Təbriz gözəlinin dərdlərindən söhbət açılır.

S.Vurğunun əsərlərində Füzuli qədər xatırlanan, addımbaşı adı çəkilən ikinci sənətkar göstərmək çətindir. S.Vurğun başqa sənətkarları da sevmişdir, o cümlədən Vaqif onun ən çox sevdiyi şair olmuşdur. O, Vaqifə ayrıca dram əsəri də həsr etmişdir. Ancaq yenə də bir həqiqəti xatırlatmaq lazım gəlir ki, hətta Vaqif adı da Füzuli adı qədər S.Vurğun əsərlərində tez-tez gözə dəymir. Bu təbiidir ki, Füzuli irsinə çox dərin kökləri olan bağlılığın, məhəbbətin ifadəsidir. Budur, «Şəki maralı» adlı şeirdə az qala mətəlbə dəxli olmadan «Böyük Füzulinin şu kiçik bağı» misrası özünə yer tapır. Sanki Füzulinin böyüklüyü ilə onun adını daşıyan bağın kiçikliyi şairin qəlbində kövrək bir etiraz oyadır. Sevgi duyğularındakı narahatlıq bura

da keçir, buradakı məntiqsizlik də onu üzür, incidir, düşündürür. İran irticaçılarının 40-cı illərdə Azərbaycan dilində olan kitabları vəhşicəsinə yandırmaları xəbərini eşidən şair məşhur «Yandırılan kitablar» şerini yazır. Azərbaycanın şanlı keçmişindən iftixar dolu bir hissə söhbət açır. Yenə də yandırılan kitablar Füzuli timsalında xatırlanır. Füzuli irsi Azərbaycanın türk dilli poeziyasının ümumi təcəssümünə çevrilir.

Söylə, sənmi xor baxırsan mənəm şeir dilimə,
Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli.
Sənmi türki-xər deyirsən ulusuma, elimə?
Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli,
Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli.

«Bakı» adlı şeirdə yenə Füzuli xalqın tarixinin ən böyük təcəssümü kimi nəzərə çatdırılır.

Hər gələn cahangir bir at oynatdı,
Durur divarlarda güllə nişanı.
Füzuli dörd yüz il matəmə batdı,
Susdu ana yurdun doğma dastanı.

S.Vurğun belə düşünür ki, müharibələr, qırğınlar, divarlarda iz salan güllələr şerin, sənətin də susmasına, xalqın öz şeir sənətini lazımi şəkildə inkişaf etdirməsinə mane olur, onu boğur, susdurur. Qəhrəmanlıqları tərənnüm edən nəğmələr yaranmır. «İspaniyanın inqilabçı şairəsi Mariya üçün» adlı şeirdə S.Vurğun ispan şairəsi ilə xoş görüşlərini xatırlayır. Məclisdə bir Azərbaycan xanəndəsinin Füzuli qəzəllərindən oxuduğunu, Mariyanın isə xanəndə oxuduqca yenə oxu dediyini yada salır, həm də şair bu əhvalatı əks etdirən beyti bir nəqərat kimi iki dəfə təkrar edir:

O vaxt xanəndəmiz əlində qaval,
Dedi Füzulinin qəzəllərindən.
Sən dedikcə oxu, sən dedikcə çal.
Söz açdı yurdumun gözəllərindən.

Hiss olunur ki, ən kiçik bir fakt, hadisə şairə imkan verir ki, Füzulidən söhbət açsın, ona məhəbbətini, qəlbən bağlılığını bürüzə versin. Zahirən tamam başqa bir mövzuda yazılan bu şeirdə millət, vətən dərdi ilə keçmiş irsə sevgi bir-birinə qarışır, mürəkkəb bir duyğular dünyası yaradır ki, bu dünyadan çox şey Füzuli timsalında boylanır. «Eşq olsun sənətkara» adlı şerində Üzeyir Hacıbəyli sənətinə məhəbbətini bildirən şair onu iftixarla «Ey Füzuli şerinin bir bəstəkar qardaşı» deyər vəsf edir. Burada Füzuli sənəti Üzeyir bəy musiqisinin qiymətini müəyyənləşdirən bir ölçü vahidi kimi yada düşür. Şairin varlığına, ruhuna hopmuş bir hünər, iftixar təcəssümü kimi xatırlanır. S.Vurğun düzgün anlayır ki, Üzeyir sənətinin qüdrətini, siqlətini ancaq Füzuli ölçüsü ilə ölçmək mümkündür.

Biz heç də S.Vurğunun əsərlərində Füzuli adının xatırlandığı, onun sənətinin yada salındığı bütün məqamları sadalamaq, təhlil etmək fikrində deyilik. Elə bu göstərdiklərimiz də S.Vurğunun Füzuli irsi ilə nə qədər möhkəm tellərlə bağlı olduğunu sübut üçün kifayətdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Vahabzadə B.Səməd Vurğun, Bakı, Yazıcı, 1984.
- 2.Səməd Vurğun .Əsərləri, Altı cildə,VI cild, Bakı, Elm,1972.
- 3.Məhəmməd Füzuli.Əsərləri. I cild, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı,1958.
4. Səməd Vurğun .Əsərləri, Yeddi cildə,I cild, Bakı, Elm,1985.
- 5.Cəlal Abdullayev. Səməd Vurğun və Füzuli irsi. – Məhəmməd Füzuli, 500. Məqalələr toplusu. Bakı, Universitet Nəşriyyatı,2000, s.325-336.

(7)
ÇİN – TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ
Samet ZENGİNOĞLU¹⁰

ÖZET

Çin ile Türkistan coğrafyası arasındaki ilişkiler ve etkileşimler gerisinde çok derin tarihsel birikim barındırmaktadır. Her ne kadar bu çalışmanın amacı son dönem Çin – Türkistan ilişkilerini ele almaksa da, bu tarihsel arka planın göz ardı edilmemesi yerinde olacaktır. Yaklaşık yirmi asırdan beri başta Asya Hunları ve Göktürler olmak üzere, Türk Devletleri ve ayrıca birçok Hakanlıklar ve Boylar, Çin ile iletişim ve etkileşim içerisinde olmuşlardır.¹¹ Bütün bunlara ek olarak, Çin Seddi'nin yapım amacında ve Orhun Abideleri'nin¹² yazım sebebinde de bu etkileşimin doğal neticelerini görmek mümkündür.

Bu geniş tarih yelpazesinde birçok önemli olay ve gelişme yaşanmasına rağmen bu çalışmanın amacı özellikle Soğuk Savaş sonrasında günümüze yaşanan gelişmeleri ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Türkistan, Enerji, Güvenlik

I) ÇİN – TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ
A) XXI. YÜZYILDA İLİŞKİLERİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

II. Dünya Savaşı'ndan ardından başlayan Soğuk Savaş sürecinde iki kutba ayrılan dünya sisteminde pek çok devlet, bu sürecin bir sonucu olarak yakın komşu devletleriyle bile ilişkilerini asgari düzeyde tutma durumu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu ülkelerden biri de Çin olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere, çok uzun bir tarihsel geçmişin paylaşıldığı Türkistan ülkeleri ile ilişkiler bu süreçte korunan belli bir seviyeden öteye geçememiştir. Çünkü 1917 Bolşevik Devrimi'ni müteakip Türkistan coğrafyası Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) içerisinde yer almışlardır.

Soğuk Savaş döneminin ardından pek çok baskın aktör gibi Çin'in de bu yeni yüzyılda dünyaya bakış açısını değiştirmeye başladığı görülmüştür. Aynı şekilde, 1990'ların başlarından itibaren bağımsızlıklarını kazanmaya başlayan Türkistan devletlerinin de dünyaya bakışının değiştiğini – kısmen de olsa – söylemek mümkündür.

“Esas, Çin'in bugünkü dünya görüşünü etkileyen sürecin başlangıcı Soğuk Savaş'ın bitimi olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD tarafından ilan edilen Yeni Dünya Düzeni, Çin tarafından benimsenmemiştir. Komünist bloğun çökmesiyle yalnız kalan Çin, ne tam manasıyla Komünist bir ülke olmuş ne de tam manasıyla Kapitalist bir ülke olmuştur. Sonuçta, Çin, 1990'ların ortalarından itibaren kendisini ve uluslararası sistemdeki yerini yeniden tanımlamaya gitmiştir.”¹³

Bu yeniden tanımlama çerçevesinde, “Çin ile Orta Asya arasındaki hammadde ve nüfussal yapı dengesizlikleri bu ülkenin orta ve uzun dönemli stratejik izdüşümünde Orta Asya'nın önemli bir yer tutmasını beraberinde getirmektedir.”¹⁴ Bu orta ve uzun dönemli stratejik izdüşümüne bakarsak, “Çin'in Orta Asya'ya karşı uyguladığı politikayı dört ana başlık altında toplayabiliriz: sınır bölgelerindeki istikrarın sağlanması, ülke içindeki belirli

¹⁰ Kocaeli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Mezunu, Karaman/TÜRKİYE.

¹¹ Bkz. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 57 – 207.

¹² Türk – Çin ilişkilerine değinen, ehemmiyeti her geçen gün daha da fark edilen bir yazıt olan Orhun Abideleri için bkz. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008.

¹³ Barış Adıbelli, Çin Dünyayı Nasıl Okuyor?, Cumhuriyet Gazetesi Strateji Eki, Yıl. 4, Sayı. 169, 27 Eylül 2007.

¹⁴ Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, Küre Yayınları, İstanbul, 2007, s. 478.

bölgelerin ekonomik gelişiminin artması, artan enerji ihtiyacı, Soğuk Savaş sonrası stratejik pozisyonunu düşünmesi.”¹⁵

Buna karşın, Türkistan devletlerinin de belli politikalara sahip olmadığını söylemek haksızlık olacaktır. “Orta Asya Devletleri ise güvenlik endişelerini ortadan kaldırmak ve jeopolitik konumlarını avantaja dönüştürebilmek için üç temel politika yürütmeye çalışmaktadırlar. Orta Asya coğrafyasındaki etkin güçlerle mevcut siyasi ve ilişkilerinde denge politikası yürüterek bu durumdan azami faydanın sağlanması, BDT, ŞİÖ ve Orta Asya İşbirliği Örgütü gibi bölgesel örgütlenmeler vasıtasıyla karşılıklı bağımlılığın artırılması ve ülke içerisinde güvenlik politikalarını güçlendirilmesi ve tehdit algılamalarına uygun mücadele tekniklerinin geliştirilmesidir.”¹⁶

a) Enerji Talebi ve Yansımaları

Gerek sahip olduğu devasa nüfus ve sanayileşmenin doğal bir sonucu olarak Çin’in enerji talebi her geçen gün artmaktadır. Çin, uzun bir dönem boyunca enerjisinin büyük bir kısmını Ortadoğu bölgesinden almıştır – ki belli oranlarla da bu alımlar devam etmektedir. Fakat özellikle 2003 Irak işgalinin ardından bu bölgede istikrarın giderek zayıflaması ve ABD’nin artan etkisi sebebiyle Çin, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi yoluna gitmiştir. “Bu bağlamda, Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarına yöneliyor. 1990’ların ortalarından itibaren İran, Hazar ve Orta Asya bölgesi, Çin için en önemli stratejik alanlar olarak ilan edildi.”¹⁷ Değindiği üzere, her ne kadar enerji kaynaklarını çeşitlendirilmesi ön planda olsa da esas etkenin ‘güvenlik’ olduğu aşikârdır. Çünkü “Çin, Orta Asya’dan yapılacak taşımacılıkta, yolların kontrolü açısından kendini daha güvende görmektedir.”¹⁸ Enerji temelli olarak, Çin’in Orta Asya devletleri ile ilişkileri ilerleyen kısımlarda ayrı ayrı ele alınacaktır.

b) Çin – Orta Asya İlişkilerinde Güvenlik Etmeni

“Orta Asya Çin’in iç siyasi yapısı açısından da özel bir önem taşımaktadır. Çin’in uluslararası alanlarda sık sık dile gelen iki önemli problem alanı olan Doğu Türkistan doğrudan, Tibet ise dolaylı olarak Orta Asya ile bağlantılıdır.”¹⁹

Her iki problem alanını da Çin ‘tehdit’ olarak algılamakta ve bu algı doğrultusunda, bu bölgelere farklı politikalar uygulanmaktadır. Çin her ne kadar bu bölgelerde yaşanan sıkıntıları kendi iç problemi olarak ve burada yaşayanları bu sıkıntıların müsebbibi olarak gösterse de, “ABD’de İkiz Kulelere yapılan saldırıların ardından oluşan yeni süreçte, Çin de terörizm algılamasını yeniden gözden geçirmiştir. Bu bağlamda, Çin ulusal güvenliği için bir tehdit olarak görülen ayrılıkçı hareketler bu süreçte farklı bir anlam kazanmıştır. Çin’e göre, ülke içerisinde ayrılıkçı fikirlere sahip belli başlı üç grup bulunmaktadır: Uygurlar, Tibetliler ve Moğollar. Buna rağmen, Çin merkezi yönetimi Tibetlileri ve Moğolları uluslararası terörizmin bir parçası olarak görmeyip, tamamen Uygurlar üzerine odaklanmıştır.”²⁰

Burada, neden Uygurlar üzerine yoğunlaştıkları sorulabilir. Çünkü öncelikle Doğu Türkistan’da yaşayan ve ‘ayrılıkçı’ olarak nitelendirilenlerin büyük bir kısmı Uygur’dur.²¹ İkinci olarak Çin’in “güvenlik eksenli ilgisinin temel zeminini Kazakistan ve Kırgızistan’da var olan Uygur kopuntusunun etkinlikleri oluşturmaktadır.”²² Hatta bilinmektedir ki, “geçmişte Çin ve Kazakistan arasında Uygur kopuntusu yüzünden soğukluk yaşanmıştı. Çin, Kazakistan’ı ayrılıkçı Uygurlara destek vermekle suçlamıştı.”²³ Fakat bütün bu durumlara

¹⁵ R. Kutay Karaca, Dünyadaki Yeni Güç Çin, Tek Kutuptan Çift Kutuba, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 159.

¹⁶ R. Kutay Karaca, Güç Olma Stratejisi Çin, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 156.

¹⁷ Barış Adıbelli, Büyük Avrasya Projesi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 93.

¹⁸ Örgen Uğurlu, Çevresel Güvenlik ve Türkiye’de Enerji Politikaları, Örgün Yayınları, İstanbul, 2009, s. 319.

¹⁹ Davutoğlu, a.g.e., s. 478 – 479.

²⁰ Barış Adıbelli, Osmanlı’dan Günümüze Türk – Çin İlişkileri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 285.

²¹ “Doğu Türkistan’daki Müslüman Uygurların nüfusu, bölgenin toplam nüfusunun %47’sini oluşturmaktadır.” Ahsen Utku, Doğu Türkistan İpek Yolunun Mahzun Ülkesi, İh Yayınları, İstanbul, 2009, s.15.

²² Doç. Dr. Mehmet Dikkaya, Çin – Orta Asya İlişkilerinde Doğal Gaz Faktörü ve Muhtemel Bölgesel Sonuçları, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1321>

²³ Barış Adıbelli, Kazakistan Mücadelesi, Cumhuriyet Gazetesi Strateji Eki, Yıl. 4, Sayı. 167, 10 Eylül 2007

rağmen özellikle Şangay İşbirliği Örgütü'nün de etkisiyle²⁴ bu örgüt içerisindeki Türkistan ülkelerinin kendi ülkelerindeki Uygur kopuntusunun faaliyetlerini sınırladıklarını söylemek mümkündür.

II) ORTA ASYA DEVLETLERİ VE ÇİN

A) KAZAKİSTAN

Her ne kadar önceki bazı dönemlerde, güvenlik bazında Kazakistan'ın Çin ile karşı karşıya gelmiş olduğu bir gerçekse de, şu an için Orta Asya devletleri arasında Çin ile ilişkileri yüksek düzeyde olan ülke Kazakistan'dır. En başta, "Kazakistan'ın uçsuz bucaksız verimli toprakları ve zengin enerji kaynakları Çin'in iştahını kabartmış durumda. 3 milyon kilometrekare yüzölçümü olan ve bu kadar geniş topraklarda sadece 15 milyon insanın yaşaması 1.3 milyarlık Çin'i bölgeye çekmektedir."²⁵

Şu an için, Kazakistan Çin'in en büyük ticari ortağıdır ve bu çerçevede bir dizi atılım da gerçekleştirilmektedir. Örneğin, "iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla 'korgas' adı verilen serbest bir ekonomik bölge ve uluslararası işbirliği merkezi oluşturulması konusunda anlaşma imzalanmıştır. Korgas gümrük bölgesinde oluşturulacak ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin kendi topraklarından 130 hektar, Kazakistan'ın ise 70 hektar dolayında bir arazi tahsis edeceği bölge iki ülke ticareti ve uluslararası ticaret açısından oldukça önemli bir projedir."²⁶ Bu ekonomik ilişkilere, siyasi ilişkilerin de eklendiği görülmektedir. 2002 yılında imzalanan İyi Komşuluk, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması gibi bir dizi anlaşma imzalanmakta ve arta gelen ilişki düzeyine belli bir ivme kazandırılması amaçlanmaktadır.

Belirtildiği üzere, bu geniş coğrafya, yoğun bir nüfusa sahip Çin'in ilgisini çekmektedir. Çin, özellikle eğitim alanında "insan ihracı"na devam etmektedir. Bu ihraçlarda göze çarpan ülkelere birinin de Kazakistan olduğu belirtilmelidir.

B) KIRGIZİSTAN

Kırgızistan, doğal kaynaklar açısından zengin bir ülke değildir. Bunun yanında yeterli bir teknolojiye sahip olduğu da söylenemez. İlk bakışta enerji kaynaklarının yetersizliği Çin'in aleyhine bir durum gibi gözükse de Çin bu noktada farklı bir portre çizmektedir. Şöyle ki; Kırgızistan'ın bu durumu dış borçlarının GSMH'sinin %70'ine tekabül etmesine sebep olmaktadır ve Çin özellikle bu ekonomik yetersizliği kullanarak, iç piyasada Çin mallarının fazlalaştırılmasıyla Kırgızistan ekonomisine hükmetmeye başlamıştır denilebilir.

C) TÜRKMENİSTAN

Belirtilmelidir ki, uluslararası siyaset açısından Türkmenistan bu coğrafyada ne – i şahsına münhasır bir konumdadır. Çünkü "kurulduğu günden itibaren tarafsız ülke olduğunu her fırsatta dile getiren Türkmenistan'ın tarafsızlık statüsü 12 Aralık 1995 tarihinde BM tarafından kabul edilmiştir. Türkmenistan bu statüsü gereği siyasi nitelikteki hiçbir uluslararası örgütte aktif rol almamaktadır."²⁷

Fakat her ne kadar siyasi anlamda tarafsız konumda olursa da, ekonomi ve ticaret alanında hiçbir ülkenin tarafsızlığından söz etmek mümkün değildir. Hakeza Türkmenistan'ın enerji alanında Çin ile ilişkilerinin belli bir aşama kaydettiğini ve kaydetmeye de devam edeceğini söylemek mümkündür.

Çin, Türkmenistan'a dünyanın en büyük beş doğal gaz deposundan biri olan Güney İolotan'ın geliştirilmesi için 3 milyar dolar borç vererek, bu ülkenin enerji sektöründeki ağırlığını artırmıştır. Buna bağlı olarak, Çin petrol şirketi CNPC tarafından geliştirilen doğalgaz rezervlerinin yakınından başlayan 1.833 kilometre uzunluğundaki boru hattı, Özbekistan ve Kazakistan'dan geçerek Çin'e ulaşıyor. Yılda 40 milyar metre küp doğalgaz

²⁴ Teşkilatın temel ilke ve amaçlarından bazıları bu kapsamda şu şekilde sıralanabilir: "üyeler arası karşılıklı güveni, dostluğu ve iyi komşuluğu sağlamlaştırmak; terörizm, ayrımcılık ve aşırıcılığın tüm biçimlerine karşı koymak." Prof. Dr. Hasret Çomak (ed.), "Şanghay İşbirliği Örgütü ve Türkiye", Bölgesel Politikalar, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2009, ss. 12, 13.

²⁵ Adıbelli, Kazakistan Mücadelesi...

²⁶ Karaca, Güç Olma Stratejisi Çin, s. 173.

²⁷ Karaca, Güç Olma Stratejisi Çin, s. 178.

taşıma kapasitesine sahip olan boru hattı Türkmenistan'ın geleneksel alıcısı olan Rusya'ya bağımlılığını azaltacak.²⁸

D) ÖZBEKİSTAN

Özbekistan'ın Şangay İşbirliği Örgütü'ne alınmasında Çin gayet istekli olmuştur. Kazakistan ve Türkmenistan gibi Özbekistan da zengin doğal kaynaklara sahiptir.

Özbekistan ile Çin arasında doğal gaz satımı amacıyla birçok anlaşma imzalanmış ve büyük bir kısmı da uygulamaya konulmuştur. Fakat Çin'in de diğer bölgesel ve küresel aktörler gibi dikkatli olması gerektiği görüşü yaygınlık kazanmakta ve kabul görmektedir. Bu gerekliliğin birinci sebebi olarak Özbekistan'daki 'aşırı dinci terörist' gruplar ve eylemleri gösterilmektedir. İkinci olarak ise, "Özbekistan'ın milli kimlik oluşturma sürecinde 'Türkistan İmparatorluğu' kurucusu Timurlenk'in mirasını sahiplenmeye çalıştığı görülmektedir. Timurlenk'in seçilmesindeki amacın 'Özbekistan'ı Orta Asya'nın en büyük İmparatorluğu haline getirmek' olduğu Özbek yöneticiler tarafından devamlı olarak vurgulanmaktadır. Özbekistan'ın Timur uygarlığına özgü Türk – Fars mirasını Özbekleştirerek üstlenmek ve tamamen Orta Asyalı bir kimliği kabul ederek bölgesel bir güç olabilmek arzusu taşıdığı düşünülmektedir."²⁹ Bu durum göstermektedir ki ilerleyen dönemlerde bölge üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen devletlerarasına Özbekistan'ın da dâhil olması kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKÇA

ADIBELLİ, Barış, **Osmanlı'dan Günümüze Türk – Çin İlişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2007.

.....,, **Büyük Avrasya Projesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2006.

.....,, **Kazakistan Mücadelesi**, Cumhuriyet Gazetesi Strateji Eki, Yıl. 4, Sayı. 167, 10 Eylül 2007.

.....,, **Çin Dünyayı Nasıl Okuyor?**, Cumhuriyet Gazetesi Strateji Eki, Yıl. 4, Sayı. 169, 27 Eylül 2007.

ÇOMAK, Hasret (ed.), **Bölgesel Politikalar**, Umuttepe Yayınları, Kocaeli: 2009.

DAVUTOĞLU, Ahmet, **Stratejik Derinlik**, Küre Yayınları, İstanbul: 2007.

DİKKAYA, Mehmet, **Çin – Orta Asya İlişkilerinde Doğal Gaz Faktörü ve Muhtemel Bölgesel Sonuçları**, (www.usak.org.tr)

ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul: 2008.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat İstanbul: 2005.

KARACA, R. Kutay, **Güç Olma Stratejisi Çin**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2008.

.....,, **Dünyadaki Yeni Güç Çin, Tek Kutuptan Çift Kutuba**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2004

UĞURLU, Örgen, **Çevresel Güvenlik ve Türkiye'de Enerji Politikaları**, Örgün Yayınları, İstanbul: 2009.

UTKU, Ahsen, **Doğu Türkistan İpek Yolunun Mahzun Ülkesi**, İhh Yayınları, İstanbul: 2009.

www.uygurunesi.com

²⁸ <http://www.uygurunesi.com/?mxz=haber&hid=423>

²⁹ Karaca, Güç Olma Stratejisi Çin, s. 185, 186.

(8)
**MƏŞĞƏLƏLƏR MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAĞIN SOSIAL-MƏNƏVİ
İNKİŞAFININ VASİTƏSİ KİMİ**
Dos. Şəhla ƏLİYEVƏ³⁰

ABSTRACT

Be substituted with his developing as personality of the traditional costs of the child training he demands taking into account of function of the activities of the private approach direct against children, children mine. Teaching place of the pre-school educational institutions education programs and he is -is/are consists of applied area of technologies.

Təhsil siyasətinin məqsədi – şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin tələblərinə uyğun olaraq, təhsilin yüksək keyfiyyətini təmin etməkdir.

Bu gün təhsilə münasibət dəyişib. Azərbaycan təhsili həm məzmun, həm də struktur baxımından yeniləşməyə başlamış, onun beynəlxalq əlaqələri genişlənmiş, dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası intensivləşmiş, sözügedən sahədə aparılan islahatlara dövlət təminatı artıq reallığa çevrilmişdir.

Müasir dövrdə uşaqları hərtərəfli inkişaf etdirmək, bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələri mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etməli, təlim-tərbiyə işlərini təkmilləşdirməlidir.

Prof. S. Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, "müasir dövrdə dünyanın bütün qabaqcıl ölkələri təhsilin... optimal modelinin axtarışındadır". "Yeni tələblərə uyğun, yeni dövrün ab-havasına uyğun yeni təhsil sistemi lazımdır" (1, s.13).

Müasir şəraitdə təhsil artıq "millətin gələcəyini formalaşdırmağın ən başlıca yolu, "üsulu" hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, YUNESKO XXI yüzilliyi artıq "Təhsil əsri" elan etmişdir

Uşaq təliminin ənənəvi dəyərlərinin onun şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsi ilə əvəzlənməsi, uşaqlara qarşı şəxsi-istiqlətləndirilmiş yanaşmanın, uşaqların subkulturasının, fəaliyyətlərinin mədəni-yaradıcı funksiyasının nəzərə alınmasını tələb edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tədris məkanı təhsil proqramları və texnologiyalarının tətbiqi sahəsindən ibarətdir.

Məktəbəqədər pedaqogikada sosial-şəxsi inkişafa kompleks proses kimi baxılır; nəticədə uşaq, yaşamalığı olduğu cəmiyyətin dəyərlərini, ənənələrini, mədəniyyətini mənimsəyir.

Bu prosesin metodoloji əsası, insan və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında insanın bir dəyər olaraq nəzərdən keçirilməsi (aksioloji yanaşma), ətraf mühitin və özünün dəyişdirilməsində onun fəal rolu haqqında fəlsəfi fikirdir.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda uşağın sosial inkişafının ana xətti, pedaqoji işin məzmunu, uşaqların sosial aləminin formalaşdırılması texnologiyası göstərilmişdir. Bu məsələlərin həyata keçirilməsi, pedaqoqlar və valideynlər tərəfindən hər bir uşağın unikalılığı qəbul olunmadan, cins, fərdilik, psixikanın yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan mümkün deyil. (2, s.42)

Uşaqda olan Vətən hissi onun ailəsinə, ən doğmalarına – anaya, ataya, babaya, nənəyə, bacı və qardaşlara münasibətindən başlayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətəndaş olaraq tərbiyələndirilməsində ilkin pillə doğma evə olan sevgi və bağlılıq hissəsinin inkişaf etdirilməsidir. "Doğma ev" anlayışı mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Buraya, bir şəxsiyyət olaraq özünə münasibət, ailəyə münasibət, ailə ənənələrinə bağlılıq daxildir. Körpənin ilk dostları, getdiyi uşaq bağçası, yaşadığı evin

³⁰ pedaqoji elmlər namizədi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, Bakı/AZERBAYCAN.

yerləşdiyi küçə – bunların hamısı uşaqda doğma evi, “ilk vətəni” haqqında olan təsəvvürlərə daxildir.

Tədrisən bu təsəvvürlər genişlənir. Artıq Vətən anlamı yalnız ev və küçə ilə deyil, həm də doğma şəhərlə, ətrafda olan təbiətlə assosiasiya olunur. Daha sonra uşaq doğma bölgəsinə (“kiçik vətəninə”) və Vətəninə – vətəndaşı olacağı ölkəyə aidiyyatını dərk etməyə başlayır.

Əminliklə deyə bilərik ki, Vətənə olan sevgi erkən uşaqılıqda, məhz uşaq inkişafının qavrayış və mütəəssirliklə seçilən dövründə yaranmağa başlayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın sosial inkişafı (Qeyri-ənənəvi formada olan metodiki iş)

Giriş

Baş tərbiyəçi: Sosial inkişaf prosesi zamanı uşaq yaşamalı olduğu cəmiyyətin dəyərlərini, ənənələrini, mədəniyyətini qavrayır. Yaşadığı və böyüklərlə oynayarkən, məşğul olarkən, ünsiyyət qurarkən o, digər insanların maraqlarını, cəmiyyətdə qəbul olunmuş davranış norma və qaydaları nəzərə alaraq onlarla yaşamağı öyrənir. Bir qayda olaraq sosiallaşma ailədə həyata keçirilir. Çünki ailə bilikləri, dəyərləri, münasibətləri, rolları və adətləri nəsilədən nəslə ötürür. Milli-mənəvi dəyərləri mənimsəməyə başlayır.

Uşaq bağçası da uşaqlarla bu məsələyə dair işlər aparır. Bu gün biz sizə sosial münasibətlər aləmində uşağın tərbiyələndirilməsi üzrə olan iş haqqında bilikləri xatırlamağı, bu bilikləri sistemləşdirməyi təklif edirik. Sizə xoş işgüzar əhval və bizimlə keçirəcəyiniz vaxtin səmərəli olmasını arzu edirik. Bu işdə sizə bizim aparıcılarımız (tərbiyəçilərimiz) kömək edəcək.

Birinci aparıcı: Hal-hazırda məktəbəqədər tərbiyə və təhsildə “sosial inkişaf”, “vətənpərvərliyin” və “vətəndaşlığın tərbiyələndirilməsi” ifadələrindən istifadə olunur. Bu ifadələr eynidirmi?

İkinci aparıcı: Onların mənəvi sahələri qismən kəşisə də, bu terminlər eyni deyil. Vətənpərvərlik tərbiyəsi zamanı əsas məqsəd Vətənə sevgi, onun mədəniyyəti ilə fəxrət hissələrini, yəni öz ölkəsinə müəyyən münasibət aşılamaqdır. Buna görə də, vətənpərvərlik tərbiyəsi vətəndaş davranışının müəyyən ilkin əlamətlərini yaradır, lakin bunlar yalnız ilkin əlamətlərdir.

Birinci aparıcı: Bəs məktəbəqədər pedaqogikada “vətəndaş tərbiyəsi” nə deməkdir?

İkinci aparıcı: Vətəndaşlığın tərbiyəsi – uşaqda aktiv sosial mövqeyi formalaşdırmaq, onun özünü ictimai həyatın iştirakçısı və qurucusu olaraq dərk etməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Birinci aparıcı: Siz qeyd etdiniz ki, vətənpərvərlik tərbiyəsi vətəndaş davranışının ilkin əlamətlərini yaradır. Bəs vətəndaş davranışı hansı cəhətlərin olmasını nəzərdə tutur?

İkinci aparıcı: Vətəndaş davranışı vətənpərvərlik tərbiyəsi zamanı şəxsiyyətin inkişaf etməyən cəhətlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bunlar, fəallıq, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, qərar qəbul etmək bacarığıdır.

Birinci aparıcı: Mən belə anladım ki, vətəndaş tərbiyəsini sosial inkişafın tərkib hissəsi kimi, yəni şəxsiyyətin sosiallaşma istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirmək olar.

İkinci aparıcı: Bəli, doğrudur. Bizim üçün vətəndaşlıq tərbiyəsi zamanı əsas məqsəd ölkəsinin həyatına görə şəxsi məsuliyyətini dərk edən, onun siyasi özünüməyyənləşdirməsi zamanı fəal iştirak edən insanı – vətəndaş cəmiyyətinin üzvünü formalaşdırmaqdır. Bəs sən tanınmış şəxsiyyətlərin vətəndaşlıq tərbiyəsi haqqında dediklərini xatırlayırsan?

Birinci aparıcı: Bu suala cavab verməkdə görüşümüzün iştirakçıları mənə kömək edəcək.

Uşaqılıq insan həyatının ən mühüm dövrüdür. Bu, gələcək həyata hazırlıq deyil, həqiqi, parlaq, bənzərsiz, təkrarolunmaz həyatdır. Bugünkü körpənin gələcəkdə nə cür insan olacağı onun uşaqılığının nə cür keçməsindən, uşaqılıq illərində kimin onun əlini tutmasından, ətrafda olan aləmdən onun yaddaşında və ürəyində nəyin həkk olunmasından həlledici dərəcədə asılıdır.

V.A.Suxomlinski

Tərbiyələndirmə işinin əsl mahiyyəti sizin uşaqla olan söhbətlərinizdən, uşağa etdiyiniz birbaşa təsirdən deyil, ailənizi, şəxsi və ictimai həyatınızı və uşağın həyatını nə cür təşkil etməyinizdən ibarətdir.

A.S.Makarenko

İnsana hörmət – nümunə daşdır. İnsana hörmət hissi insanların ürəyinə həkk olunarsa, onlar elə bir sosial, iqtisadi, siyasi sistem yaradacaq ki, bu sistemdə insana hörmət sarsılmaz, dəyişməz qanun olacaq.

Antuan Sent de- Ekzüperi

İkinci aparıcı: Özünə, təbiətə və ətrafdakılara olan münasibət özünün və başqaların hərəkətlərinin nəticəsini qəbul etmək və qiymətləndirmək, etdiyi hərəkətlərə görə məsuliyyət hissini dərk etmək, insanları xasiyyət və vərdişlərinin xüsusiyyətləri ilə qəbul etmək, daha səbrli olmaq, başqalarının hüquqlarına hörmət etmək bacarıqlarını özündə birləşdirir.

Birinci aparıcı: Bəli. Bu cəhətlərin hamısını biz məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda formalaşdırırıq. Bundan başqa, müəyyən şəxsi keyfiyyətləri, kommunikativ bacarığı tərbiyələndirir, uşaqlara müxtəlif məlumatlar verir və bu məlumatlardan effektiv nitq zamanı istifadə etməyi öyrədirik.

İkinci aparıcı: Bəs nə üçün vətəndaş tərbiyəsi məsələləri əvvəllər bu şəkildə qoyulmurdu?

Birinci aparıcı: Çünki seçicilərə yalnız bir namizədin təklif olunduğu və onların sosial seçimə malik olmadıqları seçkilərdə müəyyən vətəndaş mövqeyi tələb olunmurdu.

İkinci aparıcı: Məncə, yeni sosial şəraitdə əhalinin vətəndaş olaraq fəal, savadlı olması çox vacibdir və xalqın taleyi bundan asılıdır.

Birinci aparıcı: Məhz bu cürdür. Elə buna görə də, vətəndaş tərbiyəsi son dərəcə mühüm məsələlərdən biridir.

Uşaqların tərbiyələndirilməsi prosesinin humanizm prinsipləri əsasında təşkil olunmasını təklif edirik. “Humanizm” sözü latın dilindən tərcümə olunub və humanus – insanpərvər, insanları sevən deməkdir.

İkinci aparıcı: Maraqlıdır, bəs kolleqalarımız nə deyəcək? Uşaqlarla vətəndaşlıq tərbiyəsi ilə əlaqədar aparılan işin məzmunu nədən ibarətdir?

(Pedaqoqların çıxışları)

Kiçik yaşlılar:

- ünsiyyətin əsas şərti olaraq nitqin inkişaf etdirilməsi;
- böyüyün uşaqlarla ünsiyyət üslubu – uşaqla ətraf aləm arasında olan münasibətlərin timsalidir;
- uşaqlara yaxşı və pis haqqında olan etalon təsəvvürləri mənimsətməyi, sosial münasibətlər sahəsində olan səbəb-nəticə əlaqələrini təhlil etməyi öyrətmək;
- təbiət obyektlərinə, digər insanlara, uşaqlara qarşı münasibətdə empatiklik (həssas qavrayış) bacarığını inkişaf etdirmək;
- qrupun ənənələrini yaratmaq. Müxtəlif tədbirlər keçirmək.

Böyük yaşlılar:

- uşaqlar qrupun gələcək planlarının müzakirəsində iştirak edir;
- həyatın nizamına salınmasında qaydaların rolunu uşaqlarla müzakirə etmək;
- uşağı insanlarla, yaşlılarla ilə, qızlarla, oğlanlarla tanış etmək;
- uşağın ona yaxın olan insanlara (ailəyə, uşaq bağçası qrupuna, ölkəsinin əhalisinə) aidiyyətini izah etmək;
- qrupun normaları və ənənələri ilə tanış etmək (növbənin düzənlənməsi, azlığın tələbatları nəzərə alınmaqla çoxluğa tabe olmaq, püşkatma və s.);

— atributika, sahə, simvollar (o cümlədən ümumqəbul olunmuş dövlət simvolları), təbiət, mədəniyyət haqqında biliklər vermək.

Birinci aparıcı: Biz vətəndaş, şəxsiyyət, cəmiyyət, xeyirxahlıq, səbr haqqında danışmış bunların mənasının başa düşməliyik..

Gəlin, uşaqlar üçün hazırlanan “ xeyirxah” sözlər lüğətini dinləyək:

Salamlama formaları: Salam; sabahınız xeyir; hər vaxtınız xeyir; axşamınız xeyir; sizi görməyimə şadam; Sizi, salamlayıram; sizi yenə görmək xoşdur; hörmətlər ; görüşümüzdə sevindim;

Vidalasma formaları: Yaxşı yol; uğurlar; gecən xeyrə qalsın; salamat qalın; gələnlər görüşədək; sağ ol; əlvida; allaha əmanət olun; şirin yuxular;

Tanışlıq formaları: tanış olaq; tanışlığımıza sevindim; çox xoşdur; icazə verin özümü təqdim edirəm; tanışlığımıza çox şadam; sizinlə tanış olmaq olar?;

Üzr formaları: Üzr istəyirəm; bağışlayın; anla məni; əsəbləşmə; mən haqsız idim; səhvimi bağışla; səhvimi boynuma alıram; üzrxahlığımı qəbul et;

Təbrik, arzu formaları: ad günün mübarək; sağlam olun; nuş olsun; bayramınız mübarək; təbrik edirəm;

Təşəkkür formaları: çox sağ ol; minnətdaram; təşəkkür edirəm; siz mənə çox kömək etdiniz; xoş sözlərə görə minnətdaram;

İstək formaları: zəhmət olmasa; çətin deyilsə; rədd etməyin; zəhmət olmasa kömək edin; icazə verin; ...etsəniz çox məmnun olaram.

Birinci aparıcı: İndi isə gəlin simvollarından danışaq. “Simvol” sözü yunan mənşəli söz olub, hər hansı işarə, siqnal, əlamət deməkdir. Azərbaycanın hansı simvollarını sadalaya bilərsiniz? (Od, buta, muğam, Qız qalası). Dövlətin əsas simvolları gerb, bayraq və himndir.

İkinci aparıcı: Məktəbəqədər yaşlı uşaqları tanış etdiyimiz simvollarından biri Azərbaycanın himnidir. “Himn” sözü yunan sözü olub, hymnos – tərif, təntənəli mahnı deməkdir. Azərbaycanın himnini ayaq üstə dinləməyi təklif edirəm.

Birinci aparıcı: Gəlin Azərbaycanın bayrağını çəkək.

İkinci aparıcı: Bəs bayrağımızda olan rənglər nəyi simvolizə edir? Göy rəng türkçülüyü, qırmızı – müasirlik və demokratiyanı, yaşıl – islamı tərənnüm edir, aypara və səkkizguşəli ulduz isə aya və günəşə işarə olub, əbədilik və dünyəvilik rəmzidir.

Birinci aparıcı: Bəs gerb haqqında nə bilirsən?

İkinci aparıcı: “Gerb” sözü alman dilindən tərcümədə Erbo – irs deməkdir. İlk gerblər nəsilədən nəslə ötürülən nişanlar olmuşdur. Gerblərin yaradılması və izah edilməsi haqqında elm geraldika adlanır.

Birinci aparıcı: Azərbaycan respublikasının gerbi palıd budaqlarından və sünbüllərdən ibarət qövsün üzərində yerləşən şərq qalxanının təsvirindən ibarətdir. Qalxanın üstündə Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının rəngləri fonunda səkkizguşəli ulduz, ulduzun mərkəzində alov təsviri vardır. O nə cür yaradılmışdır?

İkinci aparıcı: Azərbaycan respublikasının gerbində qalxan – müdafiə, üçrəngli dairəvi xətlər – bayraq, dairəvi xətlərin üzərindəki səkkizguşəli ulduz – günəş, səkkizguşəli ulduzun ortasındakı alov dilləri – Odlar Yurdu, sünbüllər – bolluq, palıd budaqları – uzunömürlülük rəmzidir. 1920-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti müsabiqə elan etmiş və müsabiqədən keçəcək gerb nümunəsinin həmin il mayın 28-də qəbul ediləcəyi haqqında qərar çıxarmışdır. Lakin 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqut etməsi nəticəsində gerb qəbul edilməmişdir. 1993-cü il fevral ayının 23-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Dövlət gerbi haqqında qərar qəbul etmişdir.

Birinci aparıcı: Yalnız ölkələrin deyil, bəzi şəhərlər və ya qurumların da öz gerbləri olur.

Son.

Böyük və Məktəbəhazırlıq qrup uşaqları üçün oyun məşğələləri

MƏŞĞƏLƏNİN GEDİŞİ

Uşaqlar zala girir, səhnədə naməlum şəhərin dekorasiyası qurulmuşdur

Aparıcı: Uşaqlar, qeyri-adi bir şəhərə düşmüşük. Sizcə, bu hansı şəhərdir? Nə üçün sən düşünürsən ki, bu (Sumqayıtdır, Gəncədir, Bakıdır və s.)? Deməli, bu şəhərin adını bilmirik. Bəs siz şəhərin adını öyrənmək istəyirsiniz? Səhnəyə bir ağsaqqal çıxır.

Ağsaqqal: Mən bu şəhərin sirrlərini qoruyuram. Bu çox qədim şəhərdir. Eşitdim ki, siz bu şəhərin adını öyrənmək istəyirsiniz. Yaxşı, sizə kömək edəyəm, bu sirri açaram: şəhərin adını öyrənmək üçün siz onun tarixini öyrənməlisiz. Bu işdə sizə sandıqça kömək edəcək. Sandıqça sirrli qaladadır və qalaya sirrli yeraltı keçidlə çatmaq olar. Ardımca gəlin, mən sizə yolu göstərəcəm.

Uşaqlar “tuneldən” keçir və səhnəyə çıxırlar, işıq sandıqçanın üstünə düşür. Aparıcı uşaqlarla birlikdə sandıqçanı açır və oradan yol vəsiqəsini çıxarırlar. Hamı səhnədən düşür.

Aparıcı (oxuyur): “Bu vəsiqə şəhərin tarixini bilmək istəyənlərə verilməlidir. Bu işdə sizə sehirli saat kömək edəcək: saatın vurmaı o deməkdir ki, tapşırıq düzgün yerinə yetirilir və siz yolunuzu davam edə bilərsiniz. İndi isə saatın əqrəbini geri çevirin və siz şəhərin yenicə yarandığı uzaq keçmişə qayıdacaqsız”.

Uşaqlar, bəs zamanı geri çevirmək olar? Zamanı geri çevirən maşın mövcuddur? Xeyr? Bəs biz keçmişə nə cür öyrənəcəyik? Keçmişə öyrənməkdə bizə nə kömək edə bilər? Doğrudur, insanın yaddaşı. Beləliklə, saatın əqrəbini geri çeviririk. Bunu kim edə bilər?

Uşaq saatın əqrəbini çevirir: səhnəyə işıq düşür. Pərdə açılır.

Aparıcı: Bu nədir? Dəniz, sahil? Düzenlik, isti düzenliklər?

Axı yol vəsiqəsində deyilmişdi ki, biz şəhərə düşməliyik. Bəs nə baş verdi? Bəlkə biz vaxtı düz çevirməmişik və ya sehirli saat düzgün işləmir? Deyəsən mən işin nə yerdə olduğunu anladım. Sizcə, şəhər yenicə yaranan zaman böyük idi ya kiçik? Bəs orada yaşayan insanların sayı nə qədər idi? Onlar nə ilə məşğul olurdu? Bəs nə ilə qidalanırdı? Yəqin mağazaya gedib ərzaqları oradan alırdılar. Yox? Bəs sizcə onlar nə ilə qidalanırdı? (Uşaqların cavabları) Afərin! O zaman əhali əsasən bağçılıq, balıqçılıq, əkinçilik və s. məşğul olurdu. Gəlin görək onlar nə becərirdi. Deyəsən buradakı bitkilərin bəzilərini biz təsadüfən öz vaxtımızdan gətirmişik, çünki o zamanlar burada belə bitkilər becərilirdi və becərilə bilməzdi.

“Artıq olanı tap” oyunu

Uşaqlar xarici meyvə və tərəvəzləri yerli meyvə və tərəvəzlərdən ayırır və ayrı-ayrı zəbillərə toplayırlar.

Aparıcı: Gəlin şəhərin əhalisinə məhsulu yığmaqda kömək edək. Buraya artıq iki zəmbil qoyulmuşdur. Məhsulu zəbillərə toplayın və diqqətli olun!

Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra yoxlanılır: saatın zəngi çalınır, ikinci yol vəsiqəsi çıxır.

Aparıcı (oxuyur): “Şəhər böyüyürdü. İnsanlara çoxlu sayda müxtəlif əşyalar lazım idi və şəhərdə sənətkarlıq inkişaf etməyə başladı, sənətkarlar yarandı. Saatın əqrəblərini fırlatsanız o zamanlara düşəcəksiz”. Uşaqlar, bəs saatın əqrəblərini irəli yoxsa geri çevirməliyik? Geri? Bəs geri çevirsək çox qədim zamanlara düşmərik ki? Birdən dinozavrların vaxtına düşərik! Deməli əqrəbləri irəli çeviririk? Amma çox irəli çevirmək olmaz, yoxsa sənətkarların vaxtına deyil, öz vaxtımıza qayıdacağıq.

Uşaqlar saatın əqrəblərini irəli çevirir, pərdə açılır, səhnədə o zamanın qədim evinin dekorasiyası var. Masanın üzərində kasalar, mütəkkələrin üstündə yarımçıq tikilmiş milli geyim vardır.

Aparıcı: Bu nədir? Nə gözəl qablardır, axı sadə qabdan da yemək olar. Doğrudur, gözəl qabda yemək daha da dadlı olur. Bəs bu qablar nədən düzəlib?

(Uşaqlar peşənin adını çəkir, onun fərqləndirici xüsusiyyətlərini söyləyirlər.)

Aparıcı: Burada tikiş tikilirdi. Gəlin yarımçıq qalan işləri tamamlayaq, sənətkarlar qayıdanda işlərinin bitmiş olduğunu görəcək və çox sevinəcəklər.

“Milli geyimi tamamla” oyunu

Uşaqlar xırda hissələrdən istifadə edərək geyimi tamamlamalıdırlar.

İş bitdikdən sonra saatın zəngi çalınır, üçüncü yol vəsiqəsi meydana çıxır **Aparıcı** (oxuyur): “Şəhər getdikcə daha da böyüyürdü. İnsanlar bu torpaqda çox qiymətli bir sərvətin olduğunu kəşf edirlər. Bu ən qiymətli yeraltı sərvətlərdən olan neft idi.”. Saatın əqrəblərini çevirsəniz, şəhər ətrafında ilk neft quyuları qazıldığı vaxta düşəcəksiz”.

Uşaqlardan biri saatın əqrələrini çevirir. Pərdə açılır. Səhnədə neft buruqları görsənən dekorasiya qurulmuşdur.

Neftçi: Salam, əziz qonaqlar! Mən neftçiyəm. Siz isə, yəqin, neftin necə çıxarıldığına baxmağa gəlmisiniz. Buyurun, yaxın gəlin, mən sizə hər şeyi izah edirəm.

Aparıcı: Sizcə, neft quyusu quyuya qazan balta ilə yaud əllə qazılıb? Maraqlıdır, belə quyuları əllə qazmaq üçün nə qədər vaxt lazımdır? Uşaqlar, neft buruqlarının qeyri-adiliyinə, çox sadə olmasına, indiki buruqlardan fərqli olmasına diqqət yetirin.

Neftçi : Qazmaçılar bir neft quyusunu qazmaq üçün çox əmək sərf edir, əziyyət çəkirdilər. Onun bunu nə cür etdiyini görmək istəyirsiniz?

Neftçi qazma alətinin nə cür işlədiyini göstərir.

Aparıcı: Sağ olun, biz getməliyik. Təşəkkür edirik.

(Uşaqlar getməyə hazırlaşır.)

Aparıcı (oxuyur): “Bu şəhər bir çox işğalçıların hücumuna məruz qalırdı. Düşmənlər bu gözəl, zəngin, məşhur şəhərə sahib olmağı çox istəyirdilər. Saatın əqrəblərini çevirsəniz şəhəri qoruyan əsas tikilini görəcəksiniz.”

Uşaqlar, gəlin yada salaq şəhəri qoruyan tikili nə cür adlanır? Doğrudur, qala. Gəlin görək bu hansı qala ola bilər.

Pərdə açılır, səhnədə Qız qalasının və qala divarlarının dekorasiyası qurulmuşdur. Uşaqlar cavab verir.

Aparıcı: Bu qala şəhərin ürəyidir. Elə yolumuzu da biz bu qaladan, onun gizli, yeraltı keçidlərindən başlamışdıq.

Saatın zəngi çalınır: cavab doğrudur. Ağsaqqal səhnəyə çıxır.

Ağsaqqal: Siz şəhər həyatının ayrı-ayrı dövrlərində oldunuz, onun bir çox sirrlərini öyrəndiniz. Sizə sxem verirəm, orada siz axtardığınızı tapacaqsınız. Sizə məsləhət verirəm: hər bir yol vəsiqəsinin üzərindəki möhürdə kömək tapa bilərsiniz.

Aparıcı: Uşaqlar, bu nə sxemdir? Qalalar, divarlar, məşəl... Sizcə, bu nədir? Doğrudur, bu Qız qalasıdır. Gəlin möhürlərə diqqətlə baxaq. Burada rəqəmlər yazılmışdır. Görəsən bu rəqəmlər nə deməkdir? Gəlin onları saymağa çalışaq.

“Çatışmayan rəqəmi tap” oyunu

1. ? , 2, 3, 4.
2. 6, ?, 8.
3. Səkkizdən bir ədəd çoxdur.
4. 11-dən iki ədəd azdır.

Aparıcı: Sxemdə 1 nömrəsi altında qala təsvir edilmişdir. Gəlin baxaq onun altında nə var? Hərflər var! Yəqin şəhərin adında olan hərflərdən biridir. (Bu yolla uşaqlar hərflərin hamısını tapır.)

Uşaqlar! Biz şəhərin adında olan bütün hərfləri tapdıq. Gəlin sözü düzəltməyə çalışaq. Alınmır? Bəs sözü düzəltməkdə bizə nə kömək edə bilər? (Rəng çalarları.)

Uşaqlar tapşırığı yerinə yetirir: qırmızı rəngin çalarları üzərində hərflər sıraya düzülür.

Aparıcı: Hansı söz alındı? Bakı. Vətənimizin paytaxtı!

Saatın zəngi çalınır. Tapşırıq yerinə yetirildi! Son.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əlizadə Ə.H.Əlizadə.Psixopedaqogikaya giriş. Bakı, 2008
- 2.Əliyeva Ş. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, 2010.
- 3.Abbasov A. Milli əxlaq və ailə etikası. B.,2008.
- 4.Данилина Т.А. Степина Н.М. Социальное партнерство педагогов, детей и родителей. М., 2004 (rus dilində).

(9)
BULGARİSTAN'DAKİ BAŞMÜFTÜLÜK KRİZİNE STRATEJİK YAKLAŞIM
Kader ÖZLEM*

Bulgaristan'da son dönemde yaşanan Başmüftülük krizi, ülkenin etnik ve dinsel azınlıklar konusunda sağladığı hakları ve azınlıklara karşı izlediği politikaları bir kez daha gündeme getirmiştir. Yaşanan bu kriz, ülkedeki Müslüman ahalinin sınırlarının her geçen gün biraz daha gerilmesine neden olurken; etnik ve dinsel barışın da risk altına girmesine neden olmaktadır.

Bulgaristan Müslümanlarına Genel Bakış

Bulgaristan'da Jivkov diktasına bir 'saray darbesi' ile son verilmesinin ardından ülkede demokrasi rüzgârları esmeye başlamıştır. Bulgaristan Türkleri bu dönemde partileşme yoluna giderek Bulgar siyasi yaşamına entegre olurlarken; Sofya Yönetimi 1984-89 yılları arasında Türk azınlığa uyguladığı asimilasyon politikaları ve sonucunda gerçekleşen zorunlu göç dolayısıyla sorun yaşadığı Türkiye ile ilişkilerini geliştirmenin yollarını aramıştır. Bu kapsamda Türk azınlık, Sofya Yönetimince iki ülke arasındaki ilişkilerde köprü olarak kullanılmak istenmiş ve Türklere azınlık haklarında sembolik bir takım iyileştirmelerde bulunulmuştur. Ancak, bu iyileştirmeler azınlığı tatmin etmekten çok uzak olmuştur.

Bulgaristan Türkleri etnik anlamda bazı haklarını elde etmiş olsalar da; dinî anlamda ülkedeki Müslümanlar yaşanan demokratikleşme sürecinden olumlu yönde yeterince faydalanamamışlardır. Söz konusu durum da 1990 ve takip eden yıllarda çözümlen(e)meyen ve göz ardı edilen hayatî nitelikteki konuların daha sonraki dönemlerde çok daha makro ölçekli sorunlar olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çerçevede, Başmüftülük seçimleri örnek olarak gösterilebilir.

Aslında Başmüftülük seçimleri konusu, dinî sorunların yalnızca bir boyutunu oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, Bulgaristan Müslümanlarına yönelik misyonerlik çalışmalarından, Osmanlı'dan kalma vakıf malları meselesine; Müslüman din adamları konusundaki yetersizlikten, Müslümanlara yönelik toplumsal yaşamda ayrımcılığa (özellikle Türklere yönelik) ve maddî sorunlara kadar bir dizi husus bu kapsamda değerlendirilebilir. Dolayısıyla Bulgaristan Müslümanlarının yaşadığı sorunlar tek boyutlu değil; çok boyutlu bir görünüme arz etmektedir.

Bulgaristan'daki Müslümanlar deyince, genel olarak Türk azınlık anlaşılabilir; ülkedeki Müslümanlar, Türklerin yanı sıra Pomak, Roman ve Tatarlardan teşekkül olmaktadır. Diğer bir deyişle, Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftülük makamı sadece Türklerin değil; farklı etnik kökenden gelen Müslüman grupların da dinî otoritesidir. Bu açıdan bakıldığında; Başmüftülüğün, Türk, Pomak, Roman ve Tatarları din ortak bir paydasında buluşturabilen stratejik bir kurum olduğu görülmektedir.

Hâlihazırda Bulgaristan Müslümanlarının 1400'ün üzerinde cami ve mescidi bulunurken; bunlardan 230 kadar cami, imam yetersizliğinden dolayı ibadete kapalıdır. Öte yandan, Sofya'daki Başmüftülük kurumuna bağlı 18 bölge müftülüğü ile 1000 civarında imam, 1,5 milyonun üzerinde bir nüfusa sahip olan Müslümanlara hizmet etmektedir. Ayrıca, ülkede 3 tane İmam Hatip Lisesi'nin (Ruşçuk, Şumnu ve Mestanlı) yanı sıra, Sofya'da da Yüksek İslam Enstitüsü mevcuttur.³¹ Başmüftülük tarafından koordine edilen imam yetiştirme kursları ile birlikte, yaz aylarında Kur'an kursları düzenlenmekte ve Türkiye'ye ilahiyat alanında eğitim görmek üzere öğrenciler gönderilmektedir. Bulgaristan Müslümanlarının kurumsal anlamda sahip olduğu araç ve gereçler bu unsurlarla şekillense de; özellikle finansal

* Kader Özlem, Uluslararası İlişkiler Uzmanı - Balkanlar'da Türk Kültürü Dergisi Editörü, kaderoziem@gmail.com. Bursa/TÜRKİYE.

³¹ Bulgaristan Müslümanları Başmüftüsü Mustafa Hacı Aliş ile tarafımızca yapılan söyleşi için bkz. "Balkanlar'da Türk Kimliği ve İzi Kaybolmayacak", Balkanlar'da Türk Kültürü, Sayı:79, Ocak-Şubat 2010, s. 22.

sıkıntılar, Müslümanlara götürülen hizmetlerin aksamasına yol açmaktadır. Örneğin imamların bir bölümü maaş alamamakta; geçimlerini ise halktan toplanan yardımlarla temin etmektedir.

Geçmişte Başmüftülük Seçimleri ve Yaşanan Süreç

Bulgaristan'daki Müslümanların, Başmüftülük de dâhil olmak üzere uluslararası hukuksal statüsünü güvence altına almış olan bir takım sözleşmeler geçmiş yıllarda bulunmaktaydı. 1909 İstanbul Protokolü ve Sözleşmesi ile 1913 yılında imzalanan Müftülüklerle ilgili Sözleşme³² bu alana yönelik tesis edilmiş belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu belgeler her ne kadar güncel anlamda yürürlükte olmasalar da; konuyla ilgili bir teamül oluşturmaları bakımından önemli olmaktadır.

Todor Jivkov iktidarı döneminde ülkedeki Müslümanların Başmüftüsü atanarak göreve getirilmiştir. Bu dönemde Jivkov tarafından atanan Nedim Gencev Başmüftü olarak görev yapmış, söz konusu şahıs fiilen komünist yönetimin sözcüsü olmuş ve Müslümanlar içinde 'Truva atı' olarak vazifesini yerine getirmiştir. Diğer bir deyişle, Gencev, Başmüftü olduğu dönemde 'Bulgar ajanı' olarak komünist efendilerine hizmet etmiştir. Komünist dönemde Türk ve Müslüman unsurlara yönelik asimilasyon, baskı ve zulüm politikaları izlenirken, "Bulgaristan Müslümanlarının durumu çok iyidir" şeklinde açıklamalarda bulunan Gencev,³³ Soğuk Savaş sonrası dönemde de Bulgaristan Müslümanlarını en fazla uğraştıran isimlerden biri olmuştur.

Bulgaristan'da rejim değişikliği yaşandıktan sonra, ülkedeki Müslümanlar da dinî ibadet ve vecibelerini serbestçe yerine getirme hakkına sahip olmuşlardır. Müslümanlar, yeni dönemde Sofya Yönetimi tarafından atanacak bir müftüyü, dinî önder olarak kabul etmemişler ve kendi müftülerini seçme yoluna gitmişlerdir. Ancak, Başmüftülük seçimleri 1990'dan günümüze kadar geçen süre zarfında Bulgaristan Müslümanları için en sancılı konulardan biri olmuştur. Bu sorunun temelinde ise Bulgar devletinin oyunları bulunmaktadır.

Demokratik dönemde Bulgaristan Müslümanları Fikri Salih'i Başmüftü olarak seçerken; Sofya Yönetimi ise Nedim Gencev'i tayin etmişti. Söz konusu durum 5 yılı aşkın bir süre için devam etmiş ve 1997 yılında Müslümanlar bu ikiliğe son verme yoluna gitmişlerdir. Diğer bir deyişle, Müslümanlar, bir yandan halk nezdinde destek bulan ancak resmî kurumlarca onaylanmayan 'seçilmiş' bir Başmüftü ile öbür yandan halktan destek bulmasa da Sofya Yönetimince atanmış bir Başmüftü olmak üzere toplam iki Başmüftü tarafından idare edilmişlerdir. Ancak, halkın otorite olarak kabul ettiği Başmüftü, yine cemaat tarafından imamlar aracılığıyla seçilen Başmüftü olmuştur.

Bulgaristan Müslümanları 1997 yılında mevcut 'çift başlılığa' son vermek üzere bir Kongre gerçekleştirmişler ve kabul edilen tüzük değişikliği ile bu durum ortadan kaldırılmıştır. 1997 yılında yapılan Kongre'de Mustafa Hacı Aliş Başmüftülüğe seçilmiştir. 2000 yılına kadar görevde bulunan Mustafa Hacı Aliş döneminde, Müslümanlar, sadece ulusal kapsamda değil; uluslararası platformda da Başmüftülük seçimleri için hukuk mücadelesi vermişlerdir. Örneğin, 1994 ve 1996 yıllarında Nedim Gencev tarafından düzenlenen Kongrelerin yasal olmadığına ve Sofya Yönetimince Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftülük makamına Gencev'in haksız bir şekilde atandığına ilişkin AİHM'e dava açılmıştır. AİHM'nin 26 Ekim 2000 tarihinde konuya ilişkin tesis etmiş olduğu kararda,³⁴ Müslümanlar haklı görülmüş ve Bulgaristan'ın aleyhine hüküm verilmiştir.

³² Söz konusu antlaşmalar için bkz. Bilal N. Şimşir, Bulgaristan Türkleri, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2009, ss.482-487.

³³ Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği (BAL-GÖÇ) Genel Sekreterliği tarafından yapılan 15 Mayıs 2010 tarih ve BA/38 no.lu basın açıklaması için bkz. "Basın Açıklaması: Bulgaristan'da Başmüftülük ile İlgili Yaşanan Gelişmeler", BAL-GÖÇ Resmî İnternet Sitesi, <http://www.balgoc.org.tr/2010/duyuru08.html>, 3 Temmuz 2010.

³⁴ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) konuya ilişkin tesis etmiş olduğu, 26 Ekim 2000 tarih ve 30985/96 no.lu karar için bkz. "Case of Hasan and Chaush v. Bulgaria, Judgment, Strasbourg - 26 October 2000", AİHM Resmî İnternet Sitesi,

2000 yılında Başmüftülük seçimlerine yeniden gidilirken; bu makama Selim Mehmed seçilmiş ve Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftüsü olarak görevine başlamıştır. 2005 yılına kadar görevde bulunan Selim Mehmed'in ardından 2005, 2008 ve 2009 yıllarında yapılan Kongrelerde Mustafa Hacı Aliş tekrar bu göreve seçilmiştir.

AİHM'nin kararıyla ilintili olarak, Bulgaristan'da hâlihazırda yürürlükte olan Din Kanunu'na göre, ülkedeki farklı dinler kendi liderlerini seçme hak ve hürriyetine sahiptir. Bulgaristan Anayasası'nın 13/3. Maddesinde belirtilen ülkedeki geleneksel dinin Hıristiyan-Ortodoks olarak değerlendirildiği yönündeki ifadeye paralel olarak, Din Kanunu'nda da Ortodoks Kilisesi'ne geniş imtiyazlar verilirken; söz konusu imtiyazlar diğer dinlere tanınmamıştır. Söz konusu kanuna göre, Müslümanlara kendi dinî liderlerini seçme serbestliği verilmiş olsa da, fiilen bunun işlevselliğini görmek pek mümkün olmamıştır.³⁵ Ne var ki, Bulgaristan Türk ve Müslümanlarının sorunu, kendisine tanınan azınlık haklarının az veya çok olması değildir. Bilakis, tarihsel süreç içerisinde tanınan hakların genel anlamda yeterli olduğu söylenebilir. Mesele, azınlığın bu haklardan faydalanmasına Sofya Yönetimince ne ölçüde müsaade edildiği noktasında düğümlenmiştir.³⁶ Bu çerçevede, Bulgaristan'ın kasıtlı hukuk ihlalleriyle sıkça karşılaşmıştır.

Bulgaristan'ın Hukuk Oyunları

Başmüftülük meselesi ile ilgili AİHM kararına ve Din Kanunu'na rağmen, Sofya Yönetimi bir takım hukuk oyunlarının içine girmiştir. Örneğin, 1997 yılında yapılan Kongreyi sicilden silme girişiminde bulunan Mahkeme, buna yönelik hiçbir bildirimde bulunmamıştır. Yine aynı şekilde, 2000 yılında Selim Mehmed'in Başmüftü olarak seçildiği Kongre için de Mahkeme tarafından aynı girişimde bulunulmuş ve herhangi bir duyuru yapılmamıştır. Dolayısıyla, sessiz sedasız bir sicilden silme planı uygulanmıştır. 2005 yılındaki Konferans ise, başlangıçta onaylansa da ardından sicilden silinmiştir.³⁷ Bunun sonucu olarak, Bulgaristan Müslümanları 2008 yılında yeni bir Kongre düzenlemek zorunda kalmışlardır.

1994 ve 1996 yıllarında Nedim Gencev tarafından düzenlenen Kongrelerin ise, yasal olduğuna yönelik karar veren Sofya Şehir Mahkemesi'nin söz konusu Kongreleri iptal etmesi için yargı süreci başlatılmasına rağmen aradan geçen 6 yıllık süreye rağmen hâlen sonuca ulaşamamıştır. Sofya Şehir Mahkemesi süreci özellikle uzatma eğilimindedir.

Sorun aynı olmakla birlikte, son dönemde yaşanan Başmüftülük krizinin ilk safhası, 2005 yılında gerçekleşen seçimlere Nedim Gencev'in itiraz etmesi ve konuyu yargı sürecine taşınmasıyla başlamıştır. 2008 yılında Sofya Şehir Mahkemesi, 2005 yılında yapılan Kongreyi sicilden silerken; Bulgaristan Müslümanları yeni bir Kongre düzenlemek zorunda kalmışlardır. 2008 yılında yapılan Kongreyi de Mahkemeye taşıyan Gencev, Sofya Şehir Mahkemesi'ndeki davayı kaybetmiştir. Ancak, konuyu bir üst mahkeme olan İstinaf Mahkemesinde temyize götüren Gencev, mahkeme tarafından haklı görülmüştür. İstinaf Mahkemesinin verdiği kararın ardından, Başmüftülük tarafından konu bir üst mahkeme olan Yüksek Mahkeme'ye taşınmıştır. Ancak bu sırada, Başmüftülük Yönetimi 31 Ekim 2009 tarihinde Olağanüstü Kongreye gitmiş ve Kongrede Bulgaristan Müslümanları, temsilcileri statüsünde bulunan imamlar, cemaat-i İslâmiye (encümen) üyeleri ve başkanları aracılığıyla dinî yönetimlerini bir kez daha belirlemişlerdir. Komünist dönemin Jivkov tarafından 'atanmış' Başmüftüsü Nedim Gencev, bu Kongreye de itiraz etmiş ve Yüksek Mahkemenin kararı çıkıncaya kadar Sofya Şehir Mahkemesince 2009 Kongresinin onaylanmamasını istemiştir. Gencev'in bu tutumuna bölge müftülükleri sert bir şekilde tepki göstermiş ve toplantılar yaparak deklarasyonlar yayımlamışlardır.

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=3&portal=hbk&action=html&highlight=Bulgaria&sessionId=56353904&skin=hudoc-en>, 4 Temmuz 2010.

³⁵ "Bulgaristan'da Müslümanlar İlgi Bekliyor", Millî Gazete, 19 Haziran 2010.

³⁶ Ömer Engin Lütem, "Tarihsel Süreç İçinde Bulgaristan Türklerinin Hakları", Balkan Türkleri – Balkanlar'da Türk Varlığı, der. Erhan Türbedar, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, s. 47.

³⁷ "İmamlar yasal haklarını aramak için yürüdü", Zaman Bulgaria, 7 Haziran 2010.

Nisan 2008'deki Kongreye ilişkin 12 Mayıs 2010 tarihinde kararını açıklayan Yüksek Mahkeme, Nedim Gencev'in yaptığı itirazı yerinde görmüş; 2008 Kongresinin yasal olmadığına ve halihazırda görevi başında bulunan yönetimin mahkeme kaydının sicilden silindiğine hükmetmiştir. Kongrenin yasal olmadığı yönündeki karara ilişkin açıklama yapan Başmüftülük avukatı Asan İmamov, Kongrenin yasalara uygun olarak yapıldığını dile getirmiştir. Ancak, Din Kanunu'nda bulunan bir boşluğun olduğunu belirten İmamov, yönetimin kaydı olmadığı halde Kongreyi kimin organize edeceğinin belirtilmediği ifade etmiştir.³⁸ Bu noktada Gencev kendisini ön plana çıkarmaktadır.

2002 yılında kabul edilen Din Kanunu'na göre, daha önce Başmüftünün tescil işlemi Başbakanlığa bağlı Diyanet Müdürlüğü tarafından yapılırken; söz konusu kanun ile birlikte, bu yetki Sofya Şehir Mahkemesi'ne bırakılmıştır.³⁹ Din Kanunu'nun yasalaştığı dönemde II. Simeon'un Başbakan, HÖH'ün ise koalisyon ortağı olduğu göz önünde bulundurulursa, üyelerinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu HÖH'ün bu noktada stratejik bir hata yaptığı sonucuna ulaşılabilir. Zira yetkinin bürokrasiden yargının eline verilmesi meseleyi tam bir hukuk oyununa çevirmiştir. Ayrıca, Başbakanlığa bağlı bir birimde tescil yetkisinin kalması seçim dönemlerinde Bulgaristan Müslümanlarının lehine çözümleri kaçınılmaz kılabilirdi. Şöyle ki, iktidar süresini uzatma hırslarının içinde bulunan siyasetçiler, oy kaygısıyla hareket edeceklerinden, Başmüftülük seçimlerinin sorunsuz bir şekilde kayıt edilmesi sonucunu doğurabilirdi.

Kriz Büyüyor ve Müslümanlar Başmüftülüğüne Sahip Çıkıyor

Yüksek Temyiz Mahkemesi'nin almış olduğu karar, Müslüman ahali nezdinde infial uyandırırken; çok sayıda protesto gösterisine de neden olmuştur. Başmüftülüğün çağrısını yerine getirerek 18 Haziran 2010 Cuma günü eş zamanlı olarak sokaklara dökülen Müslümanlar, Kırcaali, Razgrat, Filibe, İslimiye, Paşmaklı, Rusçuk, Dobruca ve Müslümanların yaşadığı daha pek çok yerleşim yerlerinde Mahkeme kararını protesto etmiştir.⁴⁰ Bunların en fazla ses getireni hiç şüphesiz bizzat katılım sağladığımız Kırcaali'deki yürüyüş olmuştur. Bulgaristan'da ulusal basın daha ziyade Kırcaali'deki protestoları ön plana çıkarmıştır.

Başmüftü Mustafa Hacı Aliş'e ve yönetimine verilen destek sadece protesto gösterileriyle sınırlı kalmamış, mahkeme kararına tepki olarak imza kampanyaları düzenlenmiştir. Dört günde 150.000 Müslüman'ın imza attığı kampanyanın yanı sıra, 1.000'e yakın imam ve Başmüftü Dr. Mustafa Hacı Aliş, Haziran ayının başında Sofya'da protesto yürüyüşü ve basın açıklaması düzenlemişlerdir. Başmüftü Mustafa Hacı imamlara hitaben yaptığı konuşmada provokasyonlara izin vermeden protestoları sürdürme çağrısı yaparken; mahkeme kararının bozulmasını istemiştir.⁴¹

Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftülük sorunu Türkiye'de de ses getirmiştir. Mahkeme kararının açıklanmasından sadece üç gün sonra kararı kınayan bir basın açıklaması yapan BAL-GÖÇ, konunun Türkiye gündeminde üst sıralarda yer almasına gayret göstermekte ve Bursa'da Bulgaristan'la ilgili faaliyet gösteren yöresel derneklerle bilgilendirme toplantıları düzenlemektedir.⁴² BAL-GÖÇ'ün yanı sıra, Balkan kökenli çok sayıda sivil toplum örgütü de zamanla tepkilerini basın açıklamaları ve bildirimlerle göstermişlerdir. En son Türkiye'de Balkan Türklerinin en üst düzey örgütlenmesi olan Balkan Rumeli Göçmenleri Konfederasyonu (BRGK) da konuyla ilgili bir açıklama yapmıştır. Ne var ki, Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftülük sorunu Türkiye'deki ulusal basında kendisine pek fazla yer bulamamıştır. Bunda, ulusal basının Dış Türkler konusundaki geçmişten genel

³⁸ Aynı yer.

³⁹ Ayhan Demir, "Bulgaristan'da neler Oluyor?", Millî Gazete, 16 Haziran 2010.

⁴⁰ "Bulgaristan'da Müslüman Olan Her Yer Gencev'e 'Hayır' Dedi", Kırcaali Haber, 24 Haziran 2010; "Bulgarian Muslims Rise in New Wave of Protests Against Chief Mufti", Novinite-Sofia News Agency, 18 Haziran 2010.

⁴¹ "Bulgaristan'da Başmüftülük Krizi, Zaman, 10 Haziran 2010.

⁴² "Yöresel Göçmen Dernekleri ve BAL-GÖÇ Arasında İşbirliği Toplantısı", BAL-GÖÇ Resmî İnternet Sitesi, <http://balgoc.org.tr/2010/yore/yore.html>, 4 Temmuz 2010.

İlgisizliğinin yanı sıra, krizin yaşandığı süreçte Türkiye gündeminin fazlasıyla yoğun olması da etkili olmuştur. İsrail ile yaşanan kriz, İran'a uluslararası yaptırım, Güneydoğu'daki şehitler, iktidar-muhalefet kavgaları, Ergenekon ve Balyoz gibi konu başlıkları arasında kendisine pek yer bulamayan Başmüftülük krizini, basın ayağında dinî hassasiyetleri yüksek olan bir kesimin sahiplendiği görülmektedir. Bu durum sevindirici olsa da, yeterli değildir. Ankara Yönetimi şu anda Bulgaristan'daki Başmüftülük konusuna tam anlamıyla adapte olamamıştır. Ancak, bu konuda hızlı davranması ve Bulgaristan Müslümanlarının yanlarında olduğunu somut bir şekilde hissettirmesi büyük önem taşımaktadır. Aslında Davutoğlu, Mart 2010'daki Sofya ziyaretinde Başmüftü'yü de ziyaret ederek destek mesajını sembolik olarak iletmiş olsa da; güncel anlamda Ankara'nın daha yüksek bir sesle konuşması gerekmektedir. Ne var ki, önümüzdeki dönemde Bulgaristan Müslümanlarına Türkiye'deki desteğin artacağını beklemek yanlış olmayacaktır.

Bulgaristan Müslümanları ise, hiçbir yerden yardım beklemeksizin kendi davalarına sahip çıkmakta ve mahkemenin kararını tanımama konusunda kararlı görünmektedir. Örneğin, Haziran ayının hemen başında Gencev'in temsilcisi olan noterler, Başmüftülük binasına girmek istemişlerse de, Başmüftülük kapısında protesto gösterisi yapan ve din adamlarından oluşan yaklaşık 150 kişilik bir grup buna izin vermemişlerdir. Gencev'in İslâm ile Müslümanlarla alay etmesine izin vermeyeceklerini belirten grup, mahkeme kararını tanımadıklarını açıklamıştır.⁴³ Son olarak, 2 Temmuz 2010 tarihinde Kırcaali Bölge Müftüsü Beyhan Mehmed'in önderliğindeki Müslümanlar Cuma namazını Kırcaali Merkez Camii'nde değil de, açık alanda kılarak Gencev'i ve mahkeme kararını protesto etmişlerdir.⁴⁴

Bulgaristan'ın Politikası, Hedefleri ve Ortaya Çıkan Riskler

Sofya Yönetimi, ateşle oynadığının farkında olmadan Başmüftülük krizini ilginç bir şekilde yönetmektedir. Meseleyi Müslümanların iç sorunuymuş gibi sunma gayretinde olan Bulgar Hükümeti, buna müdahale etmeyerek yargının verdiği karara saygılı olduğunu ve hukuk devleti mekanizmalarının işlediğini gösterme eğilimindedir. Bulgaristan'ın görünürdeki politikası bu doğrultuda şekillense de; esasında çok daha farklı uğraş ve çıkarların içinde oldukları açıktır.

Bulgar Devleti Başmüftülük krizini kullanarak birden fazla hedefini gerçekleştirme arzusundadır. Zira Başmüftülük kurumunun Bulgaristan Müslümanları için stratejik önemi büyüktür.

- Sofya Yönetimi Gencev'i kullanarak Bulgaristan Müslümanları arasında ikili bir yapının ortaya çıkmasını ve Müslümanların bölünmüş bir şekilde hareket etmelerini sağlamak. Gencev'in bu noktada geçmişte olduğu gibi Bulgar devletinin çıkarlarına hizmet ettiği aşikârdır. Zira Başmüftülük Kongresini yargıya taşıyan şahıs Gencev'in kendisidir. Ayrıca Gencev mahkeme kararının ardından yasal Başmüftü olarak belirmiştir. Zira 1994 ve 1996'da kendisi tarafından düzenlenen Kongreler tescil edilmiş; daha sonra yapılan Müslümanların yaptığı Kongreler başlangıçta tescil edilse de; sonradan kayıtlardan silinmişti. Mahkeme tesis ettiği kararda Gencev'i Başmüftü olarak atamamıştır. Zira mahkemenin böyle bir yetkisi bulunmamaktadır. Yaşanan hukuk skandallarının sonucu olarak böyle bir durum ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Bulgaristan Müslümanları hâlihazırda, halkın güvenini kazanmış olan 'seçilmiş' bir Başmüftü ile komünist dönemde ajanlık yapan 'atanmış' bir Başmüftü'ye sahiptir. Müslüman ahalinin yargı kararına bu denli sert tepki göstermesinin arka planında Gencev'in Başmüftülük oyununda bilfiil bulunmasının payı büyüktür. Gencev'in geçmişte sadece komünist ajanlığı

⁴³ "Basın Bildirisi", Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü İnternet Sitesi, 2 Haziran 2010, <http://www.genmuftibg.net/tr/duyurular/916-2010-06-02-10-47-38.html>, 4 Temmuz 2010.

⁴⁴ "Memnuniyetsizlik Müslümanları Sokağa Döktü", Kırcaali Haber, 2 Temmuz 2010.

yapmış biri olarak değil; aynı zamanda 1990'lı yıllarda yaptığı Başmüftülük görevinde de bir takım dolandırıcılık eylemlerinin içinde yer alması nedeniyle Müslümanlar nezdinde kredisi yoktur.

- Sofya Yönetiminin Müslümanları yargı süreciyle uğraştırarak, yaşanan gelişmelerde yürütmenin bir payı olmadığını göstermek ve meseleyi çözümsüz halde bırakma stratejisi. Hâlbuki Bulgaristan yargının en fazla siyasallaştığı ülkelerden biridir. Dolayısıyla, Hükümet'in yargıya indirekt olarak müdahale etmesi kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca, AİHM Bulgaristan'ın Din Yasası'nda değişiklik yapmasını istese de, Bulgaristan sorunun çözümsüz kalmasını yeğ bulmakta ve değişiklik konusunda adım atmamaktadır.

- Başmüftülük kurumunu yıpratarak Müslümanlar üzerinde etki gücünü kırmak ve Müslümanları Türk, Pomak, Roman gibi etnik kimliklerine ayırıştırarak din ortak paydasında buluşmalarını engellemek. Söz konusu strateji Bulgaristan'ın çelişkili azınlık politikası kapsamında değerlendirilebilir. Bulgaristan'da yeni dönem başladığında; Sofya Yönetimi azınlığı 'Türk' olarak ifade etmekten özellikle kaçınmış ve bu noktada komünist dönemdeki 'Türk yoktur' söylemini kısmen benimsemiştir. Yeni dönemde 'Bulgaristan Müslümanları' kavramı ön plana çıkarken; son dönemde kavramın gücünü azaltmak istemektedir. Ancak Soğuk Savaş sonrası dönemde de Bulgaristan Türk ve Müslümanları için değişmeyen tek unsur, yine asimilasyon politikaları olmuştur. Bulgaristan yeni dönemde azınlığın asimilasyonu konusunda Jivkov döneminden kalma 'yumuşak' ve 'katı' yöntemler değil; 2000'li yıllara yakışır bir biçimde modernist asimilasyon metotlar kullanmaktadır. Bu noktada, azınlıkların hakları verilse de, ekonomik imkansızlıklar devreye konmakta; ekonomik sorunlar çözülsün de, hukukî durum ileri sürülmekte; her şey mevcut olsa da, bu kez de ondan yararlanacak insan bulunmamaktadır. Kâğıt üzerinde her şeyin var olup da sonuçta ortada hiçbir şeyin olmadığı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bulgaristan azınlığı dinî perspektiften alarak, Türkiye'nin yörüngesinden çıkarıp İslam dünyasına atfetmek isterken; öte yandan dinî çerçevenin de içeriğini boşaltarak, azınlığı 'böl-parçala-yok et' ve 'yap-boz' gibi metotlarla yönetmek niyetindedir. İşin trajikomik yanı ise, Bulgaristan Anayasası'na göre ülkede 'azınlık' bulunmamaktadır.

- Bulgar devletinin stratejik karar alma mekanizmaları, Başmüftülük seçim krizini kullanarak, durumu fırsata çevirme ve zamanla Müslümanların direncinin kırılacağını hesap ederek Başmüftü'yü komünist dönemde olduğu gibi atama hakkına sahip olma düşüncesi. Söz konusu durum düşük bir ihtimal olsa da; bunu hedeflemesi halinde stratejik bir yanılgı içinde olduğu realitesini kabul etmek gerekir. Zira Bulgaristan'daki Türkler ve Müslümanlar dinî ve etnik varlıklarına yönelik bir tehdit algıladıklarında şiddete başvurmadan sertleşme eğiliminde olan bir karaktere sahiptir. Tarihte bunun örnekleri sabittir. Söz konusu tehdit algılamasının başladığı düşünüldüğünde, Müslümanların geri adım atmayacağı sonucuna ulaşılabilir.

Bulgaristan'ın uzun vadeli hedefi ise, ülkedeki İslâm toplumu üzerinde nüfuzunu kaybetmiş olan Başmüftülüğü iyiden iyiye zayıflatarak, misyonerlerin efektif çalışmalarıyla Hıristiyanlaştırılmalarını sağlamak ve sorunu kökünden halletmektir. Pomak ve özellikle

Roman grupların üzerinde söz konusu çalışmalar sistematik olarak yapılmaktadır.⁴⁵ Ancak, Bulgarlar bu noktada stratejik bir hatanın içindirler. Zira Müslümanlar, din alanında transfer olmayı değil; transfer etmeyi seven bir karakterdedir. Ancak, yine de Bulgaristan Müslümanlarının tetikte olmalarında fayda bulunmaktadır.

Başmüftülük krizi, hem Müslümanlar hem de Bulgar Devleti için bir takım riskleri de taşımaktadır. Hâlihazırda Müftülük seçimleri konusunda Bulgaristan Müslümanlarının içinde bulunduğu konjonktür, Batı Trakya Türklerinin durumuna çeşitli açılardan benzemektedir. Bilindiği üzere Batı Trakya Türkleri, Atina Yönetimince atanan müftüyü tanımamakta; onun yerine müftü azınlık tarafından seçilmektedir. Dolayısıyla, 'atanmış' ve 'seçilmiş' olmak üzere iki müftüye sahiptirler. Batı Trakya'da Başmüftülük makamı bulunmamaktadır. 'Çift başlılık' bağlamında, Bulgaristan'daki durum Batı Trakya'ya benzese de, söz konusu model Bulgaristan Türklerine uygun değildir. Zira Yunanistan'daki Türkler ülkenin kuzeydoğusunda yer alan Batı Trakya bölgesinde toplu bir halde yaşamaktadırlar. Bulgaristan'daki Müslümanlar ise, ülkenin güneyindeki Rodoplar ve kuzeydoğudaki Deliorman bölgesi başta olmak üzere, ülkenin pek çok yerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla Bulgaristan Müslümanları arasında topluca bir arada yaşama durumu yoktur.

Diğer taraftan, ikili bir yönetim mekanizmasının yerleşmesi halinde, Başmüftülük makamının Sofya dışındaki bölgelerde gücü zamanla kaybetmesi kuvvetle muhtemeldir. Böylesi bir gelişme, genel olarak Bulgaristan'ın aleyhine sonuçlar doğurabilecek potansiyeldedir. Yakın zamana kadar İslam dünyasından bazı grupların Bulgaristan Müslümanları üzerinde bir takım çalışmaları olmuştur.

Genel Değerlendirme

Bulgaristan'da 12 Mayıs 2010 tarihinde Yüksek Mahkeme'nin tesis ettiği karar Başmüftülük seçimleri konusunu yeniden ülke gündemine taşıırken; Müslümanlar cephesinde geniş katılımlı protesto eylemlerine de neden olmuştur. Mahkemenin aldığı son karar, Gencev'in işine yaramış ve söz konusu karar Bulgaristan Müslümanlarıyla adeta alay etme niteliği taşımaktadır. Açıkçası, Bulgaristan Müslümanları Başmüftüsünün kim olacağına Sofya'daki herhangi bir yargıç karar verecekse, Müslümanların yaptığı ve Başmüftülük yönetim mekanizmalarının belirlendiği Kongrenin hiçbir anlamı kalmamaktadır. Sorunun temelden çözümü için Başmüftülük onay mekanizmasının değişmesi kaçınılmazdır.

Başmüftülük konusu kısa ve orta vadede Bulgaristan Müslümanlarının gündemini meşgul edecek gibi görünmektedir. Dolayısıyla, ülkedeki Müslümanlar dik duruşları bozulmadan ve dirençleri kırılmadan mücadelelerini demokratik araçlarla sürdürmelidirler.

5 Temmuz 2009'daki parlamento seçimlerinin ardından iktidara gelen GERB Yönetimi, Ocak 2010'a kadar Türk azınlıkla ilgili etnik anlamda sorunlar yaşarken; bu durumun Ankara ile ilişkilere zarar vermesine paralel olarak geri adım atmak zorunda kalmıştı. Mayıs ayında Başmüftülük konusu gündeme gelirken, GERB iktidarı bu sefer geri planda durarak bir takım kazanımlar elde etmek istemekte ve doğrudan Türkiye'nin tepkisine maruz kalmaktan kaçınmaktadır. Ancak, Ankara Yönetimi henüz konuya adapte olabilmiş değildir. Başmüftülük konusuna paralel olarak, ülkedeki Türklerin bütün alımlarına ilişkin protestoları, yaşadığı ekonomik sorunlar ve yurtdışına sessiz göçleri, Hasan Aziz gibi çalışkan bir Türk belediye başkanını hukukî olmaktan çok siyasî nitelik taşıyan soruşturmalara yıpratma girişimleri gibi bir dizi husus, azınlık sorununa dinî ve ekonomik boyut kazandırmaktadır. Dolayısıyla GERB Yönetimi ateşle oynamaktadırlar.

'Seçilmiş' Başmüftülük Yönetimi Müslüman halktan beklediği desteği bulurken; söz konusu desteğin artarak devam etmesi beklenmektedir. Konuya ilişkin, bir diğer destek ise Türkiye'deki Bulgaristan ve Balkan kökenli derneklerden gelmektedir. Söz konusu derneklerin Başmüftülük meselesini daha baskın bir biçimde işlemeleri önemli olmaktadır. Ayrıca Konfederasyon'un önderliğinde ve Konfederasyon'a üye Federasyonların genel merkezlerinin bulunduğu illerde bilgilendirme toplantılarının ve çeşitli görüş alışverişlerinin

⁴⁵ IMIR Başkanı Dr. Antonina Zhelyazkova ile tarafımızca yapılan röportaj, Sofya, 1 Şubat 2010.

yapılması önemli olmaktadır. Bu noktada Türkiye'deki cephenin de birlik ve bütünlük içinde hareket etmeleri elzem olmaktadır. Ayrıca, sorunun ulusal basında daha yüksek sesle dillendirilmesi gerekmektedir.

Bulgaristan, iç hukukunda büyük bir hukuk skandalına imza atarken; uluslararası hukuku her zamanki gibi göz ardı etmektedir. AIHM'nin 2000 yılında aldığı karara ve yapılan tavsiyelere kayıtsız kalan Bulgaristan, 1909 ve 1913 yıllarında Müftülüklerle ilgili olarak imzalanan sözleşme ve protokollerin bakiyesi teamülü hiçe saymaktadır. Bulgar yargısı, kendi Anayasası ile Başmüftülük seçimlerine ruhunu veren Din Yasası'nı çiğnemekte; mevcut olan hukuksal bir boşluğu, art niyetli bir şekilde hukuksal olmaktan çok siyasî bir takım kaygılar ışığında doldurmaya çalışmaktadır. Başmüftülük meselesi Bulgaristan Müslümanları için özel anlamlar içermektedir. Balkanlar'da etnik ve dinî konular mevzubahis olunca, değişen kimlik profili göz önünde bulundurulduğunda, Bulgaristan Müslümanlarının direnişlerini sertleştirme yoluna gitmeleri beklenmektedir. Ancak, bölgedeki Müslüman Türkleri diğer kavimlerden ayırtıran en önemli özellik, silaha başvurmaksızın haklarını demokratik yollardan elde etme stratejisini benimsemeleridir. Dolayısıyla, Bulgaristan Müslümanlarının haklarını hukuk mücadeleleriyle elde etmesinde büyük fayda görülmektedir. Bu noktada, Bulgaristan'da tüketilen iç hukuk yollarının ardından meseleyi, Strasbourg'taki AIHM'e taşımak ve Bulgaristan'ı hükmettirmek çok stratejik bir hamle olacaktır.

'Balkanlaşmanın' kader haline geldiği Balkanlar bölgesinde hiç şüphesiz şimdiye kadar en büyük diyeti, bölgedeki Türkler ve Müslümanlar ödemiştir. Rumeli Türklüğünün mahvedilmek istendiği yaklaşık son 200 yıllık süreçte, bölgede halen kendi kimliğimizle bulunuyorsak, bunu hafızamız olan Türkçe ile kalbimiz olan İslâmiyet'e borçlu olduğumuzu unutmamak gerekir. Anadilimiz ve dinimiz beyaz bir güvercinin iki kanadı gibidir. Kanatlardan birinin yara alması veya kopması Rumeli Türklüğü için yeniden kara günlerin başlamasıyla eşdeğerdedir. Dolayısıyla, Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftülük seçimleri, böylesine hayatî bir anlam taşımaktadır.

(10)
NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYYETİ DOĞAL KAYNAKLARI
İlqar ŞIXALIYEV Yaver oğlu⁴⁶

ABSTRACT

In this article Natural Resources of Naxçıvan Autonomous Republic have been appreciated, Outstanding Position of Naxçıvan have been analyzed, The influence of Natural Resources on social and economical development of Regions has been shown and exact subjections have been given to increase social and economical position.

XX yüzyılın sonunda Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci kez bağımsızlığını ilan ettikten sonra ülkenin sosyal ve ekonomik hayatında önemli değişiklikler olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede gerekli ıslahatlar yapılmış, devlet müesseseleri özelleşmiş, ekonomik kriz ortadan kaldırılmış, ekonomideki mevcut durqunluklar durdurulmuş ve ülke yeni gelişim evresine girmiştir.

Yukarıda bahs ettiğimiz başarıların yanısıra, ülkenin sosyal-ekonomik gelişiminde hala çözümü bulunamayan sorunlar kalmaktaydı. Azerbaycanın sanayi gelişimini ve bölgelerde bir çok iş yerinin üretim ve hizmetlerinin kısmen, hatta tamamen durdurulması, elde olan imkanların yeterince kullanılmaması, bölgelerde yeniden yapılandırmanın düşük gelişimi insanların Abşerona akınını hızlandırıyordu. Bu durum ekonominin bölgesel gelişimini aksatıyor başkendi bölgeler arasındaki farkı derinleştiriyordu. Baküde ise sosyal ve ekonomik gerilim artmış, demoqrofik ve ekolojik durum kötüleşmişti.

Azerbaycan Cumhuriyeti ilçelerinde gözlemlenen bu durum mevcut kaynakların akıllıca kullanılmasını, bölgelerin sosyal, ekonomik ve gelişim oranının artması ve aradaki farkın ortadan kaldırılmasını talep ediyordu. Yukarıdaki sebepleri gözönünde bulundurarak, "Azerbaycan Cumhuriyeti sosyal-ekonomik Devlet programı" da 2004-2008 seneleri süresince bölgelerin sosyal ve ekonomik gelişimini hızlandırmak için tedbirler planı belirlenmiştir.

Ülkemizin sosyal ekonomik gelişimi hızlandıkça ilerideki sorumluluklar da değişiyordu. Bu sorumluluklardan biri ülkenin devamlı sosyal-ekonomik gelişimini temin etmek, özellikle bölgelerin sosyal-ekonomik kalkınmasını hızlandırmaktan ibarettir.

"Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyal-ekonomik gelişimi ikinci "Devlet Programı" da 2009-2013 seneleri zarfında bölgelerin sosyal-ekonomik kalkınmasını hızlandırmak için belli tedbirler planı belirlenmiştir.

Bu programa göre her bir bölgenin ekonomisi yerli doğal kaynaklar kullanılarak en iyi tarım bünyesine sahip olmalıydı. Devlet Programında Naxçıvan Özerk Cumhuriyetinde yapılması planlanan kompleks tedbirler, onun ekonomik imkanlarını en iyi şekilde kullanmak, halkın yaşam standartlarını yükseltmek ve bunun gibi sorunların çözülmesi belirlenmiştir. Bu durum ablukaya alınmış Naxçıvan Özerk Cumhuriyetinde sosyal-ekonomik önlemlerin alınmasını talep ediyordu. Bu bakımdan Özerk Cumhuriyetin sosyal-ekonomik gelişiminin en son durumu araştırılarak değerlendirilmeli ve onun hızlandırılması yolunda tedbirler belirlenmeliydi.

Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti Azerbaycanın ayrılmaz parçası olmaqla birlikte çok önemli özelliklere sahiptir. Özerk Cumhuriyetinin arazisi 5363 km² olup Azerbaycan arazisinin 6.2 %-ni nüfusunun ise 4.2 %-ni oluşturmaktadır. Nüfusun yoğunluğu her km² 60 kişidir. Arazinin büyük çoğunluğu dağlık ve yamaç kesimlerinden oluşmaktadır. Özerk Cumhuriyet çok kullanışlı coğrafi mevkiye sahiptir. Batı Avrupadan orta ve Doğu Asiya ülkelerine aynı zamanda Güney ülkelerinden, özellikle Rusiyadan İrana, Türkiyeye giden

⁴⁶ AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun aspirantı, Bakü/AZERBAYCAN.

yollar üzerindedir. İran ve Türkiye ile su ve kara yolları ile birleşmektedir. Dünya standartlarına uygun hava limanı vardır.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti doğal hammadde kaynakları ile zengindir. Cumhuriyetin arazisinde farklı gruplarda: Maden – hammadde, su ve hidroenerjik, toprak ve orman kaynakları mevcuttur. Cumhuriyet arazisinde büyük maden yatakları vardır. Deyeri kaynaklardan molibden, çinko, kurşun, bakır, alunit, amonyak en çok bulunanlardır. Nahçıvanda aynı zamanda taş tuz, dolomit, alçı, fosfor, farklı karbonat hammaddeler kum ve s. yatakları bulunmaktadır. Taş yataklarının boyutları ve ehemmiyeti gereğiyle hem Özerk Cumhuriyetin hem de ülke ekonomisinin gelişiminde önemli payı olduğunun altı çizilmelidir. Çünkü taş tuz yataklarının kimyasal içeriği çok kalitelidir ve qıda, aynı zamanda kimya sanayisi için hammadde olarak çok önemlidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Doğal Kaynaklar ve Ekoloji Bakanlığının araştırmalarına göre 101 maden yatağı vardır ve onların kapladığı alan 9620 hektar oluşturmaktadır. Onları kullanım durumlarına göre 3 grupta birleştiriyoruz:

1. Geolojik keşif işlemleri tamamlanmış ama kullanılmayan yataklar.
2. Kullanımda olan yataklar.
3. Sanayi üretim değeri almamış yataklar.

Şu an Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde 500 hektar arazide bulunan 3 yatak kullanılmaktadır.

1. Ordubad ilçesinde tren istasyonundan 63 km güneyde bulunan Parağaçay molibden yatakları 1932 senesinden kullanılmaktadır.

2. “Noraşen” istasyonu yakınında bulunan gümüşlü polimetal yatakları 1953 senesinden kullanılmaktadır. Bazı kaynaklarda gümüşlü polimetal yatağının 1880-1890 lardan kullanıma verildiği, 1908 yılından maden üretimine başladığı, 1950 yılından ise maden hammaddesi bulunduğundan yeniden maden sanayisi yaratıldığı vurgulanmaktadır.

3. Nehrem dolomit yatakları bulundurduğu hammadde miktarına nedeniyle (140 mln. ton) geçmiş ittifakta devasal yataklar listesinde bulunmaktaydı.

Maden olmayan yataklar da Nahçıvanın bütün ilçelerde mevcuttur ve 4061 hektar araziye kapsamaktadır. Bunlar arasında kaynakların ölçüsü ve deyerlendirilmesine göre tuz ve inşaat malzemeleri çok önemli bir yere sahiptir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde mevcut olan taş tuz ve doğal tuz yatakları

Yatağın adı	Yatağın yeri	Hammaddenin kullanıldığı alanlar	Onaylanmış ve yedek kaynaklar
Tuzdağ	Nahçıvan arazisinden 12 km güney doğuda	Kimya sanayisi, qıda ürünleri ve tarım işlerinde	Onaylanmış kaynak miktarı 96.3 mln. ton
Nehrem	Babek ilçesinin Nehrem köyünden 3-3.5 güney doğuda	//-//-//	Onaylanmış kaynak miktarı 736 mln. ton
Şust- Tezekend	Kengerli ilçesi Tezekend	Kimya sanayisi ve tarım işleri	Onaylanmış kaynak miktarı 26.8 mln. ton

Günümüzde sadece tuzdağ yatakları kullanılmaktadır. Üretilen taştuz ürünlerinin 22.7 mln. Tonu Azerbaycanda tüketilmektedir, bu tuz üretiminin 19.2 %- ni teşkil etmektedir. Taş tuz yatağının üst katının kalınlığı 5-8 metre, alt katının derinliği ise 6-9 metredir. Uzmanların hesaplamalarına göre toplam tuz miktarı 13 mln. tondur. Bileşik hammadde olan tuz yataklarının faydalı coğrafi pozisyonu, kimyasal içeriğinin çok kaliteli olması onların kullanımını daha yararlı hale getiriyor. Taş tuz karışımlardan temizlendikten sonra qıda sanayisinde kullanılan soda , natrium ve başka kimyasal tuzlar alınır. Taş tuz saksı ve deri

sanayisinde, elektroteknik ve tıp tarım işleri, azot üretiminde boyama işlerinde ekonominin diğer dallarında farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arazisinde bol miktarda inşaat malzemeleri de bulunmaktadır. İnşaat malzemelerinden doğal taş, alçı, tuz taşı, mermer, çakıl ve diğer malzemeler Özerk Cumhuriyeti arazisinde çok fazla yayılmıştır. Büyük inşaat malzemesi yataklarından Buzqov travertin yatakları, Derelik taş-kum yatakları, Arazin taş-kum malzemeleri yatakları, Şahtahtı alçı yatakları ve bunu gibi 20 yataktan 13-ü kullanılmaktadır. Yaycı ve Ahir köyları yakınlarında ehengtaş, Şerur ilçesi Dize köyü yakınında mermer Şahtahtı ve Buzqov köylerinde travertin yatakları yayılmıştır ve bunlar çok kaliteli hammadde olarak ülke ekonomisinin gelişimi için çok önemli yere sahiptirler.

Nahçıvanda yedekte olan inşaat malzemelerinin toplam miktarı 5658.9 bin m² –dir. Bunun 15.2 %-ni ehengtaş, 28.4 -ni travertin, 28.2 %-ni inşaat gilleri , 20.6 %-ni inşaat taşları , 6.7 %-ni çakıl-kum, 1.0 %-ni mermer oluşturmaktadır.

Su ve hidroenerji kaynakları Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti için çok önemli yere sahiptir. Ancak Özerk Cumhuriyetinin su kaynakları kısıtlıdır ve eşit yayılmamıştır.

Su kaynaklarının arazi üzre bölgüsünün doğru belirlenmesi için onun esas kaynaklarının tam onayı olmalıdır ve bunlara aşağıdakiler aittir.

- Nehirlerin yukarı akar suyu;
- Kuyu ve pınarların suyu;
- Sonradan yapılmış su anbarları ve sulama sistemleri.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde bütün nehirler Araz'a aittir ve onların toplam sayısı 400 civarındadır. Nehirlerin toplam uzunluğu 1750 km, nehir şebekesinin orta sıklığı 0.33 km² teşkil etmektedir. Nehirlerin yıllık ortalama su miktarı 1 milyar m³-den fazladır. Su tutumuna göre Arpaçay, Nahçıvançay, Gilançay, Elinçeçay arazinin en önemli nehirlerindendir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin su kaynaklarının oluşmasında ve bölgüsünde arazi yapısının ve doğal iklimin çok büyük etkisi vardır. Azerbaycan su problemleri üzre ETÜ-nün (Elmi Tahkikat Üniversitesi) hesaplamalarına göre Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti su kaynaklarının doğal tranzit orta sulu senelik 626 milyon m³ az sulu senelik 515 milyon m³ oluşturmaktadır. İç su kaynakları: orta sulu senelik 514 milyon m³/sene, az sulu senelik 355 milyon m³/sene teşkil etmektedir. Genel olarak nehirlerin orta yıllık akın tutumu 1140 milyon m³, az sulu senesinde 870 milyon m³ teşkil etmektedir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin su kaynaklarında kuyu sularını çok büyük önemi vardır. Özerk Cumhuriyeti arazisinde 500-e yakın kuyu suyu vardır ve onun 40-ı kullanılmaktadır. Şerur ve Sederekde 200, Babekde 100, Ordubadda 60, Culfa, Şahbuzda 40 kuyu suyu vardır. Özerk Cumhuriyetinde olan kuyu sularının (kehrizlerin) kullanımı için 3800-e yakın hidroteknik kurqu kullanılmaktadır, 142400 metreden fazla yeraltı kanal yapılmıştır.

Doğal Kaynaklar ve Ekoloji Bakanlığının verdiği bilgiye göre Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin su kaynaklarının toplam kullanım miktarı 182 milyon m³ olarak belirlenmiştir ki bunun da 35 %-i yeraltı, 21.4 %-i ise yerüstü kaynaklardan oluşmaktadır. Yeraltı sular insanların qıda, günlük ve sanayi ihtiyaçlarının karşılanması ve sulama için kullanılmaktadır ve bu 163 milyon m³ teşkil etmektedir ki bu kullanım miktarını 89.5 %-ni oluşturmaktadır.

Mineral su pınarlarının genel sayısı itibarı ile Nahçıvan dünyanın en zengin bölgelerinden biridir. Özerk Cumhuriyetinin 5.5 bin km² arazisinde 250-den fazla mineral su kaynağı bulunmaktadır. Bu pınarların büyük çoğunluğu Doğu Arpaçay, Nahçıvançay, Elinçe çay, Ordubadçay, Karaderede ve Eylış çaylarının vadilerindendir. Onların kimyasal içeriliyi farklı olduğundan ekonominin farklı dallarında , içecek su teminatında, tedavide, sanayide, tarım işlerinde kullanılmaktadır. Arazide suların doğal oluşumunda nehir şebekesinin jeolojik yapısının , iklimin büyük orantıda etkisi vardır. Özerk Cumhuriyetinin tedavi suları farklı içerikli ve eski çökmelerden çıkmaktadır ve bu özellik onların kimyasal-balneoloji özelliklerinin belirlemektedir ve bu unsur arazide en eski su taşıyan taşların yaşı 400 bin ile 700 bin sene arasında değişmektedir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin doğal su kaynakları çok eski zamanlardan cezb etmektedir. Özerk Cumhuriyetinde mineral su pınarlarının ve onların oluştuğu ortamın jeolojik ve tektonik araştırmaları 1843 senesinden, fakat pılanlı keşif işleri XX yüzyılda başlamıştır. Hesaplamalara göre Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde mineral suların 6 tipi , 16 sınıfı ve 33 farklı çeşidi mevcuttur. Bu suların 98%-i karbonlu olub hidrokarbonat tipli sular sınıfına ait edilmektedir. Toprağın üstüne doğal çıkışları olan su pınarlarının yüksek ısısı hemen-hemen yoktur . Mineral suların büyük çoğunluğunun ısısı 8⁰ C-dir. Sirabda ve Deridağda burqu kuyularından ısısı 50⁰C ve daha fazla olan sular bulunmuştur. Azerbaycanda mevcut karbonlu suların 35 %-i Nahçıvan arazisindedir. Mineral-tedavi su pınarlarını ion içeriğinin en önemli bileşimlerini kalsium (Ca), baz metal ionlar (Na⁺ K) ve magneziyum (Mg) radionları, (HCO₃), sulfat (SO₄) ve klor (Cl) ionları teşkil etmektedir. Nahçıvan mineral su kaynakları gun içinde toprağın üst katına 25 bin litre su akıtmaktadır.

Ordubad ilçesinde tahminen 100 km² alanda 29 mineral su pınarı vardır. Onların içinde tedavi ehemiyyetli baz metal ionlar çok önemli rol oynamaktadır, bazlı hidrokarbonatlı suların bir kısmı meşhur “ Nazran” a eşit tutulmaktadır. Diğerleri ise tedavi etkisine göre daha üstündür.

Culfa ilkesinde 900 km² alanda 85 mineral su pınarı vardır ki onlardan 42-i burqu kuyuları yardımıyla bulunmuştur. Bu sular klor-hidrokarbonat-natrium tiplidir.

Burada 37 kaynak vardır ve onların toplam debiti 3125783 l/gündür, ısısı 17-52⁰ C-dir. Kaynakların bir çoğu kaynamaktadır ev fişkırarak toprağa çıkmaktadır. Çok eski zamanlardan Darıdağ mineral suları tedavi amaçlı kullanılmaktadır. Bu sular yardımıyla farklı adale , eklem, kemik ve deri hastalıkları tedavi edilmektedir. Darıdağ mergümüslü suyu bu kabilden dünyada meşhur İtaliadaki ”Kuzey KiroI”, “Roncenyo”, Fransadaki “ Lyabulbul ” mergümüslü sularından hem kalitesine, hem de günlük debitine göre çok üstündür. Şahbuz ilçesinde 40 km² alanda 50-e dek mineral su kaynağı vardır. İlçenin mineral su pınarları içinde “Badamlı” mineral sular qrupu özel bir yere sahiptir.

Bu sular oldukça şeffaf, kokusuz ve renksizdir, içmek için çok lezzetlidir. Günlük debiti 2750640 l-dir. Kimyasal içeriğine göre genelde karbon asitli-hidrokarbonatlı-natriumlu, kloridli-kalsiumludur. Onların tedavi ehemiyeti vardır. “Badamlı” suyunun karaciyer ve safra kesesi hastalıklarına iyi geldiği ve tedavi özellikleri Kislovodskdaki “ Nazran ” sularının özelliklerine benzediği belirlenmiştir.

Babek ilçesinde 50 mineral-tedaviedici su kaynağı bulunmuştur. Sirab mineral su kaynaklarının debiti günlük 2247265 litredir, ısısı 16-24⁰ C- dir. Tedaviedici özelliği gereğiyle Sirab, Gahab, Vaykır, Cehri ve Kızılburun pınarları üstündür. Sirab - 12 az minerallaşmış, soğuk, karbonatlı, hidrokarbonatlı-natriumlu, kalsiumlu, dolomitli “Nazran” tipli içecek suyu kadar deyerlidir. Sirab – 8 mineral suyu “Borjomi” mineral suyunun aynısıdır. Vaykır – 7 daha çok mide hastalıkları, karaciyer, safra kesesi yollarındaki hastalıkların tedavisi için kullanılır. Bölgenin su kaynaklarının deyerlendirilmesi çok önemlidir. Azerbaycan Elmi Tatkiat Enerjetik Universitesinin araşdırmalarına göre, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin bütütü nehirlerinin potensiyel gücü 183.3 bin klv/saat, ve ya 42 %- ni oluşturmaktadır. Nehirlerin potensiyel enerji 1283 mln. klv/saat enerji kullanımı için, teknik imkanlar ise 565 mlnş klv/saat teskil etmektedir.

Nahçıvan arazisinden akan Araz ülkenin hidroenerjik kaynaklarının teminatında çok önemli bir yere sahiptir ve bu nehirdeelektrik enerjisini artırmak imkanları vardır. ”Azerenerji” nin verdiği bilgiye göre, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetde elektrik enerjisine olan talep üretimden 4-5 kat fazladır.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde yeterli derecede mineral hammadde kaynakları vardır. Bu doğal kaynaklar akıllıca kullanılırsa, üretimin gelişimine, ahalinin işsizliyin temin edilmesine yardımcı ola bilir. Özerk Cumhuriyeti arazisinde metal, inşaat malzemeleri, kimyasal hammadde yatkları olduğu halde onlar yeteri kadar kullanılmamaktadır.

Ordubad ve Şerurun renkli, nadir ve ince metal yatakları, Şahbuz ve Babek arazisindeki inşaat taşları ve maden kimyasal hammadde, Culfa ve Babekdeki içecek,

tadaviedici ve mineral suların kullanımı Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin ekonomik kalkınmasına çok büyük etkide buluna bilir.

Özerk Cumhuriyetinde altın yatakları (Ordubad ilçesinin Pezbaşı, Şekerdağı, Uzundere, Dakik) bulunmuşdur.ancak keşif işlemleri daha tamamlanmamıştır. Ordubad ilçesinin Parağaçay, Dayakçay, Şılalı ve Urumuş yatakları istismar olunmuş fakat sonradan üretim durdurulmuşdur.

Ordubad ilçesinin Ketem köyünde kobalt madenleri, molibden mineral hammaddesi bileçim olarak üretilmelidir. Culfa ilçesindeki Darıdağ mǎrgümüş-sürme yatakları 1941 senesine kadar kullanılmış, ancak Büyük Vatan Savaşı başladığında faaliyeti durdurulmuşdur.

Günümüzde Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde sanayinin kalkınmasında, ahalinin işle teminatında, dış ekonomik ilişkilerin gelişiminde, komşu Türkiye ile ortak, müşterek müeseselelerin yaradılması bölgenin ekonomisine çok büyük etki göstermektedir.

Nahçıvan Azerbaycanın Türkiye ile sınırı olan tek bölgesidir. Türkiyenin 90-lı yıllarda oluşmuş kriz döneminde ablukaya alınmış olan Nahçıvanın hayatında ciddi rolü olmuşdur.

Bakü – Tbilisi – Ceyhan boru hattı, Bakü – Tbilisi – Kars tren hattı Türkiye ile ilişkilerimizin çok iyi olduğunun bariz kanıtıdır. Azerbaycan da dışarıda en büyük sermayesini Türkiyeye yatırmıştır.

Şu an Nahçıvanın ablukadan çıkarılması için yeni imkanlar yaratılıyor. Nahçıvanın Bakü – Tbilisi – Kars tren hattı ve Bakü – Erzurum – Kars doğal qaz hattı projesine katılması bölgenin sosyal – ekenomik gelişimine büyük kar sağlaya bilir. Şu an her iki projenin teknik işleri tamamlanmıştır ve Nahçıvanın bu projelere katılması kaçınılmazdır. Türkiye Azerbaycanda petrol sanayisinden başka diyer sanayi projelerine 5 milyar dolardan fazla sermaye yatırmıştır. Her iki ülke arasında ticaret akımı 3.2 milyar dolardır. Önümüzdeki iki sene içinde bu miktar iki katında çok artarak 6.4 milyar dolara ulaşacaktır. Nahçıvanın ticari alış – verişi sırf Türkiye iledir. Günümüzde Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Türkiye ile ticari alış – verişi 40 milyon dolar teşkil etmektedir ve bölgenin ticari akımının 33 % - i Türkiyeye aittir. Özerk Cumhuriyetinde ticaretle uğraşanların büyük çoğunluğu genelde Türkiye şirketleridir. Gelecekte Türkiye ile Azerbaycan arasında karşılıklı vizasız seyatah etmek sistemi oluşturulacaktır. Şu günlerde bu iş üzerinde çalışılıyor.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyal – ekonomik kalkınması Devlet Proqramı (2004 - 2008) Bakü; Nurlar, 2004, 160 s.
2. Azerbaycan Cumhuriyetinin yeraltı suları, doğal kaynakların kullanılması ve geoloji problemler. Aliyev F. Ş. Bakü; Caşoğlu, 2001 1919
3. İnşaat hammadde kaynakları ve onların kullanım önerileri. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti doğal kaynakları ve onların daha iyi kullanım önerileri. Ahmedov N. H. Nahçıvan Devlet Üniversitesinde yapılmış sempozyumun bilgileri. Nahçıvan: Ecemi 2001, 116 s.

(11)
**DÜNYA BANKASININ AZERBAJCAN EKONOMİSİNE ETKİSİ VE DIŞA
AÇILMADA KATKISI**
Anar EMİNOV Nazim oğlu⁴⁷

ÖZET

Bugün dünyada az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duydukları kriz dönemi ve reform süreci zamanı Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu çok önemli bir rol oynamaktadır. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın uluslararası mali kuruluşlarla işbirliği sonucunda ülke ekonomisine önemli katkılar sağlanmıştır. Bu çerçevede uluslararası mali kuruluşlar dünya para sisteminin düzenlenmesi ve az gelişmiş ülkelere yönelik politikaların belirlenmesi çerçevesinde Azerbaycan ile son on yılda önemli işbirliği ve kredi programları gerçekleştirilmiş ve bunun sonucunda ülke ekonomisine önemli pozitif katkılar ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dünya Bankası Grubu, Dışa açılma.

ABSTRACT

At the present, crisis and reform processes management, required by the underdeveloped and developing countries, heavily depends on the World Bank and International Monetary Fund. Important contributions have been obtained to the Azerbaijan economy after the independence thanks to the cooperation with international financial institutions. Under this frame, the international financial institutions have realized significant cooperation and credit programs with Azerbaijan at the recent decade in relation with their scope of arrangement of world monetary system and determining the policies towards the underdeveloped countries. This, in turn, has brought important positive effects on Azerbaijan's national economy.

Keywords: World Bank Group, Foreign Investment.

Giriş

Dış ekonomik ilişkiler, her devletin dünya ülkeleri arasında yerini ve nüfuzunu belirleyen faktörlerdendir. Bu ilişkilerin sağlam temeller üzerine kurulması ve genişlenmesi bağımsızlığını yeni kazanan ülkeler açısından özellikle büyük önem arz etmektedir. Azerbaycan'da dış ekonomik ilişkiler, uzun süre "demir perdelerle" çevrilmiş Sovyetler Birliği döneminde ekonominin bağımsız bir alanı gibi mevcut olmamıştır. Merkezin izni olmadan dış dünyayla bağlantı kuramayan, ülke bağımsızlık sonrası yeni bir sistem oluşturma sürecine girmiştir.

Coğrafi bakımdan Azerbaycan'ın elverişli olması, büyük enerji tesisleri, petrol ekipmanları sanayi, kimya elektronik ve şarapçılık sanayi, ulaştırma altyapısı, hammadde kaynaklarının zenginliğine, rağmen teknoloji potansiyelinin zayıflığı üretimin yeterli düzeyde olmaması, ucuz işgücü gibi faktörler dış ekonomik ilişkiler sistemini yönlendiren esas etkenler olmuştur. Başlangıçta sadece BDT ülkeleri ile yoğun olan ilişkiler, zamanla diğer yabancı ülkeleri de kapsamış ve günümüzde ticari anlaşmalar yabancı yatırımlar ve uluslararası finans kuruluşlarından alınan kredilerle birlikte gelişmekte olan bir sistem haline dönüşmüştür. Bu sistemin, yönetimi ilgili devlet kurumları (Ticaret Bakanlığı'na dönüştürülen Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı, Devlet Gümrük Komitesi, Ekonomi Bakanlığı'na bağlı Yabancı Yatırımlar Müdürlüğü, Bakanlar Kurulu bünyesindeki Dış Kredi ve Yardımlar Ajansı) tarafından gerçekleştirilmektedir.

⁴⁷ Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı, İİETİ,

Azerbaycan'ın Uluslararası Mali İlişkileri

Dış ekonomik ilişkiler sisteminin esasını Azerbaycan'ın dış ticaret rejimi oluşturmaktadır. 1993 yılından itibaren Dünya Ticaret Örgütüne gözlemci Statüsünde katılarak dış ticaretini liberalleştirme yolunda ciddi mevzuat değişikliği gerçekleştiren Azerbaycan'ın dış ticaret hacmi artış hızını sürdürmektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında dış ticaretinin büyük bir payı BDT ülkelerine ait olmakla birlikte, sonraları diğer ülkelerle yapılan ağırlık kazanmıştır. 2008 yılı itibarıyla dünyanın 153 ülkesiyle ticari ilişkilerde bulunan ülkenin dış ticaret hacmi 1962088.7 bin dolar olmuştur [3].

Özellikle petrol anlaşmalarından sonra Azerbaycan'a yapılan yabancı sermaye yatırımlarında büyük artış kaydedilmiştir. 1995 yılında 375mln.dolar olan yatırımlar, 2006 yılında 2.420 mln. dolar yükselmiştir. En fazla Yatırım yapan ülkeler arasında Türkiye, ABD, İngiltere, Almanya ve Rusya önde gelmektedir. Yatırımların %61'i petrol sektörüne, %31'i diğer sektörlerle yapılmış, %8'i ise mali kredilerden oluşmaktadır. Yatırımlar konusunda 15 Ocak 1992 tarihli Yabancı Sermayenin Korunması Hakkında Kanun hükümleri uygulanmaktadır [3].

Azerbaycan'da 1994 yılından itibaren cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in devamlı olarak gerçekleştirdiği dış ekonomi politikası ülkeni dünyanın tüm uluslararası mali kuruluşları ile ilişkilerin genişlenmesine yönelmiştir. Ekonominin dinamik olarak gelişmesine ulaşmak için aktif "açık kapı" politikasının gerçekleştirilmesi ve bu amaçla bir taraftan ülkeye yabancı yatırımların getirilmesi, diğer taraftan dış ilişkilerle beraber hukuki ticari ilişkilerin kurulması, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak amacıyla uluslararası mali kuruluşlar ile olumlu ilişkilerin yapılması Azerbaycan'ın dış ekonomi politikasının çevresini oluşturur. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra öncelikle uluslararası mali kuruluşlara üye olmuştur (Azerbaijan, IMF Economic Review, 1992: 3).

1992 yılında Azerbaycan İMF ve Dünya Bankasına Başvurmuş ve aynı yılın Eylül ayında bu kuruluşlara üye olmuştur. Azerbaycan İMF'ye üye olurken ülkenin ekonomik gelişimini karakterize eden göstericilere uygun şekilde onun kotası 117 milyon SDR (168 milyon ABD doları) miktarında onaylanmıştır. Ancak son yıllar Azerbaycan'da devam eden ekonomi kalkınma göz önünde bulundurularak İMF ülkenin kotasını yeniden incelenmiş ve 160.9 milyon SDR'e kadar artırılmıştır (o zaman 1 SDR=1,35 ABD doları). Bu da Azerbaycan'a aynı kurumun mali kaynaklarından daha fazla kullanmak hakkını vermiştir. 1993-1997 döneminde Azerbaycan uluslararası mali kuruluşlardan 910 milyon dolar tutarında para almıştır [2].

1995 yılından itibaren İMF'den Azerbaycan'a 368,1 milyon dolar tutarında kredi almıştır ve 1998 yılına kadar bu ödenekten 291,4 milyon doları kullanmıştır. Şunu da belirtmekte gerekiyor ki, ayrılmış olan kredilerin ödenilmesi için 4 yıl 6 ay, stand-by kredisi için ise 3 yıl 6 ay süre verilmiştir [3].

Azerbaycan aynı zamanda Dünya Bankası ile işbirliği etmektedir. 1997 yılına kadar Azerbaycan Dünya bankası ile 252 milyon dolar tutarında 7 kredi antlaşması imzalamıştır. Bu krediler şunlardır [6]:

- Reabilitasyon kredi 57,5 milyon dolar,
- Yönetim kurulunda enstitüsü değişiklikler yapmak için 16 milyon dolar,
- Petrol sektörüne teknik yardım 19,7 milyon dolar,
- Bakü'nün su rezervi için 53,5 milyon dolar,
- Gaz sistemi için 19,5 milyon dolar,
- Tarım sektörü için 14 milyon dolar,
- Diğer faaliyetler 71,8 milyon dolar.

Daha sonra ise Dünya Bankası kuruluşu olan Uluslararası Kalkınma Kurumu'nun (IDA) yönetim kurulu Azerbaycan'ın doğal gaz sistemini kısmen restore edilmesi amacıyla Azerbaycan'a kredi ayrılması hakkında karar kabul etmiştir. Kredinin toplam miktarı 14,1 milyon SDR'dir (yaklaşık 20,2 milyon dolar).Dünya Bankası'ndan alınan krediler çok önemlidir. Azerbaycan'ın yıllık kredi hakkı % 0,75 olmakla ve ödenilmesi 10 yıl sonra süre

verilmekle ödenilme süresi 3 yıldır. Bu kredilerin 1998 yılına kadar 117,5 milyon doları kullanılmıştır.

2006 yılına kadar Azerbaycan ekonomisinin kalkınması için kredilerin büyük bir kısmını Dünya Bankası, İBEC, İMF gibi uluslararası mali kuruluşları ayırtmıştır. Yukarıda gösterilen uluslararası mali kuruluşları ile beraber Azerbaycan bir sıra önemli bölgesel kuruluşlar ile sürekli ilişki kuruyor. İslam Kalkınma Bankası, Alman Bankaları, Asya Kalkınma Bankası ile Azerbaycan sıkı ilişkiler kurmuştur. Tüm uluslararası mali kuruluşlarla ilişkiler daha da detaylı bu bölümünde incelenecektir.

Azerbaycan'ın Dünya Bankası'ndaki Konumu

Azerbaycan'da dış finans kaynaklarına, fonlarına ve teknoloji yardımına büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Bunu göz önünde bulundurarak devlet bir sıra ülkelerin tecrübesine dayanarak bu tür problemlerin çözümünde çok önemli rol oynayan İMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası mali kuruluşlarına üye olmak için müracaat etmiştir.

Eski Sovyetler Birliği de 1944 yılında düzenlenen Breton-Woods konferansının aktif üyelerinden olmuştur ve IBRD ve İDA'nın kuruluş antlaşmasını imzalamıştır [5]. Ancak, Sovyetler Birliği sonradan Dünya Bankası'nın çalışmalarına katılmadı. Sovyetler Birliği, Dünya Bankası'na katılsaydı ABD ve Birleşik Krallık'tan sonra hisse senetlerinin sayısına göre 3. sırada olurdu. Dünya Bankası'nda (İBRD) eski Sovyetler ülkeleri için ayrılmış hisse senetlerinin ve oylarının sayısı aşağıdaki gibidir:

Tablo 2: Azerbaycan- İMF İlişkilerinde İlk Kritik krediler (1992-2001)

Kredilerin Verildiği Tarih	Kredilerin Hacmi ve Amacı
18 Eylül 1992	117 milyon SDR
Nisan 1995	46 milyon dolarlık katkıyla İMF uzmanları istikrar programını hazırladı.
Kasım 1995	İMF hükümetin 1995-1996 ekonomik kalkınma programını 132 milyon dolarlık krediyle destekledi.
Aralık 1997	Toplam 64 milyon dolarlık iki kredi daha onaylandı. Bu kredilerle enflasyon düşürülmesi ve büyümenin yeniden başlatılması gibi makroekonomik istikrara amaçlar söz konusuydu.
Ocak 1999	112 milyon dolarlık kredi 1999 ekonomik ve finansal programın desteklemek ve 1998'de dünya petrol fiyatlarında yaşanan düşüşün ihracata yönelik olumsuz etkilerini gidermek için verildi.
Temmuz 2001	100 milyon dolar tutarında Azerbaycan hükümetinin ekonomik kalkınmanı desteklemeyi sürdürmek için Fakirliği Azaltma ve Büyüme Kolaylığı adı altında kredi verildi.

Kaynak: İMF Economic Review (1992-2002)

Uygulamaya ekonomik paketlerin amaçları ise kısaca şunlardır:

-Finansal kesimde istikrarın sağlanması;

-devletin kurumları ve mali düzeninin güçlenmesi;

-Ekonomide yapısal değişikliklerin gerçekleştirilmesi ve özel mülkiyetin geliştirilmesi;

Azerbaycan Dünya Bankası'ndaki konumuna göre eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında 6.sırada yer almaktadır. Azerbaycan 1992 yılının Eylül'ünde ise İBRD'nin, MİGA'nın, İDA'nın, Ekim ayında ise İFC'nin üyesi oldu. 1995 yılının Eylül Bakü'de Dünya Bankası'nın ofisi kuruldu. 1995 yılından itibaren Dünya Bankası tarafından toplam tutarı 310

milyon dolar olan 9 proje onaylanmıştır. Buna ek olarak 0,2 milyon dolar dolayında yabancı yardımların idare edilmesi ve kamusal işlevler için grant esaslı para ayrılmıştır. Ayrıca, İFC 7 proje için 23,76 milyonluk kredi tahsis etmiştir .

Dünya Bankası Azerbaycan'da Tarım Bakanlığının yaratılmasını önerir. Dünya Bankası Bakü ve Sumgayıt şehirlerinin içecek su ihtiyaçlarını karşılamak Samur çayının suyundan kullanmak için ihale geçirmiştir. İhaleyi Azersutikinti ve Azerenerjitikinti birleşik işletmeleri kazanmıştır. Bu projeler için Dünya Bankasının 2 milyar dolar ayırmıştır. Dünya Bankası'nın maliyeleştirdiği projelerden biri de Şahdağ Milli parkıdır, proje Küçük Kafkaz'da yer alan parkları birleştirecek milli parkın yaratılması kapsamındadır. Dünya Bankası bu proje için 10-12 milyon dolar kredi ayırmağı planlamıştır.

Azerbaycan 1991 yılının Ağustos'unda bağımsızlığını ilan ettikten sonra ekonominin liberasyonu ve serbest pazar ekonomisi kurmak amacıyla bir takım önemli adımlar atmıştır. 1992 yılının sonlarında Azerbaycan devleti çeşitli politikalar ve programlarla devlet kontrolündeki kuruluşların değişime giderek özelleştirme işini başlatmıştır. Daha sonra 1993 yılının Ağustos'unda milli para birimi olan manat piyasaya sürülmüştür. 1994 yılının Mayıs'ında da Ermenistan'la ateşkes antlaşması yapıldıktan sonra ekonomik değişimlerin daha organizeli şekilde yapılması için uygun ortam olmuştur.

Azerbaycan'ın orta dönem için beklentileri ülkenin zengin petrol kaynakları ve potansiyel olarak güçlü olan özel sektöründen dolayı olumludur. 1994 yılında devlet uluslararası petrol şirketleri ile ülkenin petrol yataklarının işletilmesi ve petrol üretimini artırılması konusunda imzalanmıştır. Petrol kaynaklarına ek olarak, Azerbaycan peşin parayla satılabilen pamuk servetine sahip zengin tarımsal topraklara ve çok büyük madensel kaynaklara sahiptir. Ayrıca, ülkenin iyi yapıli sanayi sektörü, düşük ücretli uzman işgücü, yaralı ve ucuz hammadde rezervleri vardır. Yabancı yatırımcılar için sağlık sektöründe, kimya ve turizm sektörlerinde iyi imkanlar, olumlu koşullar yaratılmıştır.

Hükümet geniş özelleştirme programını uygulamaya başlamıştır. Özelleştirme sürecinde yabancı yatırımcıların da katılımını sağlayan kanunlar kabul edilmiştir. Yabancı yatırımcılar yerli yatırımcılarla aynı koşullarla özelleştirmeye katıla bilirler. Azerbaycan'ın MIGA'ya üye olması yabancı yatırımcılar için daha geniş imkanlar sunmuştur. Azerbaycan'ın İFC'ya üye olması ise yabancı yatırımcıların bu kuruluşlardan kredi alma imkanı sağladığından onların sayılarını artmıştır.

Diğer taraftan, 1995 yılının ilk aylarında bir çok malların fiyatları serbest bırakılmıştır ve finans sektöründe bazı değişimler başlatılmıştır. 1995 yılının ortalarında devlet uluslararası alanda destek alan stabilizasyon ve yapısal değişiklikler çerçevesinde bir sıra önemli kararlar almıştır. Enflasyon hızının düşmesi, bütçe açığının azalması ve ülke para biriminin ABD doları karşısındaki kurunun sabit olması, stabilizasyon programı tüm hızıyla uygulamakta olduğunun göstergesidir ve artık bunun bazı olumlu sonuçları kendisini göstermektedir. Özelleştirme programının amacı ise devlet kuruluşlarının özel sektöre devredilmesidir. Açık artırılar yoluyla küçük ölçekli kuruluşların özelleştirilmesi artık sona ermiştir. Orta ve büyük ölçekli kuruluşların özelleştirilmesi ise tüm hızıyla devam etmektedir.

Dış ticaretin liberasyonu süreci çerçevesinde ise Azerbaycan devleti bir sıra gümrük ve ithal kotalarının iptal için kararlar almıştır. İhraç hacminin azalması ve Türkmenistan'dan ithal olunan doğal gazın fiyatlarının artması 1993 ve 1994 yıllarında dış ticaretin oluşmasına neden oldu. 1995 yılının ilk yarısı için dış ticaret açığı beklenenden az olmuştur ki, bunun da nedeni Türkmenistan ve Türkiye'ye olan borçlarının ertelendirilmesi olmuştur.

1994 yılının Eylül ayında Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ve petrol şirketlerinin uluslararası konsorsiyumu arasında 7.5 milyar ABD doları tutarında ülke petrol kaynaklarının işletilmesi ve petrol üretiminin artırılması üzerinde antlaşma yapıldı. Antlaşma çerçevesinde ülkeye yapılacak yatırımlar ekonominin hareketlenmesine ve ödemeler dengesinin açığının azaltılmasına sebep olacaktır [8].

Stabilizasyon ve ekonomik yeniden yapılanma programının hükümetçe uygulamaya konulması iyi sonuçlar vermiştir. Hükümet tarafından uygulanmaya konan söz konusu bu program IMF ve Dünya Bankası tarafından destek görmüştür. Yapısal değişiklikler

programını desteklemek amacıyla Dünya Bankası ile 65 milyon ABD doları tutarında kredi antlaşması imzalanmıştır. Kredi kalkınma programının başlangıç sürecindeki işlerin finanse edilmesi, özelleştirme çerçevesinde, kuruluşların yeniden yapılanması ve onların daha verimli işletilmesi, özel sektörün geliştirilmesi, monopollerin etkisinin azaltılması ve rekabetin gelişmesi için iyi ortamların oluşturulması ve aynı zamanda bankacılık sektörünün yeniden yapılması için kullanacaktır.

Dünya Bankası'nın Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Dünya Bankası tarafından finanse edilen ilk proje 1995 yılının Nisan ayında onaylanmış 20,8 milyon ABD doları tutarındaki 'Petrol Sektörüne Teknik Yardım' projesidir. Petrol kaynaklarının en etkin biçimde işletilmesi ülkenin gelecek gelişmesinde büyük rol oynadığından Dünya Bankası devlete petrol sektörünün geliştirilmesi için gerekli politik önlemlerin alınması ve yapısal (hukuksal) ortamın hazırlanmasında yardım etmektedir. Söz konusu projenin amacı direkt yabancı sermayenin mobilizasyonu, petrol kaynaklarının işletilmesi işine yabancıların aktif katılımını sağlamak, petrol sektörü kuruluşlarının verimliliğinin artmasıdır. Uygun koşullarla açılan bu kredi yeni yatırım hazırlanması zamanı teknik yardımı finanse etmek için kullanacaktır.

Dünya Bankası'nın 2. Operasyonu Kurumsal Yapılanma işine teknik yardım projesi 18 milyon ABD dolardır ve 1995 yılının Temmuz ayında onaylanmıştır. Söz konusu projenin amacı ekonomik değişimler programının hazırlanması ve devletin makroekonomik politikasının uygulanmasından sorumlu olan devlet kurumlarının yeniden yapılanması işinde yardımcı olmaktır.

Proje çerçevesinde konsultant (tavsiye nitelikli hizmet sağlayan personel) finanse edilmesi, Devlet Emlak Komitesi (DEK) işçilerine hizmet içi eğitimin verilmesi, devlet kuruluşlarının özelleştirilmesi işinde yardım etmek amacıyla DEK için gerekli malzemelerin alınması, Maliye Bakanlığı'na devlet makroekonomik politikasının uygulanması işinde yardımcı olmak ve Milli Bankaya ve diğer özel bankalara mali kesimin geliştirilmesi çerçevesinde yardım etmek gibi işler yapmayı planlaştırılmıştır.

Enerji sektöründe Dünya Bankası doğal gaz sektörünün yeniden yapılanması projesini uygulamaktadır. Bu proje çerçevesinde bu sektörün temel kuruluşlarını verimliliğinin artırılması ve alt yapılarının geliştirilmesi işlerinde yardım sağlanacaktır. Enerji sektöründe atılan önemli adımların büyük faydası vardır, çünkü doğal gaz ülkede kullanılan başlıca yakıt türüdür, ithal olunan doğal gazın fiyatı ise durmadan yükselmektedir. B sektörün oldukça eskimiş, kötü durumda olan alt yapısının yeniden yapılanması için Banka tarafından hazırlanmış proje çerçevesinde doğal gaz depolarının, makimelerinin modernleştirilmesi, 2 yeni yeraltı gaz deposunun kurulması, üretim ve ticaret kuruluşlarında gaz sayaçlarının yerleştirilmesi ve gaz hatlarının korunması daha cazip hala getirilmesi gibi önemli işler görülecektir.

Tarım sektörüne gelince Dünya Bankası sektörün analizine başlamıştır. Bu kapsamda kolhoz ve sovhozların yeniden yapılanması sürecinde yardımcı olmayı planlamaktadır. Bu amaçla tarım kuruluşlarının özelleştirilmesi projesi hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur.

Dünya Bankası Azerbaycan devletine ülke nüfusunun yaşam düzeyinin yükseltilmesi ve bu kötü gidişin hemen önlenmesi için acele programların hazırlanıp uygulamaya konmasında yardım etmektedir. Savaş sonucu kendi yaşam yerlerinden göç etmiş göçmenlerin yaşam düzeylerinin yükseltilmesine yönelik kompleks stratejinin hazırlanması yönünde Banka hükümetle beraber çalışmaktadır ve bu amaçla 'İlkin Yeniden Yapılanma Projesi' üzere 20 milyon dolarlık kredi açmıştır.

Dünya Bankası'nın Azerbaycan üzerine tavsiye grubunun 1995 yılının Mayıs ayında yaptığı ilk toplantısında Azerbaycan devleti tarafından uygulanan ekonomik kalkınmalar tartışılır ve bu sonuca varılmıştır ki, devlet son aylar da fiyatların serbest bırakılması, ticaretin serbestleştirilmesi ve mali sektörün yeniden yapılanması programlarının uygulanması bazı sırasında olumlu sonuçlar elde etmiştir. Tavsiye grubu genel kalkınma programı üzere ödemeler bilançosunun denkleştirilmesi, yatırımların teşvik edilmesi ve teknik yardımın

finans edilmesinde kullanılması planlanan 430 milyon ABD doları hacmindeki kredinin sağlanmasını desteklemiştir.

Dünya Bankası'nın Azerbaycan'daki Faaliyetlerine Yapılan Eleştiriler

Dünya Bankası'nın Azerbaycan'daki faaliyetlerine karşı yapılan eleştiriler genellikle devlete muhalif olanlar tarafından yapılmaktadır ve bunlardan bazıları direk olarak Bankanın faaliyetlerine, bazıları ise alınmış krediler yatırımlara yöneten devlete yöneliktir. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Bazılarına göre Dünya Bankası emperyalist bir kuruluştur ve asıl amacı Azerbaycan gibi az gelişmiş ülkeleri ekonomik baskı altında tutmaktır. Bu nedenle Bankanın sağladığı krediler ne kadar cazip olsa da, onunla işbirliği yapmaktan kaçınılmalıdır. Azerbaycan'da şu anki tüm sosyal ekonomik problemlerin nedeni Dünya Bankası ve bu gibi uluslararası kuruluşların faaliyetleri ve kredi verdikleri zaman öne sürdükleri koşullardır.

2. Yapılan bir başka eleştiriye göre ise Azerbaycan ekonomisi direk olarak Dünya Bankası ve IMF tarafından yönelmektedir ve bu nedenle de söz konusu kuruluşlar istedikleri anda ekonomik karışıklıklar çıkarabilirler, yani yetkilerini siyasal amaçlar için kullanabilirler. Bunun en büyük örneği Rusya olayında görülmüştür. ABD ve diğer devletler Rusya'yı zayıflatmak için söz ettiğimiz kuruluşlar aracılığı ile ekonomik bunalıma soktular ve sağladıkları kredileri siyasal amaçlar için kullandılar. Buna benzer olaylar ileride Azerbaycan'ın başına da gelebilir.

3. Şu anki devlete muhalif olan siyasiler hükümetin Banka tarafından sağlanan kredilerin ülke ekonomisinin sürmektedirler. Hükümet alınan krediler ziyade bütçenin denkleştirilmesi için kullanmak düşüncesindedir.

4. Muhalefet tarafından en sert eleştiriler alınan kredilerin kullanılmasına ilişkin yapılmaktadır. Onlara göre krediler devlet memurları tarafından benimsenmektedir.

5. Bazılarına göre ise şu anki dönemde alınmış krediler ileride ülke ekonomisi için ağır bir yük oluşturacaktır ve alınmış kredilerin zamanında geri ödenilmesi ülkeye zor duruma sokacaktır.

Gelecek yıllar içinde Dünya Bankası tarafından Azerbaycan'a sağlanacak teknik yardımın amacı serbest pazar ekonomisine geçit sürecinde kaçınılmaz olarak ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve kurumsal problemlerin çözülmesine yardım etmektir. Esas dikkat edilecek kurumsal yapının modernizasyonu ve geliştirilmesi amacıyla sağlanan teknik yardımdır.

Bağımsız siyaset yürüten ülkemiz bağımsız bir devlet gibi fonun üyesi olduktan sonra ekonomik durumun sabitlenmesi ve değişimler yapılması için fonun kullanmak yardımının elde etti.

Yalnız bu hukukun kullanılması için aşağıdaki şartlar dikkate alınır [10].

1. Fiyatların ve ticaretin liberalleştirilmesi.
2. Mali sabitliğin temin olunması.
3. Devlet mülkiyetin ve torpağın özelleştirilmesi .
4. Ekonomiye devlet müdahalesinin minimum seviyeye indirilmesi ve devlet mülkiyetinde olan zarara işleyen kuruluşlara devlet yardımından imtina olunması.

5. Yapısal değişikliklerin desteklenmesi için sağlanan krediler devlet bütçesinin denkleştirilmesine yardımcı olacaktır. Ayrı projeler sosyalist ekonomik sistemin yıkılması ve savaş sonucunda ortaya çıkan fakirlik probleminin çözümüne yönlendirilmiştir. Bununla birlikte Banka hem tüm ekonominin, hem de onun ayrı –ayrı sektörlerinin durumlarının genel analizlerin yapılması sırasında ekonomik politikanın uygulanması hakkında kendi önerileri vermekte devam edecektir. Sonuçta Banka devlete kaynaklarının mobilizasyonu ve yabancı yardımın koordinasyonu işinde yardım edecektir. Kalkınmaların yapılması süreci hızlandıkça daha sistematik yardım programı hazırlanacaktır.

SONUÇ

Dünya Bankası 1992-2009 yılları arasında Azerbaycan'daki faaliyetleri sırasında Azerbaycan Hükümeti ile sıkı işbirliği içinde olmuştur. Hükümet üyeleri ile yapılan çeşitli görüşmelerde Azerbaycan ve Dünya Bankası arasındaki son yıllardaki işbirliğinden memnun kaldığını bildirdiği, Azerbaycan'da ekonomik kalkınmaların yapılmasında ve ülke ekonomisinde olumlu değişikliklerin elde edilmesi için krediler ayrılmasında Dünya Bankası'nın sağladığı yardıma yüksek değer verilmiş ve Banka ile olan ilişkilerin gelişmesine ayrı bir önem verildiği söylenmiştir. Gelecek dönemler için Azerbaycan üzerinde Dünya Bankası'nın yardım programı esas olarak dört başlıkta yer almaktadır [9].

1-Ülkede etkili ve adil, tarafsız özel sektörün istikrarlı, devamlı gelişmesine yönelik siyasal ve kurumsal çevrenin oluşturulması.

2-Sorunlu ekonomik yaşam sektörlerde, özellikle tarım sektöründe, rekabetin artırılması.

3-Ülke nüfusunun yaşam düzeyinin yükseltilmesi. Bu amaca ulaşmak için sosyal yardımların amacına uygun yapılması, sosyal hizmetlerin etkinliğinin artırılması ve nüfusun yaşam düzeyinin yükseltilmesi için devlet stratejisinin hazırlanıp uygulanması konuları üzerinde özenle durulacaktır.

4-Ülke içi üretimin artırılması.

Yukarıdakilere ek olarak çevre sorunu da Banka tarafından üzerinde durulması gereken zorunlu konulardan biridir.

Dünya Bankası, Azerbaycan'da piyasa ekonomisinin yerleşmesi ile ilgili kanunların hazırlanması, piyasa birimlerinin hukuk ve vazifelerinin belirlenmesi, piyasa ekonomik sisteminin oluşturulmasını temin edecek fiyat, vergi, rekabet ve kredi mekanizmasının gerçekleştirilmesi, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlandırılması ve sorunun çözümlenmesi, ülkenin para-kredi politikasının sistematikliğini düzenlemesi gibi işlerde çok önemli görevler üstlenmiştir. Bu nedenden dolayıdır ki, yıldan yıla Azerbaycan'da yatırım yapmak isteyen yabancı şirketlerin sayı artmaktadır.

Azerbaycan'ın dışa açılmasında önemli katkısı olan bölgelerin potansiyelinin ve doğal zenginliklerinin verimli bir şekilde değerlendirilmesi ile tarımsal üretimi canlandırmak, petrol dışı sektörler olan sanayi, hizmet, ticaret, turizm gibi diğer alanları geliştirmek, istihdamı artırmak ve halkın refah düzeyini iyileştirmek maksadıyla bazı kalkınma programlarının olması gerekir. Azerbaycan'ın dışa açılması için kalkınma programının hazırlanmasında en önemli amaç, Azerbaycan bölgelerinin mevcut potansiyelinin verimli bir şekilde değerlendirmek, ekonominin farklı alanlarının geliştirilmesini sağlamak, sanayi kuruluşlarının faaliyetlerini genişlemesini sağlamak, ihracata dayalı üretimi desteklemek yerli girişimcilik faaliyetlerinin desteklenmesi suretiyle, halkın refah düzeyini iyileştirmek, istihdamı artırmak ve ülke ekonomisinin dinamik bir şekilde gelişmesini temin etmek olmalıdır. Bölgesel kalkınma planı çerçevesinde:

✚ Şirketlerin üretim faaliyetlerini artırmak ve yeni sanayi birimlerini oluşturmak;

✚ Yerli kaynakların verimli bir şekilde değerlendirilmesini sağlamak;

✚ Tarım sektöründe reform çalışmalarını hızlandırmak için, bölgelerde çiftçiler ve diğer tarımsal üretim yapan birimlere destek maksadıyla danışmanlık merkezleri kurmak, tohumçuluk piyasasını geliştirmek, teknolojik destek birimleri oluşturmak ve diğer zaruri tedbirleri gerçekleştirmek;

✚ İşadamlarının bölgelere yatırım yapmaları için uygun koşulların oluşturulmasını sağlamak;

✚ Büyük Bakü deniz limanının yeniden yapılandırılması ve dışa açılma için yeni projelerin ön görülmelidir.

Çalışmamın sonuç kısmında Azerbaycan'ın uluslararası mali kuruluşlarla daha yakın işbirliği oluşmasını öneriyorum. Ayrıca, Dünya bankasının projelerinden yararlanmakta büyük bir fayda olması fikrindeyim. Bunu için Azerbaycan ekonomisinin kalkınması için diğer

projeleri de daha derinden incelemeli ve kadroların eğitimi için bu kuruluşlarda staj yapması önemlidir.

KAYNAKÇA

1. Nevzat Güran . (2001). Uluslararası İktisadi Kuruluşlar. Isparta.
2. Azerbaijan, IMF Economic Review, Washington DC, May, 1992
3. Statistical Yearbook of Azerbaijan, 2000-2009
4. The World Bank Report, Country Assistance Strategy For The Azerbaijan Republic, No:19892-AZ, November 29, 1999
5. <http://makdis.pamukkale.edu.tr/Mak8.htm>, erişim tarihi 10.07.2010
6. www.economy.gov.az
7. www.mfa.gov.az
8. www.mpra.ub.uni-muenchen.de/2909/1/soyak-nesirova.pdf, erişim tarihi 10.07.2010
9. ww.qafqaz.edu.az/journal/November-2006.p125, erişim tarihi 10.07.2010
10. www.finance.gov.az

(12)
AZERBAJYCAN TÜRKLÜĞÜNÜN KAHRAMANI MEHMET EMİN RESULZÂDE
(1884-1955)
Nurgül UZUNEL

Azerbaycan Milli İstiklal Davası'nın en önemli savunucularından olan Mehmed Emin Resulzade, önce Çarlık, ardından da Bolşevik Rusyası'na karşı fikirleri ve kalemiyle savaştı. Resulzade, Azerbaycan'ın Himmet, Füyuzat, İrşad, Terakki, Yoldaş adlı yayın organlarından uzun yıllar başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere, tüm Türk dünyasının haklarının savunmuştur.

İran'dan Türkiye, oradan da tekrar Azerbaycan'a uzanan serüvenin sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olan Resulzade, devleti ve milleti için yaptığı başarılı çalışmalarıyla takdire şayan olmayı başarmıştır. Ayrıca Ziya Gökalp'in İslamlaşmak, Türkleşmek, Muasırlaşmak sloganını kendine şiar edinerek milleti için en iyi geleceği planlamış ve bu uğurda vatanından sürgün olmak zorunda kalsa da bu fikriyatından asla vazgeçmemiştir. Bu çalışmamızdaki amaç da başta Azerbaycan Türklüğüne olmak üzere, eserleri ve faaliyetleriyle tüm Türklüğe hizmet etmiş olan Mehmed Emin Resulzade'nin hayatı, ilmi ve kültürel faaliyetleri, fikriyatı ve eserleri hakkında bilgi vererek bilinmesi gereken önemli bir döneme ışık tutmaktır.

Hayatı, İlmî ve Kültürel Faaliyetleri

1884'te Bakü yakınlarındaki Novhanı köyünde doğan Mehmed Emin Resulzâde, Hacı Molla Ali Ekber adında tanınmış bir din âliminin oğludur. Annesi Zalkızı Ziyet'tir. Küçük yaşlarda dini bilgiler tahsil ederek Arapça ve Farsçayı öğrenmiştir. Daha sonra Rus-Tatar mektebini bitirmiş ve ardından Bakü Teknik Okulu'na devam etmiştir. Bu dönemde Rusya Müslümanları arasında meydana gelen yenilikçi hareketlerden etkilenen Resulzade, İsmail Gaspıralı'nın bayraktarlığını yaptığı usûl-i cedit okulları ve eğitim kampanyasına katılarak milli uyanışa büyük destek vermiştir.⁴⁸

Resulzade, 1902'de Rus sömürge yönetimine karşı mücadele etmek için Müslüman Gençlik Teşkilatı adıyla gizli bir teşkilat kurmuştur. Bu cemiyet Müslüman Demokrat Müsavat Cemiyeti ismini alarak çalışmalarını sürdürmüştür.⁴⁹ Böylece ilerleyen yıllarda Çarlık Rusyası'nın korkulu Ruyası haline gelen Resulzade, gizli devrimci derneklerin faaliyetlerine bizzat katılmıştır.

Basın-yayın hayatındaki faaliyetleri Bakü, İstanbul ve Tahran'da geçen Resulzade'nin ilk yazarlık hayatına atılışı 1903'te başlamıştır. 1903'te Tiflis'te Şah-tahtlı Ağa tarafından neşrolunan Şark-i Rus gazetesinde yazmaya başlamıştır.⁵⁰

1904 yılında Rusya Sosyal Demokrat Federal Partisi'ne bağlı "Himmet" Sosyal Demokrat grubunun üyesi ve kurucusu olmuş ancak teşkilatın Bolşeviklerin eline geçmesi sonucu örgütten ayrılmış ve artık sosyalist faaliyetlere yaklaşmamıştır.⁵¹ Resulzade'nin sosyalist görüşten ayrılmasını Şark-i Rus gazetesinde belirttiği bilinmektedir. Bu yazısında "Türk münevverlerinin kendi aralarında Rusça değil, Türkçe konuşmaları lazım geldiği" tezini müdafaa etmiştir. Bu da Mehmet Emin Resulzade'nin sosyalist aydınlara yönelik eleştirilerini⁵² ve Türkçenin korunmasına verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Resulzade, ilk makalesini de 1903'te Şark-i Rus gazetesinde yayınlamıştır. Bu dönemde 19 yaşında bulunan Resulzade, daha sonra Ali Bey Hüseyinzade'nin Bakü'de çıkardığı Hayat ve Füyuzat adlı dergilerde makaleler yazarak milli davasını sürdürmüştür.

⁴⁸ Yavuz Akpınar, "Resulzâde, Memed Emin", DİA, c. 33, s. 2.

⁴⁹ Akpınar, a.g.m., s. 2.

⁵⁰ ... "Resulzade Mehmed Emin Bey'in 70. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle", Azerbaycan, Ocak-Şubat 1954, c. 3, sy.22-23, s. 2.

⁵¹ Turan Yazgan, "Bayrak Şahsiyet Mehmet Emin Bey 70 Yaşında", Tarih Dergisi, Haziran 1999, c. 4, sy. 42, s. 4.

⁵² Ebulfez Süleymanlı, Milletleşme Türklerinde Azerbaycan Türkleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 120.

Ayrıca makale yazarlığının dışında şiirle de ilgilenen aydın, akrabalarının milli olaylar karşısında sessiz kalmaları ve atak olmamalarına sinirlenerek Füyuzat dergisinde yine mili davasını savunduğu şiirlerini yayınlamıştır.⁵³ Böylece Resulzade'nin yazarlık yönünün yanında şairlik yönüne de tanık oluyoruz.

1903 senesinden itibaren Azerbaycan'da "Safa", "Necat", "Edeb Yurdu" Cemiyet-i Hayriye", gibi cemiyetlerde çalışan ve kurduğu gizli derneklerle çarlığa karşı mücadelesini sürdüren Resulzade, 1908-1910 yıllarında İran'daki meşrutiyet hareketine iştirak etmiştir.⁵⁴

Bu sıralarda Tebriz'de meydana gelen İran inkılâbı, hürriyet ve demokrasi aşkı Mehmet Emin Resulzade'yi de etkilemiştir. Hürriyet ordusunun zaferle Tahran'a girişi ve meşrutiyetin ilanı üzerine Tahran'da Avrupa usulünde yayın yapan ilk gazete olan İran-i Nov açılmış ve gazetenin müdürü ve başyazarı Mehmet Emin olmuştur. Merkez Partisi'ne dâhil bulunduğu "Demokrat Parti'nin ideolojisini, söz konusu partinin lideri Seyyit Hasan Takizade ile beraber savunmuştur. Türkiye'de hürriyet ve meşrutiyet adına meydana gelen tüm bu olumlu gelişmelere karşılık Rusya'da mutlakiyet ve irtica yine başlamıştı. Kafkasya'nın dibinde hür ve demokratik bir rejimin kurulmasını kaldıramayan Rusya, ordusuyla birlikte İran'a girerek İran'da baskıcı ve irticai tulumlarda bulunarak Millet Meclisi'ni bombalamıştır.⁵⁵ Resulzade böylece, Rusya'da bu dönemde İran kabinesi üzerinde etkili olan Rus elçiliğinin isteğiyle İran'dan çıkarılmıştır. Bunun üzerine Resulzade, İran'dan kaçarak 1911'de İstanbul'a gelmiş ve burada Türk Ocakları'nı katılarak Türk Yurdu'nda yazılar yazmaya başlamıştır.⁵⁶

Resulzade'nin Türkiye'ye iltica etmesinin sebepleri arasında onun faaliyetlerinin İran hükümetini rahatsız etmesi ve yazdığı İran Türkleri adlı seri makalesinde belirttiği görüşleridir. Çünkü Resulzade, İran'dan yana değil Türk milliyetçilinden yanaydı.⁵⁷ Bu nedenle İran topraklarında kalması Resulzade için hayatı bir tehlikeydi.

Mehmet Emin, İstanbul'da bir taraftan yeni kurulan Türk Ocağı'nda İran Türklerine dair yazılar yazıyor, bir taraftan da davasını sürdürüyordu. Ayrıca, bu sayede Çar aleyhine yazılar da yazabildiği gibi 1911'de Bakü'de Milli Demokrat Müsavat Partisi'nin kurulmasını teşvik ediyordu. Resulzade'nin Bakü'ye dönüşü ise 1913'te Romanov sülalesinin 300. kuruluş yıldönümü münasebetiyle çıkarılan genel aftan istifade etmesi şeklinde olmuştur. Bakü'ye dönen Resulzade, çeşitli dergi ve gazetelerde yazarlık yapmaya başlamıştır. Daha sonra 1915'te milliyetçilik fikrini savunan Açık Söz gazetesinde yazmaya başlamıştır.

İstanbul'daki sürgün hayatı boyunca zaman zaman başta Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Adalet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ile görüşen Resulzade, Ziya Gökalp mefkûreciliğinin mürevvici olmuştur. Ziya Gökalp'ın İslamlaşmak, Türkleşmek, Muasırlaşmak makaleleri adeta Resulzade'nin ruhunu sarmalamıştır. Bakü'ye döner dönmez de basındaki şiddetli dil münakaşalarında Ziya Gökalp nazariyesinin muhafazasını yapmış, hatta Açık Söz gazetesinde Ziya Gökalp'ın İslamlaşmak, Türkleşmek, Muasırlaşmak umdesini ideolojik şiar olarak benimsemiştir. Resulzade, bu şiar ile Azerbaycan'a Hem Türkçülüğü hem de Türkiyeciliği sokmayı başarmıştır. Resulzade, bu sloganı daha sonraları "Türk Ümmetindenim, İslam Ümmetindenim, Garp Ümmetindenim" şeklinde değiştirerek milliyetçilerin oluşturduğu Müsavat Partisi'nin programına önsöz yapmıştır.⁵⁸

Böylece Resulzade ve arkadaşları, Türkçülükle halkçılığa hizmet gayesi ile kurulmuş bulunan Açık Söz gazetesi, Azerbaycan'ın bağımsızlık dümenini elinde tutan Müsavat Partisi

⁵³ Feyzi Aküzüm, Mehmet Emin Resulzade ve Çeşitli Cepheleriyle Azerbaycan İstiklal Davası, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Kasım-Aralık 1991, sy. 282, s. 57.

⁵⁴ Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Resulzade Mehmet Emin Resulzade'nin Hal Tercümesi", Türk Yurdu, Nisan 1995, c. 5, sy. 245, s. 786.

⁵⁵ Mirza Bala, "Resulzade Mehmed Emin", Dergi, 13 Mart 1955, sy. 1, s. 135-136.

⁵⁶ Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Resulzade Mehmet Emin Resulzade'nin Hal Tercümesi", Türk Yurdu, Nisan 1995, c. 5, sy. 245, s. 786.

⁵⁷ Süleymanlı, a.g.e., s. 121.

⁵⁸ Ahmet Caferoğlu, "Ziya Gökalp'ın Azerbaycan Türklüğü Üzerine Tesiri", Türk Kültürü, Ekim 2004, sy. 24, s. 12.

ve Ziya Gökalp'ın şiarı sayesinde Milli Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır.⁵⁹ Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin Birinci Cihan Harbi'nden yenik çıkması Azerbaycan Türklerini kendi başına bir müstakil devlet kurmaya mecbur etmiştir. Mehmet Emin Resulzâde, 1917'de Müsavat Partisi'nin Birinci kurultayında başkan seçilmiş ve böylece Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne giden yolu açmıştır.⁶⁰

Resulzade'nin Siyasi Faliyetleri ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurulması

1917'de bu gelişmeler yaşanırken Rusya'da ihtilal gerçekleşmiştir. Rusya Müslümanları, İhtilalin getirdiği coşkuyla ilk defa bütün Rusya Müslümanlarının toplandıği bir kongre gerçekleşmiştir. Mehmet Emin Resulzade bu kongrede büyük cesaret ve özenle Müslümanların haklarının büyük savunucularından olmuştur.⁶¹

11 Mayıs 1917'de Moskova'da gerçekleşen Umum Rusya Müslümanları Kongresi'nde Resulzade ve Ali Merdan Topçu'nun bildirdiği ve önerdiği konular oldukça dikkat çekmiştir. Bu önerilerden Resulzade'nin sunduğu ve savunduğu "Rusya Federasyonu içinde topraklı muhtariyet" tezi, yani Rusya'nın parçalanması ve her milletin kendi geleceğini tayin etmesi fikri kongre üyeleri tarafından büyük bir coşkuyla kabul edilmiştir.⁶² Tüm bu gelişmeler yaşanırken önce Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Mavara-yı Kafkasya Federasyonu oluşturulmuş, ardından Gürcistan federasyondan çıkıp bağımsızlığını ilan etmiştir. Sonra Azerbaycanlı federasyon üyeleri de kendilerini Azerbaycan Milli Şurası kabul ederek şuranın başkanlığına Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade'yi seçmişlerdir. 28 Mayıs 1918'de ise Tiflis'te Azerbaycan Misak-ı Millisini ilan etmişlerdir.⁶³ Resulzade daha sonra, Güney Kafkasya seyminde Müslüman fenksiyonunun başkanı sıfatıyla Kafkasya'nın Rusya'dan tamamen ayrılmasını ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını istemiş ve iki yıl devam eden bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk başkanı olmuştur.⁶⁴

Mehmet Emin Resulzade ve Osmanlı Siyasi İlişkileri

Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması üzerine Osmanlı ile ilişkileri geliştirmek adına Osmanlı ile siyasi ve askeri işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Resulzade, bu anlaşmalarla Kafkasya milletlerine müstakil milli bir devlet yaşatma teminatını vermiştir.⁶⁵

1918'in ortalarında yoğun bir şekilde başlayan Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerinin seyrini Mehmet Emin Resulzade'nin Osmanlı'ya yazdığı raporlardan daha iyi anlama imkânına sahibiz. Mehmet Emin Bey'in Osmanlı arşivinde bulunan belgelerdeki ifadelerinden toplam yedi adet raporun var olduğu çıkarımı yapılmıştır. Bununla birlikte ilk raporun 19 Temmuz, sonrakiler 29 Temmuz, 4 Ağustos, 2 Eylül ve 2 Ekim tarihlidir. Azeri Heyeti 21 Ekim'de İstanbul'dan ayrılmıştır. Azeri Heyeti'nin raporlarında siyasi (Osmanlı-Almanya ve Azerbaycan İlişkileri), iktisadi (Azerbaycan-Osmanlı iktisadi anlaşmaları ve Azeri para birimi), kültürel (İstanbul'da mahsur kalan talebeler; kitaplar, muallimler, Kafkas Terakki Cemiyeti), Azerbaycan Hükümeti'ne tavsiyeler ve İstanbul Hükümeti'nin diğer çalışmaları yer alıyordu.⁶⁶

⁵⁹ Caferoğlu, a.g.m., s. 12-13

⁶⁰ Yazgan, a.g.m., s. 4.

⁶¹ Abdullah Battal Taymas, "Mehmet Emin Bey'in 70.inci Doğum Yıldönümü Münasebetiyle", "Mutlu Bir Yıldönümü Dolayısıyla" Azerbaycan, Ocak-Şubat, c. 3, sy. 22-23, s. 19.

⁶² Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, Yeni Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Serisi, İstanbul 1993, s. 28.

⁶³ Sebahattin Şimşir, "Mehmet Emin Resulzade'ye Göre 27 Nisan 1920 Azerbaycan İşgali", Yeni Türkiye, Temmuz-Ağustos, c. 1, sy. 16, s. 1204.

⁶⁴ Aküzüm, a.g.e., s. 58.

⁶⁵ Bala, a.g.m., s. 137.

⁶⁶ Vügar İmanov, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre), Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 2006, s. 67, 73-74.

Resulzade'nin Hariçteki Mücadelesi ve Son Zamanları

İstanbul'a gelen Resulzade, sadece Osmanlı ile değil burada bulunan yabancı devletlerin ileri gelenleri ile görüşerek Bakü'nün işgalden kurtulmasını destek istemiş fakat olumlu bir sonuç alamamıştır. 15 Eylül 1918'de şehri işgalcilerden temizlemesinin ardından merkez Bakü'ye taşınmıştır. Resulzade bu dönemde, Müsavat Partisi'nin ikinci kongresinde yeniden parti başkanlığını seçilmiştir. 27 Nisan 1920'de ise Bolşeviklerin idareyi ele geçirmesi üzerine tutuklanarak Bakü'ye getirilmiş ve hapse atılmıştır.⁶⁷

Tarihe Azerbaycan tarihinin en kara günü olarak geçen 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Devleti tarihe karışmıştır. Resulzade'nin büyük emeklerle kurduğu ve ayakta tuttuğu bağımsız cumhuriyetin hazin sonu Resulzade'yi çok derinden etkilemiştir. Devletin yıkılmasında Bolşevik askerleri kadar yerli komünistlerin de rolü olduğunu söyleyen Resulzade, hiç affetmediği bu insanlar için "bari komünist de olsa bağımsız bir Azerbaycan kalsaydı." şeklinde sitemde bulunmuştur.⁶⁸

Bakü Çeka hapishanesine atılan Emin Bey, daha sonra Stalin'in müdahalesiyle Moskova'ya götürülerek Sovyet polisinin genel nezaretine alınmıştır. 1922'de Fin Körfezi'ne kaçarak Finlandiya'ya sığınmış ve oradan da Batı Avrupa yolu ile İstanbul'a gelmeyi başarmıştır.⁶⁹ Burada, Kasım 1923'e kadar 4 sayı neşreden Yeni Kafkasya dergisinde çarlık yönetimi altında bulunan Türklerin durumlarıyla ilgili olmak üzere Sovyetleri ve İran'ı hedef alan yazılar yazmıştır. Sovyetler, sert yazılarından dolayı düzenlediği çeşitli oyunlarla Resulzade'yi buradan da kaçirtmayı başardılar. 1928 yılında Avrupa'ya kaçan Resulzade, burada Promete Derneği'ne (Rusya mahkûmu milletlerin birleşmiş cephesi) mensup Kafkasyalı halklar ile 1934'te Kafkasya Federasyonu misakını imzalamıştır. Resulzade, 1929-1939 yılları arasında Paris'te Fransızca neşredilen Promete adlı dergide, 1932-1938 arası Kafkaz adlı dergide, 1934-1938'de Berlin'de kendi yönetiminde çıkan Kurtuluş ve İstiklal adlı gazetelerde ve ayrıca Müsavat Bülteni'nde çok sayıda makale yazarak milli davasını her gittiği yerde savunmuştur.⁷⁰

Mehmet Emin Bey, İkinci Dünya Savaşı'ndan dört sene önce faaliyetini Varşova'ya nakletmiş ve Polonya'nın istilası üzerine Bükreş'e geçmiştir. Alman-Rus savaşı esnasında Alman dışişleri müdürünün kendisini Almanya'ya daveti üzerine 1942'de Kafkasyalı diğer milletlerin temsilcileri ile birlikte Almanya'ya gitmiş fakat burada Nazilerin mahkûm milletleri anlama yeteneğine sahip olmadıklarını düşünerek Berlin'den ayrılıp tekrar Bükreş'e geçmiştir.⁷¹ 1944'te Bolşeviklerin Bükreş'e yaklaşması nedeniyle batıya giden Resulzade, 24 Nisan 1945'te Amerikan işgal mntikasına geçmiştir. Tüm bu sürgün hayatının ardından nihayet 1947 Eylül ayında Türkiye'ye gelerek Ankara'ya yerleşen Resulzade, burada ömrünün geri kalan kısmını çeşitli konularda konferanslar vererek, risaleler, makaleler yayınlarak geçirmiş ve 1955 yılında hayata gözlerini yummuştur.⁷²

Resulzade'nin Fikriyatı

Azerbaycan Devlet fikrinin ve istiklal aşkının canlı bir örneği ve sönmez meş'alesi olan Mehmed Emin Resulzade, düşmanlarının Azerbaycan milli kurtuluş hareketini baltalamaya çalışmaları karşısında davası uğruna verdiği savaş ve kurduğu Müsavat adlı partisi ile hafızalardan kazınmamıştır. Ayrıca Resulzade, milli bilinci yeni yeni gelişmeye başladığı Azeri-Türk toplumunun önünde bulunmuş, geri zihniyet ve Rusya'ya karşı kalemiyle elli yıla yakın savaşmıştır.⁷³

⁶⁷ Akpınar, a.g.m., s. 4.

⁶⁸ Şimşir, a.g.m., s. 1205.

⁶⁹ ... Resulzade Mehmed Emin Bey'in 70. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle, Ocak-Mart 1954, c. 3, sy. 22-23, s. 4.

⁷⁰ Akpınar, a.g.e., s. 4.

⁷¹ Mirza Bala, "Mehmet Emin Bey 70 Yaşında", Azerbaycan, Ocak-Şubat 1954, c. 3, sy. 22-23, s. 5.

⁷² Tanrıöver, a.g.m., s. 787.

⁷³ Tanrıöver, a.g.m., s. 783.

Ali Bey Hüseyinzade'nin Müslümanlığı yalnız bir din, milliyeti de Türklük olarak ifade eden görüşleri, Mehmed Emin Resulzade üzerinde de etkili olmuştur. Aralık 1906'da Tekâmül gazetesini çıkarmaya başlayan Resulzade, bu gazetede bir makalesinde bütün insanların, milletlerin, sınıfların hukukta ve seçimde eşit olması gerektiğini söylemiştir. Resulzade'nin bu tezi daha sonraki yıllarda insanlara milletlere istiklal şeklinde formüle ettiği bir mefkûreye dönüşmüştür.⁷⁴

Resulzade'nin Dil Konusundaki Düşünceleri

Resulzade'nin dil konusundaki düşüncelerinden bahsederek, Dirlık dergisinde (1914-1916) ulusun bilimsel tanımını yapan Resulzade, "Milli Dirilik" başlıklı seri makalesinde milletin din birline değil, dil ve kültür birliğine dayandığını, Müslümanlığın milleti değil, dinin bir cemaati ifade ettiğini söylemiştir. Bu açıklamaya göre Ulus; dili, edebiyatı, dini, tarihi, örf, adet ve ananesi ortak olan grubun adıdır. Bütün bu etkenler arasında dili bir adım öne çıkararak Resulzade, tarihte birçok din değişen millet olduğunu fakat dilin asla değişmez olduğunu söylemiştir. O, yine Rusya Türklerini Fars, Tatar şeklinde ayırmanın yanlış olduğunu vurgulayarak bu tanımlamaların temelden yoksun olmalarına bağlamıştır. Yine Resulzade'nin "Eğer milli kimliğimizin bilincinde olsaydık Türk sahnesinin opera sanatçısı olmalarıyla övündüğümüz insanların soyadlarını Ağdamski, Sarabski yerine Ağdamlı ve Serablı şeklinde çağırırdık."⁷⁵ şeklindeki sözleri Resulzade'nin milli dile verdiği önemi kanıtlamaktadır. Resulzade, Azeriler ve Osmanlılardan farklı olarak mahalli dilin ya da Osmanlı Türkçesinin Türk dünyasının ortak dili olmasını kabul etmiyordu.⁷⁶ Fakat ayrı bir edebi Azerbaycan dili kurmanın Türk halkları birliği fikrine ters düşeceğini söylüyordu. Onun dille ilgili düşüncesine göre Osmanlıca yabancı kelimelerin ilavesi ile zorlamayla bir Türkçedir. Bu nedenle yabancı kelimelerden arındırılan saf bir Türkçe, ortak dil kabul edilebilirdi.⁷⁷

Resulzade'nin Milliyetçilik Anlayışı

İdeal bir Türk milliyetçisi ve imanlı bir Müslüman olan Resulzade, devlet idaresinde milliyetle dini inançların ayrı düşünülmesi gerektiğini söylerken bu iki ifadenin soysal hayatta birbirini tamamladığını düşünüyordu.⁷⁸ Resulzade, Açık Söz'ün ilk sayısında milliyetçilikle ilgili yazdığı "Tuttuğumuz Yol" isimli makalesinde milli kimlikle ilgili şu şekilde bir açıklama yapmıştır: "Sağlam, metin ve uyanık mefkûreli bir milliyet getirmek istiyorsak şayet mutlaka üç esasa sarılmamız: Türleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak."⁷⁹ Resulzade'nin bu sözleri onun Ziya Gökalp fikriyatına ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Resulzade'nin Rusya'ya ve Komünizme Bakışı

Resulzade, Rusya'yı Türk illerinin istiklal ve özgürlüklerini gasp etmiş, emperyal bir devlet olarak görmekte ve Rus'un kızılının da beyazının da aynı olduğunu düşünmektedir. Komünizmi ise dünya için her zaman tehlikeli görmüş ve bunun Rus emperyalizminin yeni şekli olduğunu söylemiştir. Bu nedenle yazdığı makalelerinde Rus komünizminin sakıncalarından bahsederek Türk halklarını uyarmaya çalışmıştır.

Mehmed Emin Resulzade'nin Eserleri

-Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, İstanbul 1992

⁷⁴ Süleymanlı, a.g.e., s. 120.

⁷⁵ Süleymanlı, a.g.e., s. 122.

⁷⁶ Mehriban Gasimova, Azerbaycan'da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü (Doktora Tezi, 2006), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 97.

⁷⁷ Tadeuz Swietochowski, "1920 Öncesinde Rus Azarbaycanı'nda Milli Birliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", Tarih Araştırmaları Dergisi, Temmuz 2003, c. XXII, sy. 34, s.181.

⁷⁸ Aküzüm, a.g.m., s. 61.

⁷⁹ Süleymanlı, a.g.e., s. 123.

- Das Problem Aserbeidschan, Berlin 1937, trc. Sebahattin Şimşir-Perihan Mete, Ankara 1996
- İstiklal Uğrunda Mücadele, Varşova 1938
- Milli Tesanüd, Ankara 1978
- Asrımızın Siyavuşu, haz. Arasoğlu, Ankara 1989
- Azerbaycan Cumhuriyeti, nşr. Asif Rüstemov, Bakü 1990
- Azerbaycan Şairi Nizami, İstanbul 1991.
- Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le Hatıraları, haz. Sebahattin Şimşir, Turan Yayıncılık, İstanbul 1997
- Mehmed Emin Resulzade: Eserleri, I 1903-1909, nşr. Şirmehemmed Hüseyinov, Bakü 1992
- Mehmed Emin Resulzade: Eserleri, II 1909-1914, Şirmehemmed Hüseyinov, Bakü 2001
- Kafkasya Türkleri, nşr. Yavuz Akpınar, İstanbul 1993 (Türk Yılı 1928'deki Yazıları)
- İran Türkleri, nşr. Yavuz Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul 1993, (1912'de Türk Yurdu ve Sır'at-ı Müstakim'de çıkan yazıları)
- Mehmed Emin Resulzade'nin Meclis-i Mebusan Konuşmaları (1918-1920), nşr. Sebahattin Şimşir, İstanbul 2003
- Rusya'daki Siyasi Vaziyet, İstanbul 2005

Resulzade'nin Eserlerinden Bazılarının Tanıtımı

-Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le Hatıraları, haz. Sebahattin Şimşir, Turan Yayıncılık, İstanbul 1997, 112.s.

Azerbaycan Milli Harekâtı'nın başkanı olan Resulzade'nin Rus çarlığına karşı giriştiği mücadele onu Stalin'le ortak bir paydada buluşturmuştur. Bu ortak nokta sonucunda Azerbaycan'ın Ruslar tarafından istilası sonucu bir süre saklanmak zorunda kalan Resulzade, hapsedildiği zaman Stalin'in inisiyatifiyle Moskova'ya götürülür. Bu eserde de Resulzade, 1905-1922 yılları arasında Stalin'le tanışmasını ve sonrasında Stalin'le yaşadığı anılarını anlatmıştır.

-Kafkasya Türkleri, nşr. Yavuz Akpınar, İstanbul 1993 (Türk Yılı 1928'deki Yazıları)

-İran Türkleri, nşr. Yavuz Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul 1993, (1912'de Türk Yurdu ve Sır'at-ı Müstakim'de çıkan yazıları)

Mehmed Emin Resulzade, İran'dan ayrılmak zorunda kaldığı 1912 yılından sonra İstanbul'a gelmiş ve burada Türk Yurdu'nda İran Türkleri adlı makalelerini yayınlamaya başlamıştır. 6 makaleden meydana gelen bu yazısında da Resulzade, İran'daki Türklerin varlığına dikkat çekerek İran'ın üçte birinin her zaman Türk olduğunu söyleyip, İran'ın siyasi, iktisadi ve medeni hayatında Türklerin oynadığı önemli rollerden bahsetmiştir.

SONUÇ

İlmi ve kültürel faaliyetleri dışında siyasi yönleriyle de tanıttığımız Resulzade, Azerbaycan'ın Milli Davası'na öncülük ederek bu davasını tüm Türklüğe mâl etmiş ve fikriyatının devamlılığını sağlayacak memleketlerde faaliyetlerini sürdürmüştür. 1908 senesinde İran'a gelen Resulzade, bu dönem itibariyle İran Türklerinin tarihini, kültür ve medeniyetini, haklı seslerini ve yaşadıkları acıları yazdığı makalelerde dile getirmiştir. Rus tehditi sonucu buradan ayrılıp Türkiye'ye kaçan Resulzade, İran Türklerine dair yazdığı makalelerini Türk Yurdu'nda yayımlamıştır. Resulzade, burada Türklüğe ve İslam'a dair düşüncelerini rahatça dile getirebilmiş ve kendisi gibi düşünen Ziya Gökalp, Yusuf Akçura Adalet Ağaoğlu gibi aydınlardan ilham almıştır. Yine İstanbul'da bulunduğu süre zarfında çarlık aleyhine yazdığı yazılarıyla dikkat çeken Resulzade, Rus tehdidinin baş göstermesi sonucu buradan da ayrılarak vatanına dönmüştür. Aslında Resulzade'nin Türklüğe sahip çıkan tutumu ne Çarlık Rusyası'nın ne de Bolşevik Rusyası'nın hoşuna gitmiştir. Çünkü Resulzade'nin fikriyatı hiçbir durumda değişmemiş ve aynı istikrarı korumuştur.

1918’de Resulzade ve dava arkadaşları, büyük çabaları sonucunda en büyük hayalleri olan Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’ni kurmayı başarmışlar fakat bu bağımsızlık yalnızca iki yıl sürmüştür. 1920 yılında Azerbaycan’ın Sovyetler bünyesine alınmasıyla Mehmed Emin Resulzade bu yeni yönetime tehdit olarak algılanmış ve Resulzade bir süre hapis hayatı yaşadktan sonra ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Fakat bu ayrılık Resulzade’yi durdurmaya yetmemiştir. Bu anlamda, Azerbaycan topraklarından yola çıkan Resulzade, Fransa, Almanya, Polonya Romanya ve Türkiye gibi ülkelerde davasını savunan yayın organları sayesinde kalemini konuşturmuştur. Resulzade fikriyatı böylelikle, Türk dünyası sınırlarından çıkarak Avrupa’ya da taşınmış ve günümüze değin varlığını sürdürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

- Aküzüm, Feyzi, Mehmet Emin Resulzade ve Çeşitli Cepheleriyle Azerbaycan İstiklal Davası, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Kasım-Aralık 1991, sy. 282,
Akpınar, Yavuz, “Resulzâde, Memed Emin”, DİA, c. 33
Bala, Mirza, “Resulzade Mehmed Emin”, Dergi, 13 Mart 1955, sy. 1,
Caferoğlu, Ahmet, “Ziya Gökalp’in Azerbaycan Türklüğü Üzerine Tesiri”, Türk Kültürü, Ekim 2004, sy. 24
Gasımova, Mehriban, Azerbaycan’da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü (Doktora Tezi, 2006), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
İmanov, Vügar, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006
Saray, Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, Yeni Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Serisi, İstanbul 1993
Süleymanlı, Ebulfez, Milletleşme Türklerinde Azerbaycan Türkleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006
Swietochowski, Tadeuz, “1920 Öncesinde Rus Azarbaycanı’nda Milli Birliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Temmuz 2003, c. XXII, sy. 34
Şimşir, Sebahattin, “Mehmet Emin Resulzade’ye Göre 27 Nisan 1920 Azerbaycan İşgali”, Yeni Türkiye, Temmuz-Ağustos, c. 1, sy. 16
Tanrıöver, Hamdullah Suphi, “Resulzade Mehmet Emin Resulzade’nin Hal Tercümesi”, Türk Yurdu, Nisan 1995, c. 5, sy. 245
Taymas, Abdullah Battal, “Mehmet Emin Bey’in 70.inci Doğum Yıldönümü Münasebetiyle”, “Mutlu Bir Yıldönümü Dolayısıyla” Azerbaycan, Ocak-Şubat, c. 3, sy. 22-23,
“Resulzade Mehmed Emin Bey’in 70. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle”, Azerbaycan, Ocak-Şubat 1954, c. 3, sy.22-23

(13)
AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN MÜHACİRƏTDƏ FƏALİYYƏTİ
Xaqan BALAYEV Əlirza oğlu⁸⁰

ÖZET

Bu çalışmada, Azərbaycan Demokrat Partisi'nin (ADP) Bakü'de muhaceret hayatından bahsedilmektedir. ADP 2 ekim 1945'de İran'ın Güney Azərbaycan vilayetinde, Tebriz'de Mir Cafer Pişeverinin başkanlığı ile yaratıldı ve milli kurtuluş uğrunda mücadeleye başladı. 12 aralık 1945'de Güney Azərbaycan Muhtar Vilayeti'nin yaratıldığını beyan etdi ve milli hükümet kurdu. 12 aralık 1946'da İran devleti askeri kuvvetleri Güney Azərbaycan'a sokdu ve mücadelecilere karşı kanlı katliam yaptı. ADP yönetmenleri ve üyeleri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne, Azərbaycan'a sığınmak zorunda kaldılar. Bakü'de ve Azərbaycan'ın diğer bölgelerinde yurtlandılar, politik sığınık statüsü aldılar.

Araştırmada ilk defa olarak arşiv vesikalarına, tarihsel belgelere dayanarak 1947-1991 dönemlerinde ADP'nin muhaceretdeki faaliyeti tahlil edilmiştir. İncelemeler sonucu, politik sığınıkların ekseriyetinin zamanla sovyet cemiyetine ithal ettiği kanısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran. Azərbaycan Demokrat Partisi. Güney Azərbaycan Muhtar Vilayeti. Mir Cafer Pişeveri. Politik sığınık.

Giriş. 1946-cı ilin dekabr ayında milli-azadlıq hərəkatının məğlubıyyətidən sonra 200 mindən çox üzvü olan (1, s. 413) Azərbaycan Demokrat Fırqəsi İran irticasının amansız repressiyaları nəticəsində faktik olaraq fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdı. Pişəverinin istefası günü – dekabrın 11-də ADF-nin müvəqqəti sədri seçilmiş Məhəmməd Biriya qeyri-leqal iş aparmaq üçün bir müddət Təbrizdə qalsa da, təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün 1947-ci ilin mart ayında gizli yolla Bakıya gətiriləndən sonra partiya de-yure də fəaliyyətini dayandırmış oldu. İran Azərbaycanı ərazisində gələcəkdə siyasi və təşkilati iş aparmaq üçün Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında (Azərbaycan SSR) ADF rəhbər heyətindən ibarət qrup yaratmaq haqqında Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Azərbaycan KP MK) katibi Mir Cəfər Bağırovun təklifi də Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (ÜİK(b)P MK) katibi, SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Stalin tərəfindən qəbul edilməmişdi. Buna müvafiq olaraq gələcəkdə xüsusi icazə olana qədər siyasi mühacirlərə Sovet ərazisindən İrana radio verilişləri yaymaq üçün radiostansiyalardan istifadə etmək və "Azərbaycan" jurnal və qəzetinin nəşr edilib İran Azərbaycanında yayılması da Stalin tərəfindən yasaq edilmiş, bu barədə ÜİK(b)P MK-nın 15 yanvar 1947-ci il tarixli qərarı qəbul edilmişdi. 1921 və 1927-ci illərdə İran ilə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) arasında bağlanmış müqavilələrin müvafiq olaraq 5 və 4-cü maddələrinə əsasən İran ərazisindən SSRİ əleyhinə, SSRİ ərazisindən İran əleyhinə təbliğat aparılması qadağan olduğuna görə İran hökumətinin tələbinə əsasən həmin qərar qəbul olunmuşdu (2, s. 322-323).

İran-SSRİ münasibətlərinin ADF-nin fəaliyyətinə təsiri. 1946-cı ilin dekabr ayında Azərbaycan SSR-ə gələn 5.824 mühacirdən 2.770 nəfəri ADF üzvü idi (3). Mühacirlərə aid məsələlərin tənzimlənməsi və həllində mühacirlər tərəfindən rəhbər şəxs kimi Pişəveri və yaxın silahdaşları iştirak edirdilər. Lakin 1947-ci ilin iyul ayında Pişəverinin sovet kəşfiyyatı tərəfindən qurulmuş avtomobil qəzasında vəfatından sonra vahid liderin olmadığı şəraitdə mühacirlər tərəfindən onlara aid məsələlərin həllində hansısa qurumun iştirakına ehtiyac yarandığına və İran-SSRİ münasibətlərindəki yeni vəziyyət Stalinin nəzərincə buna imkan verdiyinə görə 1947-ci ilin noyabr ayında ÜİK(b)P MK-nın icazəsi ilə mühacirlər arasında

⁸⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İnsan Hüquqları İnstitutunun doktorantı, Bakü/AZƏRBAYCAN.

təşkilati və siyasi iş aparmaqdan ötrü ADF-nin 12 nəfər xadimindən ibarət xüsusi komitə yaradıldı. ADF Komitəsinə Azərbaycan Milli Məclisi sədrinin müavini olmuş Badiqan (Sadıq Bağırzadə) sədr seçildi. “Yeni vəziyyət” dedikdə, məsələ bunda idi ki, oktyabrın 22-də İranın Milli Məclisi “Sovet-İran müştərək neft cəmiyyətinin yaradılması barəsində SSRİ ilə İran arasında danışıqlar haqqında” baş nazir Qəvamin hesabatını dinləyərək, şimal nefti haqqında SSRİ ilə İran arasında 1946-cı il aprelin 4-də bağlanmış müqaviləni ləğv etmişdi.

İranın cənubunda İngiltərə neft konsessiyasının fəaliyyət göstərdiyi, Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) İranda gündən günə möhkəmləndiyi bir şəraitdə İran Milli Məclisinin bu qərarını SSRİ öz hüququnun tapdalanması kimi qəbul etdi və 17 noyabr tarixli notada bu mövqə İran tərəfinə bildirildi.

ADF-nin öz qəzetini nəşrə başlaması və radio verilişlərini davam etdirməsi üçün şəraitin yetişdiyini düzgün müəyyənləşdirən Bağirov noyabrın 13-də şəxsən Stalinə bu barədə məktub göndərmişdi. İrana qarşı demarş məqamında Stalin tipli rəhbər üçün artıq hansısa müqavilələri saya almamaq adı iş üsulu idi. Noyabrın 21-də ÜİK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu siyasi mühacirlərin “Azərbaycan” qəzetinin nəşri və radiostansiyasının işə başlaması haqqında qərar qəbul etdi və Azərbaycan K(b)P MK-nı İran Azərbaycanında vəziyyət haqqında materiallarla müntəzəm təmin etmək haqqında Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyinə (SİTA) tapşırıq verdi. 1947-ci il dekabrın 2- dən “Azərbaycan” qəzeti Azərbaycan və kürd dillərində həftədə iki dəfə 2700 tirajla çıxmağa başladı, Komitənin qeyri-leqal radiosu isə Azərbaycan, fars və kürd dillərində İrana verilişlərini təşkil etdi.

ADF Komitəsi fəaliyyətə başlayaraq, Azərbaycan ərazisində özündə 97 ilk təşkilatı (hövzələr) birləşdirən 20 şəhər, rayonlararası və rayon komitəsi təşkil etdi, üzvlərə partiya biletləri verildi. Sonrakı illərdə həmin komitələrin yanında ADF-nin gənclər təşkilatları yaradıldı.

ADF Komitəsi mühacirlərin, o cümlədən firqə üzvlərinin əməyə, təhsilə cəlb olunması, peşələrə yiyələnməsi, mənzil-məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılması ilə məşğul olmaqla yanaşı onların arasında siyasi iş aparır, partiya həyatının müxtəlif məsələlərinə aid qərarlar qəbul edirdi.

ADF Komitəsinin mühüm fəaliyyət sahələrindən biri də “Azərbaycan” qəzetinin gizli yolla İrana, xüsusən Cənubi Azərbaycana göndərilməsi, özünün radio verilişləri vasitəsilə İranda təbliğat işinin aparılması idi. İran hökumətini ən çox ADF-nin radio verilişləri narahat edirdi. Buna görə də, Stalinin vəfatından sonra İran hökuməti yenə də məlum müqavilələrə isnad edərək, radio verilişlərinin dayandırılmasını tələb etmişdi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin (Sov.İKP MK) Rəyasət Heyəti 1953-cü il iyulun 31- də ADF radiosunun fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etmişdi.

1953-cü ilin oktyabr ayında ADF-nin Azərbaycan SSR ərazisində yaradılmış təşkilatlarının konfransı keçirildi. Partiyanın 15 nəfərdən ibarət seçilmiş rəhbər orqanı özünü “ADF Mərkəzi Komitəsi” adlandırsa da, bütün partiyayı təmsil etmirdi. (Azərbaycan KP MK-nın sənədlərində əvvəlki kimi çox vaxt “ADF Komitəsi” işlədirdi). MK üzvlüyünə aşağıdakılar daxil idi: Danişyan Qulam Yəhya oğlu (MK sədri), Kəmbəxş Əbdülsəməd Kamran oğlu (MK sədrinin müavini), Vilayət Mirrəhim Mirəbdüləli oğlu, Seyf Qazi Rəhim Əbdülhəsən oğlu, Çəşməzər (Eyvazov) Mirqasım Mikayıl oğlu, Cahənşahlı Nəsrulla Tağı oğlu, Ciddi Hüseyn Əhməd oğlu, Qiyami Zeynalabdin Əlinağı oğlu, Milaniyan Mövsüm Məmmədcəfər oğlu, Zatikyan Aram Astvasaturoviç, Resedi Əhməd Əli oğlu, Məmmədvənd Əbdülməcrid Məmmədqulu oğlu, İbrahimi İrəc Qəni qızı, Baxşiyev Rahim Məmməd oğlu, Şəmid (Məhərrəmov) Əli İsmayıl oğlu. Onlardan 5 nəfəri – Danişyan, Kəmbəxş, Vilayət, Seyf Qazi və Çəşməzər İcraiyyə bürosunu təşkil edirdi. 5 nəfərdən ibarət Təftiş komissiyası seçildi: Xoşginabi Fəthi Həməzəli oğlu (sədr), Kəlavış Əli İbrahim oğlu (katib), Ağahi Əbdülhüseyn Məmmədağa oğlu, İlhami Qulamrza Mehdi oğlu və Musəvi Tağı Məmmədəli oğlu. Mühacirlərin yerləşdirildikləri yerlərdə 100 aşağı təşkilatı birləşdirən 20 rayon komitəsi fəaliyyət göstərirdi. Partiya üzvlərinin sayı cüzi də olsa artaraq, 2.763 nəfərə çatmışdı (1954cü il aprelin 15-ə olan məlumat). ADF MK və partiyanın yerli orqanları Azərbaycanın partiya və sovet orqanları ilə yanaşı mühacirlərin işlərinin idarə olunması ilə fəal məşğul olurdular.

Lakin ADF radiosunun işləməməsi partiyanın Mərkəzi Komitəsinə, həm də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Quskovun Azərbaycan MK-ya göndərdiyi 5 iyul 1954-cü il tarixli məktubdan görüldüyü kimi, Cənubi Azərbaycan əhalisini narahat edirdi. Quskov məktubunda yazırdı: “Xarici agenturamızın verdiyi məlumata görə, ADF radiosunun öz işini dayandırması İran Azərbaycanının demokratik və tərəqqipərvər hissəsini narahat etmişdir. Belə vəziyyət demokrat fırqəsinin üzvlərinə və mütərəqqi əhval-ruhiyyəli adamlara mənəvi cəhətdən mənfi təsir göstərir. Onlar belə hesab edirlər ki, radio verilişləri İranda adamları irtica əleyhinə mübarizəyə ruhlandırır və buna görə də ADF-nin radio verilişlərinin bərpa olunmasını gərəqli və zəruri hesab edirlər” (5).

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İ. Mustafayevin imzası ilə avqustun 6-da Moskvaya müvafiq məktub göndərilir. Moskvadan cavab gəlir ki, Sov.İKP MK “qeyri-leqal radiostansiyanın işinin hazırkı dövrdə yenidən başlamasını məqsəddəuyğun hesab etmir.” Sonrakı illərdə ADF radiosu fasilələrlə müxtəlif vaxtlarda işini davam etdirmişdi.

ADF-də partiyadaxili ixtilaf. ADF-də partiyadaxili intizam məsələsi arxiv sənədlərində geniş əks olunduğu üçün ondan bəhs etməyi lazım bildik. Arxiv sənədlərindən həm Badiqan, həm Çeşməzər, həm də Danişyanın partiya başçılıq etdikləri dövrlərdə partiya rəhbərliyində mütəmadi olaraq çəkişmə və intriqaların baş verdiyi, bunların da bütünlükdə partiya sirayət edərək tərəflər, qütblər yarandığı görünür. Arxivdə həm Azərbaycan KP MK-ya, həm də Sov.İKP MK-ya göndərilmiş yüzlərlə şikayət məktubları saxlanılır.

1954-cü il iyulun 14-də Quskovun “Azərbaycan Demokrat Fırqəsində vəziyyət haqqında” Mustafayevə təqdim etdiyi arayış bu cəhətdən səciyyəvidir. Arayışda göstərilirdi ki, “1953-cü ildə ADF MK tərkibinin təzələnməsinə baxmayaraq, onun işində nəzərə çarpan dəyişikliklər baş vermir. ADF-nin rəhbər özəyini təşkil edənlər arasında əvvəlki kimi prinsipsiz qruplaşma, çəkişmə, intriqa halları baş verməkdədir. Komitənin işində kollegiallıq prinsipləri pozulur, məsələlər dostluq, yerliçilik və şəxsi sədaqət əlaqələrinə əsasən həll olunur. ADF MK sədri Qulam Yəhya Danişyanın özü ciddi qüsurlara yol verir. Öz yaxınlarına arxalanan sədr onları hər vasitə ilə müdafiə edir, komitənin vəsaiti və digər imkanları hesabına onları hərtərəfli təmin edir.

Qulam Yəhyanın qrupuna daxil olanlar aylarla işə gəlmir və əslində komitənin hesabına yaşayırlar, həqiqətən ehtiyacı olanlara isə lazımı yardım göstərilir. Qulam Yəhya ilə Kambəxş arasında qeyri-normal münasibətlər mövcuddur. Bu, zahirən hiss olunmasa da, onların arasında güclü ixtilaf vardır. Bunun nəticəsində komitənin bürosunun özündə bir tərəfdə Kambəxş və Qazi Rəhimdən, digər tərəfdə Danişyan, Vilayi və Çeşməzərdən ibarət iki qrup yaranmışdır.

Komitənin maliyyə işi əvvəlkitək başlı-başına buraxılmışdır.

ADF-də yaranmış vəziyyətdən bəhs edərkən, komitənin keçmiş üzvləri Badiqan və Kaviyanın komitənin indiki tərkibi əleyhinə apardıqları tərribatçılıq işini qeyd etməmək olmaz. Son vaxtlar onlar komitədən narazı olanları öz ətrafına toplayaraq, partiya daxilindəki birliyi daha da sarsıtmaq sahəsindəki fəaliyyətlərini gücləndirmişlər. Onlar iddia edirlər ki, indiki komitə seçki yolu ilə deyil, Bağırovun təklifi əsasında formalaşdığı üçün yaxın vaxtlarda buraxılmalıdır.” (6).

Məktubun sonunda Quskov yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün ADF komitəsinin tərkibini gənc və bacarıqlı üzvlər hesabına yeniləşdirməyi və ADF komitəsinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tezliklə yoxlanılması üçün imkan aramağı zəruri hesab etdiyini bildirmişdi.

1956-cı il may ayının 9-da Azərbaycan KP MK rəhbərliyi üçün hazırlanmış arayışda göstərilirdi: “Qeyd etmək zəruridir ki, ADF üzvlərinin müəyyən hissəsi arasında nizam-intizam lazımı səviyyədə deyildir. Tənqid, xüsusən aşağıdan tənqid qəbahət sayılır. ADF-nin ayrı-ayrı rəhbərlərinin bəyan etdiklərindən də ADF MK-nın özündə lazımı birliyin olmadığı görünür. Müxtəlif əməllərə görə partiyadan xaric edilmiş və ya cəzalandırılmış şəxslərdən ADF rəhbərliyinin düzgün olmayan hərəkətlərinə aid Azərbaycan KP MK-ya çoxlu şikayət və

ərizələr daxil olmuşdur. Bu ərizələrdə hər şeyin düzgün yazılmadığı təbii olsa da, ADF-nin rəhbər işçiləri çox vaxt lazımı əsas olmadan öz həmvətənlərini ağır əməllərdə günahlandıraraq, onları xəyanətkar, casus, trotskiçi və s. adlandırırlar. Beləliklə də, 1953-cü ilin noyabr ayından 1956-cı ilin yanvar ayınadək guya antipartiya qruplarında iştirak etdiklərinə görə 24 nəfər partiyadan xaric edilmiş, onlarla ADF üzvü cəzalandırılmışdır; onların arasında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın fəal iştirakçıları olmuş xeyli partiya üzvü vardır (7).

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan KP MK-nın sənədlərindən ADF MK-nın fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirilmədiyi bəlli olur. 9 may 1956-cı il tarixli arayışda yazılırdı ki, “ADF MK mühacirlərin siyasi tərbiyəsi sahəsində iş aparmaqdan daha çox xırda himayədarlıqla məşğul olur. Pensiya və təqaüdlərin verilməsi, sanatoriyalara və istirahət evlərinə putyovkaların alınması və bölüşdürülməsi, demokratların işlə təmin olunması və mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, hər cür ərizə və şikayətlərə baxılması – ADF MK-nın faktik olaraq ən çox məşğul olduğu sahələr bunlardır” (8). 8 fevral 1985-ci il tarixli arayışda göstərilirdi: “Qeyd etmək lazımdır ki, ADF MK və onun yerlərdəki orqanları qarşıya çıxan məsələlərin həllində təşəbbüskarlıq və çeviklik göstərmirlər, partiya kadrlarının hazırlanması, yerləşdirilməsi və tərbiyəsi sahəsində lazımı iş aparmırlar. ADF MK-nın tərkibində və MK aparatında, əsas etibarilə, yaşı keçmiş adamlar təmsil olunmuşlar. ADF MK və onun yerlərdəki orqanları əsasən məişət məsələlərinin həlli ilə məşğul olurlar, siyasi işə az əhəmiyyət verirlər (9).

Bütün bunlarla yanaşı, ADF öz fəaliyyətini davam etdirir, vaxtaşırı konfranslarını keçirir, məramnamə və nizamnaməsini təshih edir, rəhbər orqanlarını seçirdi. Partiyaya Badiqandan sonra 1954-cü ilin sentyabrından 1959-cu ilin avqustunadək Mirqasım Çeşməzər, həmin vaxtdan 1979-cu ilin oktyabr ayınadək Qulam Yəhya Danişyan rəhbərlik etmişdilər. 1979-cu ilin oktyabr ayından ADF-yə Əmirəli Lahrudi başçılıq edir.

Nəticə. Arxiv sənədlərindəki sonuncu – 1956-cı il avqustun 1-ə olan məlumat əsasən partiya üzvlərinin sayı 2.911 nəfər (10) olmuşdusa da, hazırda onların sayının, dəqiq məlumat olmadığına görə, bir neçə yüz olduğu ehtimal edilə bilər. Bu, bütünlükdə siyasi mühacirlər arasında olduğu kimi, ADF üzvlərinin də əksəriyyətinin zaman keçdikcə əvvəllər sovet cəmiyyətinə, sonradan müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasının (Azərbaycan SSR və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilmələri) nəticəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Pişəvəri M. C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1984, 430 s.
2. Həsənli C. P. Soyuq müharibənin başladığı yer: Güney Azərbaycan-1945-1946. Bakı: 1999, 354 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f.1, siy. 89, iş 196, v. 94
4. ARPIİSSA: f.1, siy. 89, iş 197, v. 70?
5. ARPIİSSA: f.1, siy. 89, iş 196, v. 66
6. ARPIİSSA: f. 1, siy. 89, iş 196, vv. 57-61
7. ARPIİSSA: f. 1, siy. 89, iş 197, v. 117
8. ARPIİSSA: f. 1, siy. 89, iş 197, v. 118
9. ARPIİSSA: f. 1, siy. 74, iş 60, v. 54
10. ARPIİSSA: f.1, siy. 89, iş 197, v. 120

(14)
**KÜRESEL GÜÇ MÜCADELESİ BAĞLAMINDA AVRASYA'DAKİ ENERJİ
SAVAŞLARI**
Çağrı Kürsat YÜCE*

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılması, dünya üzerinde yeni ülkelerle beraber yeni mücadele alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Hazar Bölgesi, Sovyetler sonrası ortaya çıkan yeni jeopolitik denklemde, bölgesel ve uluslararası güçlerin en çok nüfuz mücadelesine girdiği bölgelerin başında gelmektedir. Zira bu bölge, zengin petrol ve doğal gaz kaynakları ile enerji mücadelesinin yeni coğrafi mekânı niteliğini almıştır.

Avrasya'da sürdürülen enerji mücadelesini; jeopolitik, ekonomik ve güvenlik unsurlarının yer aldığı çok yönlü bir oyuna benzetmemiz mümkündür. Nitekim bu oyunun adı günümüzde “Yeni Büyük Oyun”⁸¹ olarak adlandırılmaktadır. Bilindiği üzere 21. yüzyılda, genelde Avrasya özelde ise Hazar Havzası, nüfuz mücadelesinin en sert geçtiği bölgelerin başında gelmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra, Rusya, AB, Çin ve ABD gibi büyük güçler, komşu ülkeler olan İran, Pakistan, Türkiye ve ayrıca bazı petrol şirketleri Avrasya coğrafyasında büyük bir rekabet içine girmişlerdir.

Avrasya'nın önemli bir bölümünü oluşturan Hazar Bölgesi'nde sürdürülen güç mücadelesi, sadece enerji yataklarından alınacak payları değil, bu havzada üretilecek enerjiyi dünya pazarlarına taşımanın hangi güzergâhlar vasıtasıyla yapılacağını da içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrasya, Hazar Havzası, Enerji Kaynakları, Petrol ve Doğal Gaz, Büyük Oyun

Giriş

İnsan yaşamının vazgeçilmez bir parçası olan enerji, geçmişte olduğu gibi bugün de dünya ve Türkiye gündeminde yoğun olarak tartışılan konuların başında yer almaktadır. Enerji, ülkelerin ekonomik ve sosyal olarak gelişiminde, toplumsal refahın artırılmasında önemli bir etken olmaya devam etmektedir. Bu yüzden, ülkelerin enerji güvenlikleriyle ulusal güvenlikleri arasında doğrudan ve güçlü bir ilişki vardır. Yani; ucuz, kesintisiz, verimli ve gerek kaynaklar gerekse temin yolları açısından çeşitlendirilmiş enerji politikası, her ülke için ulusal güvenliğin vazgeçilmez köşe taşıdır.

Zengin hidrokarbon yataklarına sahip bölgeler, dünyanın güçlü devletlerinin her zaman ilgisini çekmiştir. Dolayısıyla, enerji zengini yerler, güçlü devletler tarafından her zaman kontrol altına alınmak istenmişlerdir. Bu yüzden, enerjiyi tüketenlerle sahip olanlar arasındaki mücadele, geçen yüzyılda olduğu gibi, günümüzde de devam etmektedir.

Dünyadaki süper güçlerin, küresel güç olma mücadelesinin en önemli gerekçelerinden biri, enerji kaynaklarına sahip olmaktır. Ayrıca bu devletler için enerjinin naklini ve ticaretini kontrol etme düşüncesi de bir o kadar önemlidir. 17 Mayıs 2001 tarihinde ABD Başkanı

* Bilim Uzmanı, Adana/TÜRKİYE.

⁸¹ Büyük Oyun: 19. yüzyılın sonunda İngiltere ile Rusya, Orta Asya ve Afganistan'ı kendi nüfuz alanlarına katmak için büyük bir rekabete girmişlerdi. Orta Asya'yı işgal eden Rusların, kendi egemenliği altındaki Hindistan'a ilerlemesini engellemek isteyen İngiltere'nin, Afganistan'ı işgal etmeye çalışması ile bu iki ülkenin Afganistan üzerinde süren mücadelesi, tarihe “Büyük Oyun” (Great Game) olarak geçmiştir. 19. yüzyılda Büyük Oyun'un ana eksenini demiryolu projeleri oluştururken, 21. yüzyılda ise petrol ve doğal gaz boru hatları oluşturmaktadır. Anlaşılacağı üzere, günümüzde, enerji kaynakları üzerinde süren bu rekabet, “Yeni Büyük Oyun” olarak adlandırılmıştır. Bkz. KLEVEMAN, Lutz: “Yeni Büyük Oyun: Orta Asya'da Kan ve Petrol”, Everest Yayınları, (Çev. Hür Güldü), İstanbul, 2004

Bush'un söylediği gibi; “enerji kaynaklarında çeşitlilik Amerika için önemlidir, sadece enerji güvenliği için değil, ulusal güvenlik açısından da büyük değer taşımaktadır”⁸².

Tarih boyunca enerji kaynaklarına hakim olan, dünyaya da hakim olmuştur. 21. yüzyılda da durum farklı değildir. Buna en çarpıcı örnek olarak, Irak ve Afganistan işgalleri verilebilir. Zaten Orta Doğu'da yıllardır süren soğuk ve sıcak savaşların temelinde, enerji kaynaklarına ve enerji nakil hatlarına hakim olma mücadelesinin olduğu herkesçe bilinmektedir. Ayrıca ABD'yi küresel güç yapan, enerji kaynaklarına hükmetmesidir. Diğer süper güçlerin ABD'yi yakalayamamasının nedeni de, enerji kaynaklarına yeterince sahip olamayışlarıdır.

Her geçen gün önemi artan Avrasya enerji kaynakları üzerinde, birçok ülkenin doğal olarak çıkarları çatışmaktadır. Bölgedeki enerji pastası önemini koruduğu sürece de buralarda gerginlik ve mücadele bitmeyecektir. Yani 20. yüzyılın sonunda tekrar başlatılan ve 21. yüzyılda da şiddetle sürdürülen enerji savaşı, son yıllarda bölgeyi iyice germiştir ve bu durumun da uzun yıllar devam edeceği öngörülmektedir.

Görünen o ki, 21. yüzyılın mücadelesi Zbigniew Brzezinski'nin öngördüğü gibi Avrasya satranç tahtasında oynanacaktır⁸³. Bu mücadelenin merkezinde, her zaman olduğu gibi, enerji kaynakları olacaktır. Coğrafi anlamdaki merkez ise bilindiği üzere Hazar Havzası olacaktır.

Bu bağlamda, 21. yüzyılda Hazar Bölgesi enerji kaynaklarının önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. **Prof. Dr. Şener ÜŞÜMEZSOY**'un “**Turan Petrolleri**”⁸⁴ olarak adlandırdığı ve giderek önemi artan Hazar Havzası enerji kaynakları, 21. yüzyılın süper gücünün kim olacağını da belirleyecektir.

1) Dünyada Petrol ve Doğal Gazın Genel Durumu:

Ülkelerin gelişmişlik durumunu ile enerji talebini belirleyen üç temel faktör olarak nüfus artışı, ekonomik kalkınma ve teknolojiye ileriye sayılabilir. Her ne kadar teknolojik gelişmeler, enerji tasarrufuna yönelik pek çok icadı beraberinde getirirse de, ekonomik kalkınmaya bağlı olarak insan topluluklarının artan konfor ihtiyacını karşılamaya yönelik pek çok yeni teknoloji ürünü de her geçen gün artan nüfusun kullanımına sunulmaktadır.

Dünya nüfusundaki artış ve teknolojik gelişmeler, dünya enerji tüketiminin de her yıl artacağını göstermektedir. Nitekim birincil enerji tüketimi 2003 yılında 9,8 milyon TPE'den 2004'te 10,3 milyon TPE ve 2005'te de 10,537milyon TPE'ye yükselmiştir. 2003'te bir önceki yıla göre artış % 3,2 ve 2004'te % 4,7 iken 2005'te artış hızının % 2,4'e düşmesinin, yükselen petrol ve doğal gaz fiyatlarının tüketimi frenleyici etkisinden kaynaklandığını ifade etmek ve 2006'da da benzer bir sonucu tahmin etmek mümkündür⁸⁵.

Dünyadaki enerji rezervleri ve üretimlerini oranlayarak hangi enerji kaynağının, yeni rezerv keşfedilmezse ve tüketim aynı kalırsa, yaklaşık kaç yıllık ömrü kaldığının bilinmesi de önemlidir. BP'nin 2005 sonu itibarıyla dünyadaki ispatlanmış petrol rezervleri 163,6 milyar ton, üretim ise 3,895 milyar ton olup, bu rakamlarla 42 yılda dünya petrolünün tükeneceği varsayılmaktadır. Doğal gazda ispatlanmış rezerv toplamı 179,83 trilyon m³, üretim ise 2,763 trilyon m³ olup, bu tüketimle yaklaşık 65 yıllık ömrü kalmıştır⁸⁶.

Dünya Enerji Konseyi'nin tahminlerine göre, dünyadaki petrol rezervleri 2040–2060 yılları arasında tükenme noktasına gelecektir. Halen günlük dünya petrol talebinin, önümüzdeki yıllarda (2010 yılı için), 97,1 milyon varil (yılıda yaklaşık 4,8 milyar ton) civarında olacağı da düşünülürse durumun ciddiyeti anlaşılacaktır⁸⁷.

⁸² DEMİRAL, Necdet: “Büyük Orta Doğu Projesi'nde Kafkasya”, <http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0042>, 22.05.2006

⁸³ BRZEZİNSKİ, Zbigniew: “Büyük Satranç Tahtası”, Sabah Kitapları Dizisi, İst. 1998, s.72

⁸⁴ ÜŞÜMEZSOY, Şener: “Türk Süpernetosu, Dünya Sistemi ve Turan Petrolleri”, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Dergisi, Ocak-Şubat-Mart-2007, Sayı 1, s. 146-147

⁸⁵ BP Statistical Review of World Energy Haziran–2005

⁸⁶ BP Statistical Review of World Energy Haziran–2005

⁸⁷ EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, July-2006

Diğer taraftan, Uluslararası Enerji Konseyi'nin tahminlerine göre, önümüzdeki 40-60 yıl içerisinde petrol arzının talebi karşılayamaması tehlikesinin söz konusu olması, petrol piyasasında rekabeti ve petrole ikame enerji kaynaklarına ulaşma çabalarını artırmıştır. Bunun bir sonucu olarak, son 25-30 yıldaki bu çabalarla doğal gazın enerji kaynakları içerisinde hızlı bir şekilde yükselmesine ve daha çok pay almasına sebep olmuştur⁸⁸. Bu enerjinin üretiminin ve kullanımının her geçen gün daha da arttığı görülmektedir.

Tüm kaynaklarda geçen dünyadaki petrol ve doğal gazın üretimi ve tüketimi yönündeki istatistikler genel itibarıyla birbirine çok yakındır. Bilindiği üzere, dünyadaki hidrokarbon rezervlerinin ülkelere ve bölgelere dağılışı eşit değildir. Ayrıca bu stratejik enerji kaynaklarının üretildiği bölgeler ile tüketildiği bölgeler arasında da önemli derecede bir farklılık gözlenmektedir. Bu yüzden petrol ve doğal gaz sahalarının büyük bir bölümünün, onu ilk kullanan sanayileşmiş Batılı devletlerin sınırlarının dışında olması, enerji alanındaki rekabeti çok artırmıştır.

Şimdi araştırmanın asıl konusunu oluşturan, genelde Avrasya özelde ise Hazar Havzası enerji kaynakları üzerindeki mücadeleye geçmeden önce, bölgedeki petrol ve doğal gaz rezervlerini istatistiksel olarak açıklamaya çalışalım.

2) Hazar Havzası'nın Hidrokarbon Potansiyeli:

Hazar Havzası'nda yer alan devletlerin sahip oldukları enerji rezervleri ile ilgili tartışmalar hala sürmektedir. Değişik kaynaklarda farklı değerler ile karşılaşmamız mümkündür. Farklı değerlerin yanında, bazı araştırmacılar, bölgenin enerji potansiyelinin abartıldığını da ifade etmektedirler. Ancak bölgedeki arama çalışmalarının sürmesi ile enerji rezervlerinin sürekli değişeceği de unutulmamalıdır.

Bölgedeki enerji potansiyelleri hakkında çok çeşitli referans kaynakları olmasına rağmen, bir fikir vermesi açısından, araştırmamızda güvenilir olan kaynaklara yer verilmiştir. Bu bağlamda, kaynakların istatistikî verilerine genel olarak göz atarsak, karşımıza önemsenecek potansiyeller çıkacaktır. Şimdi bu kaynaklardan bazılarını vermeye çalışalım.

a) Petrol Rezerv ve Üretim Durumu:

Hazar'a kıyaslı olan ülkelerinin sahip olduğu ham petrol rezervlerinin toplam 95,7 milyar ton olduğu hesaplanmıştır. Bu rezervlerin büyük bir kısmı Kazakistan (60 milyar ton) ve Türkmenistan'ın (16,5 milyar ton) payına düşmektedir. Rusya'nın payı 2,2-5 milyar ton iken, İran'ın payı 2 milyar ton civarındadır. Azerbaycan'ın payı ise 5-12 milyar ton kadardır⁸⁹.

Rapora göre, Hazar Bölgesi'nde toplam (ispatlanmış+muhtemel) petrol rezervleri 200 milyar varilden fazladır (Tablo 1). Bu rakamlar, ABD Ulusal Güvenlik Danışmanları'ndan Rosemarie Forsythe'nin çalışmasında, olası ve ispatlanmış petrol rezervleri toplamı olarak belirttiği 200 milyar varil rakamı ile paralellik arz etmektedir⁹⁰.

⁸⁸ EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, July-2006

⁸⁹ KALİASKAROVA, Zaur: "Hazar Denizi'nin Petrol ve Gaz Kaynakları Potansiyelinin Araştırılması", Çev. Janar TEMİRBEKOVA, Asya-Avrupa Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı 5, Nisan-2007, Ankara, s. 7

⁹⁰ PAMİR, Necdet: "Hazar Bölgesi'nde Enerji Politikaları: Avrupa'nın ve ABD'nin Konseptleri" S. B., Ank., 13-14 Kasım 2000, s. 2

Tablo 1: Hazar Bölgesi Hidrokarbon Rezervlerinin Dağılımı⁹¹.

ÜLKELER	Petrol Rezervleri (milyar varil)	Petrol Üretimi (bin v/g)	Doğal Gaz Rezervleri (trilyon m ³)	Doğal Gaz Üretimi (milyar m ³ /yıl)
RUSYA FEDERASYONU	72,3	9285	48	589,1
İRAN	132,5	4081	27,5	85,5
KAZAKİSTAN	39,6	1295	3	18,5
AZERBAYCAN	7	318	1,37	4,6
TÜRKMENİSTAN	0,5	202	2,90	54,6
ÖZBEKİSTAN	0,6	152	1,86	55,8

Uluslararası Enerji Ajansı'na göre, Orta Asya ve TransKafkasya'da yer alan Türk devletlerinin ispatlanmış petrol rezervleri 17–50 milyar varil arasındadır. Olası rezervler ise 186 milyar varildir⁹².

ABD Enerji Bakanlığı'nın ve BP'nin 2005 yılı verilerine göre “Hazar Dörtlüsü” olarak da bilinen Türk devletlerinin toplam petrol rezervleri 17–44 milyar varil arasındadır⁹³. Başka bir ifadeyle, BP'nin verilerine göre, Kazakistan'ın petrol rezervinin 39,6 milyar varil, Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin 7 milyar varil olduğu göz önüne alınırsa, bölgedeki enerjinin boyutları kendiliğinde ortaya çıkacaktır⁹⁴ (Tablo 3).

ABD Dışişleri Bakanlığı raporlarına göre, Hazar'da henüz keşfedilmemiş en az 163 milyar varil daha petrol var. Beklentiler 200 milyar varile ulaşılması yönündedir⁹⁵.

TABLO 2: Türk Cumhuriyetleri'nin İspatlanmış, Olası ve Toplam Petrol Rezervleri⁹⁶.

PETROL	ÜLKELER	İspatlanmış Rezervler		Olası Rezervler	Toplam	
		Düşük	Yüksek		Düşük	Yüksek
Rezervler (milyar varil)	Azerbaycan	7	7	32	39	39
	Kazakistan	9	40	92	101	132
	Türkmenistan	0,55	1,7	38	38,55	39,7
	Özbekistan	0,3	0,59	2	2,3	2,59
	Toplam	17,2	49,7	186	203,2	235,7
Üretim (bin varil/gün)	ÜLKELER	1992	2000	2005	2010 (düşük)	2010 (yüksek)
	Azerbaycan	222	309	440	900	1290
	Kazakistan	529	718	1.293	1.900	2400
	Türkmenistan	110	157	196	165	450
	Özbekistan	66	152	125	150	260
Toplam	927	1.336	2.054	3.315	4.600	

Ayrıca, dönemin ABD Başkanı Bill Clinton'un Hazar Havzası Enerji Danışmanı **John Wolf**, Washington'ın politikalarında etkin bir yeri olan Stratejik ve Uluslararası Etüdler

⁹¹ BP Statistical Review of World Energy Haziran–2005

⁹² EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, July-2006

⁹³ ABD Enerji Bakanlığı; Caspian Sea Region Key Oil and Gas Statistics, Ağustos–2005

⁹⁴ BP: Statistical Review of World Energy Haziran–2005

⁹⁵ ARSLAN, Faruk: “Hazar'ın Kurtlar Vadisi: Petrol İmparatorluğundaki Güç Savaşları”, Karakutu Yay., İstanbul, 2005, s. 3

⁹⁶ EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, July-2006

Merkezi'nin (CSIS), Hazar Bölgesi için hazırladığı “olumsuz raporu” eleştirerek şunları söylemiştir: "Hazar, petrol zengindir. Bu kurum (CSIS) geçtiğimiz yıllarda da aynı raporları yayımladı ve yanıldığı ortaya çıktı. Yeni bulunan Kuzey Kashagan petrol yataklarının büyüklüğü, bu iddiaları geçersiz kılmaya yeter"⁹⁷.

TABLO 3: ABD Enerji Bakanlığı ve BP Verilerine Göre Türk Cumhuriyetleri'nin Petrol Rezervleri⁹⁸

ÜLKELER (Milyar varil)	ABD ENERJİ BAKANLIĞI VERİLERİ(2005)		BP VERİLERİ(2005)
	Düşük	Yüksek	
AZERBAYCAN	7	13	7
KAZAKİSTAN	9	29	39,6
TÜRKMENİSTAN	0,5	1,7	0,5
ÖZBEKİSTAN	0,3	0,5	0,6
TOPLAM	16,8	44,2	47,7

(1 ton=7,33 varil)

AIOC'nin ilk Başkanı **Terrence Adams**, Azerbaycan ve Kazakistan'ın (Hazar civarındaki) ispatlanmış rezervler toplamını 27,5 milyar varil, olası rezervler toplamını, 40–60 milyar varil olarak belirtmektedir⁹⁹.

Diğer bazı kaynaklarda ise Hazar Bölgesi'nde tahminen 40 milyar varillik petrol rezervinin olduğu vurgulanmıştır. Bölgedeki devletlerin petrol rezervlerinin büyük kısmı henüz geliştirilememiş ve bölgenin önemli bir kısmında dahi rezerv tespiti halen yapılmamıştır. Bu yüzden, önümüzdeki yıllarda sürdürülecek araştırmalar sonucunda keşfedilecek yeni enerji yatakları ile bu rakamın 100 ile 200 milyar varil civarında bir seviyeye çıkması beklenmektedir¹⁰⁰.

Ayrıca Hazar Bölgesi'nin kaynakları konusunda araştırmacılar tarafından telaffuz edilen en düşük rakam bile ABD topraklarındaki (22 milyar varil) ve Kuzey Denizi'ndeki (17 milyar varil) ispatlanmış petrol rezervlerinin büyüklüğü ile yarışabilir. Başka bir ifadeyle, Hazar'ın petrol rezervlerinin Basra Körfezi bölgesindeki rezervlerin dörtte birine eşdeğer olduğu bilinmektedir¹⁰¹.

Hazar Havzası'ndaki tahmini petrol rezervlerini, bazı ülkelerin zengin petrol rezervleri ile karşılaştıracak olursak önemli sonuçlara ulaşabiliriz. Şöyle ki, Hazar'daki petrol rezervi Irak'taki belirlenmiş petrol rezervinden 100 milyar varil daha fazladır. Dünyanın bilinen en büyük petrol yatağına sahip Suudi Arabistan'ın 261 milyar varillik petrol rezervinin üçte ikisi civarındadır¹⁰².

Hazar Denizi'nin büyük oranda keşfedilmemiş enerji rezervleri, uluslararası yatırımlara açılmış durumdadır. Ancak bölgedeki zengin enerji kaynakları, milyarlarca dolarlık geliştirme ve bunun ardından da taşıma yatırımlarının sonrasında gerçek anlamda bir değer ifade edecektir. Bölgedeki mevcut yatırımların sürdürülmesi, kesintisiz ihraç olanaklarının sağlanması gibi varsayımların gerçekleşmesi halinde; Azerbaycan, Kazakistan,

⁹⁷ YÜCE, Çağrı Kürşat: “Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele”, Ötügen Y., İstanbul, 2006, s. 152

⁹⁸ ABD Enerji Bakanlığı; a.g.r., 2005- BP: a.g.r., 2005

⁹⁹ PAMİR, Necdet: a.g.b., s. 2

¹⁰⁰ OGAN, Sinan: “Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılmayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı”, Avrasya Dosyası, Cilt 7, Sayı 2, Yaz-2001, s. 155

¹⁰¹ KALİASKAROVA, Zaure: a.g.m., s. 5-PARLAR, Suat: “Barbarlığın Kaynağı PETROL”, Anka Yay. İst. 2003, s. 619

¹⁰² Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. U.S. Energy Information Administration (EIA)

Türkmenistan ve Özbekistan petrol üretimleri toplamının 2010 yılında 194 milyon tona, ihracatın ise 117 milyon tona ulaşması beklenmektedir¹⁰³.

Diğer yandan, batılı uzmanların görüşlerine göre 2015 yılında Hazar Denizi'nden üretilen petrol miktarı, 2000'li yıllarda Kuzey Denizi'nden üretilen petrol miktarına ulaşacaktır. Dolayısıyla Hazar Bölgesi, gelecekte büyük petrol üretim merkezlerinden birisi olacaktır¹⁰⁴.

b) Doğal Gaz Rezerv ve Üretim Durumu:

2006 yılında Uluslararası Enerji Ajansı tarafından yayınlanan bölge ile ilgili rapora göre, Hazar Bölgesi'nde toplam (ispatlanmış+muhtemel) doğal gaz rezervlerinin 560 trilyon m³ civarında olduğu belirtilmektedir¹⁰⁵ (Tablo 4).

TABLO 4: Türk Cumhuriyetleri'nin İspatlanmış, Olası ve Toplam Doğal Gaz Rezervleri¹⁰⁶.

DOĞAL GAZ	ÜLKELER	İspatlanmış Rezervler	Olası Rezervler	Toplam Rezervler	
Rezervler (trilyon metre küp)	Azerbaycan	30	35	65	
	Kazakistan	65	88	153	
	Türkmenistan	71	159	230	
	Özbekistan	66,2	35	101	
	Toplam		232	328	560
DOĞAL GAZ	ÜLKELER	1992	2000	2005	2010
Üretim (trilyon metre küp/yıl)	Azerbaycan	0,28	0,20	0,18	0,7
	Kazakistan	0,29	0,31	0,84	1,24
	Türkmenistan	2,02	1,89	2,08	3,50
	Özbekistan	1,51	1,99	1,97	3,20
	Toplam		4,10	4,39	5,07

ABD Enerji Bakanlığı'nın ve BP'nin 2005 yılı verilerine göre Türk devletlerinin doğal gaz rezervlerinin toplam 6,57 trilyon m³ ile 8,97 trilyon m³ arasında olduğu belirtilmiştir¹⁰⁷.

BP'nin verilerine göre, Kazakistan'ın doğal gaz rezervinin 3 trilyon m³, Türkmenistan'ın doğal gaz rezervinin 2,90 trilyon m³ ve Özbekistan'ın doğal gaz rezervinin ise 1,86 trilyon m³ olduğu göz önüne alınırsa, bölgenin cazibesinin boyutları kendiliğinde ortaya çıkacaktır¹⁰⁸. Aşağıdaki tabloda ABD Enerji Bakanlığı ve BP'ye göre cumhuriyetlerin doğal gaz rezervleri verilmiştir (Tablo 5).

¹⁰³ PAMİR, Necdet: a.g.b., s. 2

¹⁰⁴ KALİASKAROVA, Zaur: a.g.m., s. 6

¹⁰⁵ EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, July-2006

¹⁰⁶ EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, July 2006

¹⁰⁷ ABD Enerji Bakanlığı; Caspian Sea Region Key Oil and Gas Statistics, Ağustos-2005

¹⁰⁸ BP: Statistical Review of World Energy Haziran-2005

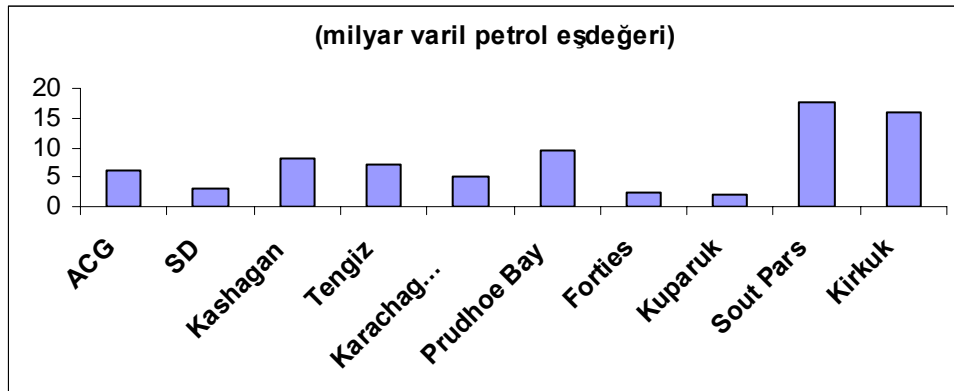
TABLO 5: ABD Enerji Bakanlığı ve BP Verilerine Göre Türk Cumhuriyetleri'nin Doğal Gaz Rezervleri¹⁰⁹.

ÜLKELER (Tcf)	ABD ENERJİ BAKANLIĞI VERİLERİ(2005)		BP VERİLERİ(2005) Trilyon m ³
	İspatlanmış (tcf)	Potansiyel (tcf)	
AZERBAYCAN	30	35	1,37
KAZAKİSTAN	65	88	3
TÜRKMENİSTAN	71	159	2,90
ÖZBEKİSTAN	66	35	1,86
TOPLAM	232 tcf=6,57 trilyon m³	317 tcf=8,97 trilyon m³	9,13 trilyon m³

NOT: Tcf (Trilyon Kübik Fit) Doğal Gaz Sektöründe Kullanılan Bir Birimdir. (1 m³ =35,31kübik fit)

Diğer yandan, doğal gaz üretimi ve ihracı açısından bakıldığında, söz konusu 4 ülkenin 2010 yılı üretimlerinin (iyimser senaryo) 201 milyar m³, ihrac potansiyellerinin ise 84 milyar m³ olduğu tahmin edilmektedir. Kötümser senaryoda 2010 yılı ihrac değeri 71,6 milyar m³tür. 2020 yılı için iyimser senaryoda 120 milyar m³, kötümser senaryoda ise 115,9 milyar m³ ihrac potansiyeli öngörülmektedir¹¹⁰.

ŞEKİL 1: Hazar Havzası Rezervlerinin Dünyanın Büyük Rezervleri İle Kıyaslanması¹¹¹.

3) Küresel Rekabetin Yeni Alanı; Hazar Havzası:

Geçen yüzyıl dünya devletleri arasında cereyan etmiş olan enerji mücadelesi, 21. yüzyılda daha geniş imkânlar ve daha ciddi metotlarla sürmektedir. Ayrıca yıllardır sürdürülen bu rekabetin tarafları ve yaşandığı alan genelde aynıydı. Fakat bu kez mücadelenin coğrafi alanı SSCB'nin dağılması ile birlikte genişlemiştir. Bu alanın genişlemesine sebep ise Kafkasya ve Orta Asya bölgeleridir.

Bu bağlamda, sıkça gündeme gelen konu, her zaman olduğu gibi enerji arz güvenliği olmuştur. Enerji arz güvenliği, bugün dünyada enerji tüketimi yüksek gelişmiş ülkelerin en önemli konularından biri haline gelmiştir. Yani, ABD'nin enerji bölgelerine hakim olma

¹⁰⁹ ABD Enerji Bakanlığı; Caspian Sea Region Key Oil and Gas Statistics, 2005-BP: Statistical Review of World Energy Haziran-2005

¹¹⁰ PAMİR, Necdet: a.g.b., s. 2

¹¹¹ DIMITROF, Thomas: "The Implications of BTC", <http://www.iea.doe.gov>, 14.04.2003

girişimini askeri güç kullanarak sürdürdüğü günümüzde, enerji arz güvenliği, bir dış politika unsuru ve stratejik öneme sahip bir konu haline gelmiştir.

Enerji arz güvenliği artık ülkelerin ulusal güvenlik konuları içinde değerlendirilmekte, bunun sonucunda enerji ekonomik bir konu olmanın ötesine geçerek askeri politikaların bir bileşeni olmaya doğru ilerlemektedir. Nitekim sanayileşmiş veya yüksek enerji tüketimine sahip ülkeler arasında var olan doğal gaz ve petrol kaynakları üzerindeki kontrollerini artırma yönünde önemli mücadele sergilenmektedir.

Günümüzde, enerji kaynaklarına tam hâkimiyet sağlamak temelinde Avrasya’da süren güç mücadelesi, başlangıçta, petrol ve doğal gazın çıkarılmasında pay sahibi olmanın çok da büyük bir avantaj getirmeyeceğinin anlaşılmasından sonra, enerji kaynaklarının kontrol altında tutularak, böyle bir güce sahip olmanın, yeni büyük oyunun galibini kesin olarak belirleyeceğinden hareket edilmeye başlanılmıştır. Bunun sonucunda, enerji oyunun güçlü tarafları, hamlelerini bu hedefe ulaşma yönünde atmaya başlamıştır. Dolayısı ile SSCB’nin dağılmasından günümüze kadar geçen yaklaşık 20 yılda, güç mücadelesinde bulunan bütün ülkelerin enerji stratejileri tamamen değişirken, ülkeler arasındaki mücadele, ittifaklar arası mücadeleye dönüşmüştür¹¹².

Soğuk Savaş sonrasında dünyada tek güç olarak kalan Amerika bu gücünü daha da artırmak ve giderek azalan ve maliyeti yükselen kendi enerji kaynakları yerine yeni ve daha ucuz kaynakları bulmak, bu yolla enerjiye bağımlı ve kendisine rakip olabilecek devletleri kontrol etmek amacıyla, yeni stratejiler geliştirmiştir. Bu noktada da, Körfez petrollerine alternatif olabilecek Hazar Havzası petroleri, ABD’nin, kaynakların artmasını ve çeşitlenmesini öngören ulusal enerji politikası açısından önem kazanmıştır.

Ayrıca, ABD’nin Irak üzerinden Orta Doğu’daki kaynakları kontrol etme girişimi, Hazar Denizi’nden boru hatlarının geçişi konusundaki sorunlar, Hindistan’ın İran’dan boru hattı ile doğal gaz ithal etme planlarını ABD’nin engellemek istemesi ve Doğu Çin Denizi’nde ihtilafli sahada doğal gaz üretiminin Çin ve Japonya arasında gerilim yaratması gibi unsurlar bizlere enerjinin ne kadar değerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca belirtilen enerji rekabeti, enerjinin dış politika konularının asli unsuru haline geldiğini, gerilimlere neden olduğunu ve bu gerilimlerden savaşlara kadar gidilebileceğini de bizlere göstermektedir¹¹³.

ABD’nin petrol çıkarılarını korumak için gerektiğinde silahlı güçlerini kullanmaktan kaçınmayacağını, 1991’deki Körfez Savaşı’nda açık bir biçimde kanıtlamış olduğu gibi günümüzde de halen süren Irak işgali de bu gerçeği fazlasıyla desteklemektedir. Bu silahlı müdahalelerin gerçek nedenini çoğu zaman yetkililerin bile ağızlarından duymamız mümkündür. Zira ABD Başkan Yardımcısı **Dick CHENEY**, 17 Mayıs 2002 tarihinde kaleme aldığı “Ulusal Enerji Politikaları Grubu” başlıklı raporunda şu anda küresel olarak ABD önderliğinde oynanmakta olan senaryonun ana temasını şöyle anlatmıştır: “Gelecek 25 yıl boyunca ABD’nin artan petrol ihtiyaçlarına cevap verecek bir strateji üzerinde çalışılıyor. Enerjinin kısıtlı kullanımına ilişkin önlemlerin yanı sıra, ABD enerji rezervlerinin nasıl artırılacağına gereği üzerinde duruluyor”¹¹⁴.

Dünya petrol üretiminin % 60’ına sahip Orta Doğu’nun, ABD kontrolü dışında olması, gelecekte Amerika’nın süper gücünü sürdürmesi önünde engel teşkil etmektedir. Senaryolar da bu temel üzerine kurulunca, D. CHENEY’in raporunda söz ettiği “ABD’nin enerji rezervlerini nasıl artıracığına dair araştırmanın” cevabı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Amerika’nın bölgede giderek etkinlik kazanması karşısında Rusya’nın Çin’le kurduğu ortaklığın ve Şangay Örgütü’nün Orta Asya’daki zengin petrol ve doğal gaz kaynakları üzerinde kontrol sağlamayı amaçladığını anlamak zor değildir. Rusya’nın Çeçenistan’a

¹¹² BİRSEL, Haktan: “Avrasya Enerji Kaynaklarında Sınırsız ve Kontrolsüz Hâkimiyet”, 2023 Dergisi, 2007, Sayı 75, s. 31-32

¹¹³ TMMOB: “Enerji Raporu-2006”, Yağmur Ofset, Ankara, 2006, s.13-14

¹¹⁴ MENTEŞOĞLU, Behman: “21. Yüzyılı da Petrol Yönlendirecek”, <http://www.petrolcu.com/eg/default.asp>, 22.09.2003

düzenlediği askeri operasyonları da aynı siyasi ve ekonomik politikalarla ilişkilendirebiliriz. Kuzey Kafkasya, Rusya'nın Karadeniz'e tek çıkışıdır. Grozni önemli bir petrol bölgesidir. Çeçenistan'ın sahip olduğu petrol rezervleri dışında, Azerbaycan ve Kazakistan boru hatlarının geçiş yolu üzerinde bulunması, bölgenin, Rusya tarafından kontrol altına alınmasını vazgeçilmez kılmaktadır.

Ayrıca Hazar Bölgesi'nin enerji kaynakları, bu bölgenin, 21. yüzyılda ikinci bir Basra Körfezi olabileceği düşüncesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun nedeni, bölgedeki eski rezervlere ek olarak, zengin yeni hidrokarbon rezervlerinin keşfedilmesidir. Bazı kaynaklarda ise, bu bölgede bulunan enerji rezervlerinin dünyada üçüncü sırada yer alacak potansiyele sahip olduğu belirtilmiştir¹¹⁵. Amerikalı uzmanların yaptığı araştırmalar göstermektedir ki, Hazar Havzası'ndaki enerji kaynaklarının parasal değeri 4 trilyon dolara eşdeğerdir. Bu gerçek ise bölgede yaşanacak olan enerji rekabetinin boyutları hakkında bizlere bazı fikirler vermektedir.

Özetle, Hazar'da sürdürülen acımasız mücadele, hidrokarbonların dünya için önemini bir kez daha bizlere ispatlamıştır. Enerji mücadelesinin iç dinamikleri çok karmaşıktır. Zira rekabet çok yönlü ekonomik ve siyasi hesapları içinde barındırmaktadır.

4) Küresel ve Bölgesel Güçlerin Bölgeye Yaklaşımları:

Sovyetler Birliği'nin dağılması, dünya üzerinde yeni ülkelerle beraber çıkar mücadelesi alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Hazar Bölgesi, Sovyetler sonrası ortaya çıkan yeni jeopolitik denklemde bölgesel ve uluslararası güçlerin en çok nüfuz mücadelesine giriştiği bölgelerin başında gelmektedir. Zira bu bölge, zengin enerji kaynakları ile büyük petrol oyununun yeni coğrafi mekânı niteliğini kazanmıştır.

Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinin jeopolitik önemi ve zengin enerji kaynakları, beraberinde paylaşım problemlerini ve güçlü devletlerin nüfuz arayışlarını gündeme getirmektedir. Ancak, bu durumdan, sadece bağımsız cumhuriyetlerin kendi arasındaki ilişkiler değil, diğer devletlerin bölge üzerindeki politikaları da etkilenmektedir.

Hazar'da devam eden enerji rekabeti içerisinde, başta Rusya Federasyonu olmak üzere beş kıyıdaş devletin yanı sıra, diğer uluslararası aktörlerden; ABD, AB, Çin, İran ve Türkiye de bölgede ciddi bir etkiye sahip olmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca Kafkasya'da ve Orta Asya'da sürdürülen enerji alanındaki mücadele, Orta Doğu'da yıllardan beri süren çekişme ve sürtüşmelerden geri kalmayacağı benzetilmektedir.

Avrasya'daki nüfuz mücadelesinin 1991 yılından itibaren temel faktörü, Hazar enerji kaynaklarıdır. Yeni bölgesel ekonomik ve siyasi bağlantıları kendi lehlerine şekillendirmeye niyetli olan her bir Hazar devletinin kendi zengin enerji kaynaklarını geliştirmeye çalışmaları bu çabanın bir parçası olmuştur.

Bir anda bütün dünyanın stratejik bakışları üstünde odaklanan Hazar ve çevresi; tarihsel, toplumsal, kültürel ve ekonomik dinamikleri itibariyle, çok bilinmeyenli bir denklemi andırmaktadır. Öyle ki bir yanında eski ve fakat eskimemekte ısrarlı vasi sıfatıyla Rusya Federasyonu; bir yanında çok yakın tarihsel, kültürel ve soy bağları ile bağlı bulunan Türkiye; diğer bir yanında ise marjinal çıkışları ile hem ülke bütünlüğünü koruma ve hem de dünya devleti görünümünü pekiştirme gayretindeki İran gibi ülkeler yer almaktadır¹¹⁶.

Öte yandan, son dönem jeostrateji ve jeopolitik uzmanlarının tartışma gündemlerinden düşmeyen, "Çin, Rusya, İran", "Çin, Hindistan, Rusya", "Rusya, Türkiye, İran" gibi Avrasyacı ittifak alternatiflerinin tamamı, Orta Asya ve Kafkasların kontrolü gerçeğine muhtaç bulunuyordu. Günden güne tek merkezli bir yapıya kayan küresel dengeye itiraz mantığı ile alevlenen bu formül tasarımlarını baltalamak kastı taşıyan, İngiltere destekli ABD;

¹¹⁵ BOROMBAEVA, Elvira: 21. Yüzyılda Türkiye Üzerinden Dünya Pazarlarına Ulaştırılacak Hazar Petrol Boru Hatları Seçenekleri ve Türkiye, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2002, s. 14

¹¹⁶ ARAS, Osman Nuri: "Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi", Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 209

elindeki en önemli silah veya enstrüman olarak da gene bu coğrafyanın kontrolünü ele geçirmeyi görmektedir¹¹⁷.

Rusya, hala Orta Asya'daki sınırları olarak gördüğü bölgeyi elinde tutmaya, Rusya'dan geçen boru hatları vasıtasıyla Hazar petrolünün akışını kontrol etmeye çalışırken, ABD ise Rusya'yı saf dışı bırakacak petrol boru hatları projeleriyle bölgeye girmeye çalışmaktadır. Bunun yanında, Türkiye, İran ve Pakistan bölgeyle iletişim bağlarını kuruyorlar, ayrıca bu ülkeler, çeşitli yönlerde doğru ilerlemesi beklenen boru hatları için kendi yollarının tercih edilmesini arzu etmektedirler¹¹⁸.

Hazar petrolü için büyük siyasi oyunlar oynanmaktadır. Bölgede üretilen enerjinin, ulaşım ve işleme süreçlerinde pay alan ülkeler ekonomik ve politik açıdan Hazar ile ilgilenmektedirler. Çünkü Hazar'ın enerji rezervleri ve dönecek boru hatları, bölgedeki dengeleri değiştirecektir. Kısacası dünya devletleri arasında devam eden enerji mücadelesi, 21. yüzyılda daha geniş imkânlar ve yöntemlerle devam etmektedir. Batılı petrol şirketlerinin, Rusya'nın zayıflamasına paralel olarak bölgede etkin olmaya başlamasıyla birlikte, söz konusu bölgede hiçbir gücün tam egemen olamadığı çok karmaşık bir durum ortaya çıkmıştır.

Rusya Federasyonu:

Orta Asya'da ve Kafkasya'da kendi nüfuzunu artırmaya, Batı'nın nüfuzunu ise sınırlandırmaya çalışan Rusya Federasyonu, enerji zengini Hazar Bölgesi'ne ayrı bir önem vermektedir. Çünkü Rusya, bu bölgeyi halen arka bahçesi olarak görmektedir. Gelişmeler Rusya'nın, Hazar'ın ekonomik kaynakları üzerinde gerçek kontrolü sağlamayı hedeflediğini açıkça göstermektedir. Rusya'nın yakın çevresi olan bölgenin enerji kaynaklarını kontrol etmek ve bölge devletleri üzerinde etkinlik kazanmak, Rusya için vazgeçilmez önemdedir.

Bu bağlamda, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Rusya'nın, eski Sovyet cumhuriyetleri ile olan ilişkilerinde petrol ve doğal gaz, önemli bir araç haline gelmiştir denilebilir. Ayrıca bu bölgeye, ABD ve AB'nin girmesini önlemek için ÇHC, İran ve Hindistan ile stratejik işbirliğine de gitmiştir. Bunları gerçekleştirmek için 1993 yılında "Primakov Doktrini" adlı bir "yakın çevre doktrini" hazırlamıştır¹¹⁹.

Yaklaşık on beş yıldır uluslararası bir mücadeleye sahne olan Hazar Bölgesi'nde, Rusya Federasyonu'nun açık ara önde olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü Rusya'nın, son zamanlardaki yoğun diplomatik çabaları, hem bölgedeki hidrokarbon yataklarındaki payının artmasına hem de enerjinin hangi güzergâhlardan nakledileceği konusundaki belirleyiciliğine önemli kazanımlar sağlamıştır.

ABD yönetimi, bölgenin zengin enerji kaynaklarının Batı'ya güvenli şekilde aktarılmasını istemekte ve kaynaklar üzerinde Amerika'nın kontrolünü sağlayacak bir politika izlemektedir. Bu amacının ekonomik olmasının ötesinde stratejik yönü de vardır. Yani Amerika, enerji kaynakları üzerindeki Rus hâkimiyetinin kalkmasını isterken, kendisi de bu kaynaklara sahip olmak istemektedir. Ayrıca, Çin'in ve İran'ın da bölgedeki nüfuzunu azaltmaya çalışmaktadır.

Amerika'nın Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine yönelik politikasının esaslarını ise şunlar oluşturmaktadır:¹²⁰

1. Enerji kaynakları üzerindeki gücünü artırmak,
2. Hazar petrollerinin serbest akışını sağlamak,
3. Enerji dağıtımı için Rusya'dan geçmeyen çoklu boru hatlarını desteklemek,

¹¹⁷ ARAS, Osman Nuri: a.g.e., s. 209

¹¹⁸ RAŞİD, Ahmet: "Taliban-İslamiyet Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun", (Çev. Osman Akınbay), Everest-Mozaik Yay., İst., 2001, s. 239

¹¹⁹ İŞLER, Ali: "Hazar Petrolleri ve Petrol Boru Hatları Sorunu", Yüksek Lisans Tezi, AÜ, SBE, Ankara, 1999, s. 127

¹²⁰ DEMİRAL, Necdet: "Büyük Orta Doğu Projesinde Kafkasya", <http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0042>, 22.05.2006

4. Bölgeye yatırım yapan Amerikan firmalarını desteklemek ve bu yatırımların garanti altına alınmasını sağlayacak siyasi istikrarı sağlamak,
5. İran'a uygulanan politikaya devam etmek ve bölgede Çin ve Rusya'nın etkinliğini kırmak,

ABD, bu hedeflerini, Büyük Orta Doğu Projesi gibi çalışmalarla hayata geçirmeye çalışmaktadır. Çünkü projenin uygulandığı ülkeler zengin enerji kaynaklarına sahip olduğu gibi stratejik açıdan da önemli ülkelerdir. Ayrıca bu projeye, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinin de dahil olduğunu bilmekteyiz.

Öte yandan, BOP'un temelinde ise enerji kaynakları bulunmaktadır. Kuzey Afrika'daki Mısır, Libya ve Cezayir'in BOP'a dahil edilmesine rağmen, hemen güney bitişiğinde yer alan Nijer, Çad ve Sudan'ın bu projeye dahil edilmemesi düşündürücüdür. (Çünkü bu üç ülkede enerji kaynakları bulunmamaktadır.)

ABD, Orta Doğu'daki gücünü pekiştirmek için Hazar Havzası'nda etkinliğini artıracaktır. ABD'nin İran'a yapmak istediği olası bir saldırının temel nedenlerinden biri de yine enerjidir. (Bu arada, İran'ın nükleer programı da unutulmamalıdır) Çünkü bu saldırı, İran'ın enerji kaynaklarına hakim olmanın yanı sıra, Çin ve Hindistan'ı da sıkıntıya sokacaktır.

ÇHC:

Hızla büyüyen ve sanayileşen her ülke gibi enerji ihtiyacı giderek katlanan Çin, bu yapısıyla enerji piyasalarında dünya fiyatlarını etkileyebilecek ciddi bir basınç yaratmaktadır. Bölge içi rekabetin önemli bir aktörü olarak yükselen Çin'in savunma harcamalarındaki artış, Orta Asya ülkeleriyle ilişkileri ve enerji politikası birlikte değerlendirildiğinde dünya ülkelerinde stratejik kaygılar meydana getirmektedir.

Çin'in bölgeye yaklaşımını incelerken üzerinde durmamız gereken ilk devletler, elbette ki İran ile Kazakistan olacaktır. Çin'in bu devletlerle olan ilişkilerinin yoğunluğunu ekonomik ve stratejik nedenlere dayandırmak gerçekçi olacaktır. Bu durumu kısaca açıklayalım. Gelecek yıllarda enerji sıkıntısı ile karşı karşıya kalması beklenen Çin'in, İran ve Kazakistan petrolü ile Türkmenistan'ın doğal gazına bağımlılığı her geçen gün daha da artmaktadır. Bu yüzden Çin, son zamanlarda, Hazar Bölgesi ülkelerindeki enerji sahalarına yatırım yaparak enerji güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır. Çin, İran ile 100 milyar dolarlık "yüzyılın enerji anlaşmasını" yapmıştır (Pars Bölgesi).

AB:

AB, dünya enerji ithalatında ilk sırayı almaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinin en fazla dışa bağımlılık yaşadığı enerji kaynağı, toplam tüketiminin % 76'sını ithalatla sağladığı petroldür. Enerji alanındaki sıkıntılara rağmen AB, Hazar Havzası'nda çok aktif değildir. Ancak son dönemde kaynak çeşitliliği bağlamında Türkiye'nin Doğu-Batı Enerji Hattına destek vermektedir.

Enerji tüketiminde ikinci sırada olması dolayısıyla, enerji sorunu, Avrupa Birliği açısından oldukça önemlidir. Bu durumla ilgili olarak Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki Planlama Kurulu Başkanı **Achim SCHMILLEN**, "Kuzey Denizi'nde geriye giden petrol üretiminden doğan açığı kapamak için yeni kaynaklar bulunmalıdır. Yoksa OPEC ülkelerine olan bağımlılık daha da artacak" demektedir¹²¹.

Enerji uzmanı **Cenk PALA**, Avrupa Birliği'nin izlediği siyaseti şu cümleler ile ortaya koymuştur: "Petrol ithalatının % 45'ini Orta Doğu'dan, % 21'ini Rusya Federasyonu'ndan; doğal gaz ithalatının % 42'sini Rusya Federasyonu'ndan gerçekleştiren AB, Orta Doğu'daki

¹²¹ Berliner Morgenpost Gazetesi: "Petrol Mücadelesi", (Çev. Ayhan BAKIRDÖĞEN), <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz>, Almanya 09.07.2001

güvenlik eksikliğinden ve Rusya'nın enerji konusunda tek başına hâkimiyet kurmasından çok rahatsızdır. Ayrıca enerji aktarımı için yeni boru hattı projelerine de sıcak bakmaktadır"¹²².

İRAN:

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden ve İran'ın kuzeyinde sekiz yeni devletin (Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra, İran için esas ilgi odağı Hazar Havzası olmuştur. İran'ın bölgeye yönelik dış politikası da bu nirengi noktasına göre belirlenmiştir. İran, Sovyetlerin dağılmasından sonra ortaya çıkan bu yeni yapılanmayı uluslararası arenada devam eden yalnızlığından sıyrılabilmek için kullanabileceği bir fırsat olarak algılamıştır.

Bölge üzerindeki etkinliği ve gücü üst seviyeye çıkan Türkiye karşısında yeni stratejiler geliştirmek zorunda kalmış ve bu endişelerle Rusya ile doğal bir ittifak içine girmiştir. ABD, yeni Türk devletleri ile ilişkilerde müttefik olarak Türkiye'yi kabul etmesi karşısında, İran da Rusya ile olan ittifakını sıkılaştırmıştır

İran, çeşitli nedenlerden dolayı, Hazar Bölgesi'ndeki gelişmelerle yakından ilgilenmiş ve bir yandan bu bölgede ağırlığını arttırmaya çalışırken, diğer yandan da rakiplerinin etkisini minimuma indirmek için çaba göstermiştir. Bu durumu en fazla enerji alanında görmekteyiz. Bu çerçevede Tahran, Hazar petrol ve doğal gazının dünya pazarına taşınmasında en iyi yolun kendisinininkini olduğunu ileri sürmüştü ve önerisinin gerçekleşmesi için her türlü çabaya girmiştir. Ancak İran'ın çabaları büyük ölçüde ABD ambargosu yüzünden başarısız kalmıştır. Buna rağmen İran, bu yöndeki çabalarından vazgeçmiş değildir.

5) Avrasya Jeopolitiğinde Türkiye'nin Yeni Konumu ve Bölgeye Yaklaşımı:

Türkiye, 1991 yılından itibaren, Orta Asya ve Kafkasya bölgeleriyle, tarihsel, kültürel ve dinsel bağlarından ötürü, etkin işbirliği içinde bulunmaya gayret etmiştir. Bu amaçla, Türkiye, bölge ülkeleriyle, siyasi, ekonomik, kültürel ve askerî alanlarda ilişkilerini geliştirmeye çabaladı. Fakat Türkiye'nin bölgede istediği sonucu elde edemediği görülmektedir. Türkiye'nin bölgeye yönelik olarak yanlış algılamada bulunması, yanlış politikalar üretmesi, gücünü gerçekçi bir şekilde tespit edememesi ve ilişkilerini sadece liderler bazında götürmek istemesi bu başarısızlığa zemin hazırlamıştır.

Türkiye, coğrafi konumu itibari ile Hazar'a olan yakınlığı ve bölge devletleri ile olan tarihi ve kültürel bağları vasıtası ile Hazar Havzası'nda Rusya'ya ve İran'a karşı bir alternatif olarak ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin alternatif olmasında, bölgedeki avantajları olarak; Enerji kaynaklarına yakın olması (Bölge ülkesi olması), transit ülke olma özelliği ve enerji zengini ülkeler ile ortak paydalarının olması sayılabilir.

Türkiye; bölge ile ilgili çok yönlü, tutarlı, daha aktif ve uzun vadeli siyaset izlemelidir. Çünkü Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya'ya yönelik çok büyük menfaatleri olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca, Türkiye, Hazar ile ilgili politikasını sadece boru hattına indirgeyemez. Bu siyaset çok basit ve ucuz bir siyaset olur. Zaten Türkiye, son yıllarda bölgeden tamamen dışlanmış bir durumdadır. Bu durumdan kurtulabilmesi için daha aktif olmalıdır.

Oyunun aktörleri, Hazar'daki enerji pastasının en cazip dilimini kapmak için kıyasıya savaşırlarken, önemli bir enerji pazarı ve transit bir ülke olan Türkiye'nin şansı ise teknik, ekonomik ve jeopolitik alanlardaki başarılı çalışmalar üretmesine bağlıdır. Zira geçmişte yapılmış olan hatalar ancak bu şekilde telafi edilebilecektir. Yani Türkiye, bölge gerçeklerini dikkate alan yeni bir Kafkasya ve Orta Asya politikasını acilen belirlemek zorundadır.

Öte yandan, petrol ve doğal gaz kaynakları açısından dışa bağımlı bir ülke olan Türkiye'nin gelecek 10 yılda Türkiye'nin enerji ihtiyacının yaklaşık 2 kat artmasını beklemektedir. Örneğin, 2000 yılında 20,8 milyar m³ olan doğal gaz ihtiyacının, 2010 yılında

¹²² PALA, Cenk: "21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrolün ve Hazar Petrollerinin Yeri ve Önemi", Petro-Gas, S.11, 1999, s. 12

53,6 milyar m³'e ulaşacağı tahmin edilmektedir. Petrolde de durum benzer şekilde olacaktır. Ayrıca tüketilen gazın tamamına yakını, petrolün ise % 92'si ithalatla karşılanmaktadır¹²³.

Birincil enerji tüketiminde dışa olan bağımlılığımız % 65 civarındadır ve bu oran hızla artma eğilimindedir. Özellikle doğal gazdaki durum, yüksek orandaki bağımlılığımızın da ötesinde, tek bir ülkeye (Rusya) olan büyük orandaki bağımlılık endişe verici düzeydedir. Ayrıca ülkemiz, 2005 yılı itibarıyla, ithal ettiği gazın yaklaşık % 67'sini tek bir kaynaktan (Rusya Federasyonu) temin etmektedir. Dolayısıyla, enerjide dışa bağımlılığımız, ekonomik ve ulusal güvenliğimizi tehdit edecek bir seyir izlemektedir.

Diğer yandan, Türkiye, yurt içinde petrol ve doğal gaz arama, sondaj ve üretim projelerine yönelik olarak 2003 yılında 71 milyon dolar, 2004'de 165 milyon dolar ve 2006 yılında ise 320 milyon dolar yatırım yapmıştır¹²⁴. TPAO, yetersiz şartlara rağmen, Hazar Bölgesi'nde enerji ihalelerinden değişik oranlarda paylar alabilmektedir. Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin bölgedeki ihalelerden elde ettiği yüzdelik paylar verilmiştir (Tablo 6).

TABLO 6: Türkiye'nin Bölgedeki Enerji İhalelerinden Elde Ettiği Paylar¹²⁵.

ÜLKELER	PROJELER	%	Parasal Değeri (milyar dolar)
Azerbaycan	Kurdaşı-Arazdaşı	5	2
Azerbaycan	Alov-Araz	10	9
Azerbaycan	Şahdeniz	9	4
Azerbaycan	Mega Proje-AÇG	6,75	8
Kazakistan	KTM	49	1
TOPLAM		-	24

Türkiye'nin üç tarafı da enerji kaynakları açısından ihracatçı ülkeler ile çevrili durumdadır. Bu yüzden, Avrasya bölgesindeki yeni oluşumlara cevap verebilmek için "Doğu-Batı Enerji Koridoru Projesi" geliştirilmiştir. Bu proje; Trans-Hazar, Trans-Kafkasya, Nabucco, Türkiye-Yunanistan ve BTC petrol ve doğal gaz boru hatlarının yapımına dayanmaktadır.

Doğu-batı enerji koridorunun özünde, Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin enerji kaynaklarının Batı pazarlarına güvenli ve çeşitli güzergâhlardan ulaştırılması düşüncesi yatmaktadır. Bütün bu gerçek ve beklentilerin ışığı altında Türkiye bu projeleri öncelikle kendi çıkarları için desteklemeli ve oluşmaları için çaba göstermelidir. Ancak Türkiye, bu projelerin hayata geçirilmesi yönünde maalesef bir süredir ihmal etmiş olduğu Hazar ülkeleriyle geleneksel bağlarını arttırmak ve kuvvetlendirmek için özel bir çaba göstermeye mecburdur.

Türkiye'nin bölgedeki eşsiz konumu, ona bölgede aktif bir dış politika uygulamaya zorlamaktadır. Bu nedenle, Türkiye, özellikle son yıllarda bölgede aktif dış politika ve enerji stratejileri ile bölgesel barışa ve enerji arz güvenliğine hizmet etmeye çalışmaktadır. Ancak unutulmaması gereken husus şundan ibarettir: Bölgeye barışın gelmesi, bölge kaynaklarının güvenli bir şekilde batı pazarlarına ulaşması ve sağlanacak gelirin bölgenin refahına harcanması için "Büyük Orta doğu Projesi" gibi dışarıdan empoze edilen sözde demokrasi dayatmaları yerine, içeriden bölge halklarının çabalarının desteklenmesinin daha önemli olduğu düşünülmektedir.

¹²³ METİN, Meftun: Politik ve Bölgesel Güç HAZAR, IQ Yayınları, İstanbul, 2004, s. 229

¹²⁴ TPAO: "Yıllık Rapor", Ankara, 2005, s. 8- DİNÇ, Saim: "TPAO'nun Çalışmaları ve Projeler", <http://www.tpao.gov.tr>, 17.08.2004

¹²⁵ YÜCE, Çağrı Kürşat: a.g.e., s. 364

SONUÇ

Petrol ve doğal gaz, içinde bulunduğumuz yüzyılın Yeni Büyük Oyunu'nda yine başrolü oynamaktadır. Dolayısıyla, 21. yy da, geçen yüzyıl olduğu gibi, enerji savaşlarının yoğun olarak yaşandığı bir yüzyıl olacaktır.

Hazar Bölgesi, Orta Doğu'nun petrolerinden ve Sibiryta Bölgesi'nden sonra üçüncü en büyük petrol yataklarına sahip olması, güçlü devletlerin ve dev şirketlerin iştahını kabartmaktadır. Hazar Havzası'nın hidrokarbon rezervleri, 21.yy.da dünya enerji talebinin önemli bir kısmını karşılayacaktır. Ayrıca Hazar Havzası, zengin enerji kaynakları ve jeopolitik konumu sonucunda, 21. Yüzyılın en stratejik bölgesi olmuştur. Bu yönüyle de, küresel ve bölgesel nüfuz mücadelesine sahne olmuştur ve olmaya da devam edecektir.

Hazar'daki önemli potansiyel, gerek Avrupa'nın ve gerekse Türkiye'nin 2000'li yıllarda hızla artan enerji gereksinimini karşılamada, alternatif bir kaynak olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye, doğal gazda Rusya'ya ve İran'a olan bağımlılığını azaltmak için Türkmenistan'ın doğal gazını, Azerbaycan'ın Şahdeniz doğal gazını ve İran'ın doğal gazını acilen Türkiye'ye getirmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin, enerji bağlamında, Hazar Havzası'na yönelik politikaları yetersizdir. Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya'da daha aktif olmalı ve bölgede yeni kazanımlar elde etmelidir. Önemli bir enerji pazarı ve transit ülke olan Türkiye'nin bu bölgeye ve olaylara seyirci kalması beklenmemelidir. Çünkü Türkiye'nin geleceğine Hazar Havzası enerji kaynakları büyük oranda yön verecektir.

KAYNAKÇA

- 1- ABD Enerji Bakanlığı; Caspian Sea Region Key Oil and Gas Statistics, Ağustos–2005
- 2-AKÇALI, Pınar-KILIÇBEYLİ, E. Hatun-EFEGİL, Ertan: “Yakın Dönem Güç Mücadeleleri Işığında Orta Asya Gerçeği”, Gündoğan Yay. İst., 2004
- 3-ARAS, Osman Nuri: “Yaşanan Yeni Süreçte Avrasya Enerji Kaynaklarının Yeri ve Önemi”, 2023 Dergisi, Sayı 6, Ekim-2001, s. 23-28
- 4-ARAS, Osman Nuri: “Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi”, Der Yayınları, İstanbul, 2001
- 5- ARSLAN, Faruk: “Hazar'ın Kurtlar Vadisi: Petrol İmparatorluğundaki Güç Savaşları”, Karakutu Yayıncılık, İst., 2005
- 6-BİLGİN, Mert: “Avrasya Enerji Savaşları”, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005
- 7-BİRSEL, Haktan: “Avrasya Enerji Kaynaklarında Sınırsız ve Kontrolsüz Hâkimiyet”, 2023 Dergisi, Temmuz–2007, Sayı 75, s. 31-32
- 8-BOROMBAEVA, Elvira: 21. Yüzyılda Türkiye Üzerinden Dünya Pazarlarına Ulaştırılacak Hazar Petrol Boru Hatları Seçenekleri ve Türkiye, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2002
- 9-BP Statistical Review of World Energy Haziran–2005
- 10-BRZEZİNSKİ, Zbigniew: “Büyük Satranç Tahtası”, Sabah Kitapları Dizisi, İst. 1998
- 11-DEMİRAL, Necdet:”Büyük Orta Doğu Projesinde Kafkasya”, <http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0042>, 22.05.2006
- 12- DIMITROF, Thomas: “The İmplications of BTC”, IEA Roundtable on Caspian Oil and Gaz Scenarios, <http://www.iea.doe.gov>, 14.04.2003
- 13-DİNÇ, O. Saim: “TPAO'nın Çalışmaları ve Projeler”, <http://www.tpao.gov.tr>, 17.08.2004
- 14-EIA, Energy İnförmatıon Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, July 2006
- 15-ERALP, Yalım: “Kavga Büyüyor”, <http://www.usakgudem.com/haber.php?id=781>, 18.05.2006

- 16-ERTAN, Fikret: “İran-Hindistan Enerji Anlaşması”, Zaman Gazetesi, 11.01.2005
- 17- GÖKA, Erol-YILMAZ, Murat: Uygarlığın Yeni Yolu AVRASYA, Kızılelme Yay., İstanbul, 1998
- 18-İLHAN, Suat: “Türkiye’nin ve Türk Dünyası’nın Jeopolitiği”, TKAEY, Ankara, 1993, s. 161
- 19-İŞLER, Ali: “Hazar Petrolleri ve Petrol Boru Hatları Sorunu”, Yüksek Lisans Tezi, AÜ, SBE, Ankara, 1999
- 20-KALİASKAROVA, Zaure: “Hazar Denizi’nin Petrol ve Gaz Kaynakları Potansiyelinin Araştırılması”, Çev. Janar TEMİRBEKOVA, Asya-Avrupa Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı 5, Nisan-2007, Ankara, s. 5-16
- 21-KLEVEMAN, Lutz; “Yeni Büyük Oyun: Orta Asya’da Kan ve Petrol”, Everest Y. , Çev. Hür Güldü, İstanbul, 2004
- 22-KÖSEBALABAN, Hasan: “Hazar’da Petrol Kavgası”, Anlayış Dergisi, Eylül - 2003, s. 62-64
- 23-MENTEŞOĞLU, Behman: “21. Yüzyıl da Petrol Yönlendirecek”, <http://www.petrolcu.com/eg/default.asp>, 22.09.2003
- 24-METİN, Meftun: Politik ve Bölgesel Güç HAZAR, IQ Yayınları, İstanbul, 2004, s. 229
- 25-OGAN, Sinan-AYTEKİN, İlke; “Mavi Akım: Türk-Rus İlişkilerinde Mavi Bağımlılık”, Stratejik Analiz Dergisi, Aralık-2002, s. 66-70
- 26-PALA, Cenk: “21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrolün ve Hazar Petrollerinin Yeri ve Önemi”, Petro-Gas, Say.11, Mart-1999, s. 20
- 27-PAMİR, Necdet: “Hazar Bölgesi’nde Enerji Politikaları: Avrupa’nın ve ABD’nin Konseptleri” Sempozyum B., Ank., 13–14 Kasım 2000
- 28-PARLAR, Suat: “Barbarlığın Kaynağı PETROL”, Anka Yay. İst. 2003
- 29-RAŞİD, Ahmet: “Taliban- İslamiyet Petrol ve Orta Asya’da Yeni Büyük Oyun”, Çev. Osman Akınbay, Everest-Mozaik Y. , İst. 2001
- 30-ŞİR, Aslan Yavuz: “Türk Dış Politikasında Orta Asya”, http://www.globalstrateji.org/TUR/Icerik_Detay, 04/04/2007
- 31-USLU, Nasuh; “Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya Politikası Üzerinde Etkili Olabilecek Faktörler”, Türkler Ansiklopedisi, 17.C. , Yeni Türkiye Y. , Ankara, 2002, s. 269-281
- 32-ÜŞÜMEZSOY, Şener-ŞEN, Şamil: “Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları”, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2003
- 33-ÜŞÜMEZSOY, Şener: “Türk Süperetnosu, Dünya Sistemi ve Turan Petrolleri”, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Dergisi, Ocak-Şubat-Mart-2007, Sayı 1, s. 133-149
- 34-YERGİN, Daniel: “Petrol: Para Güç Çatışmasının Epik Öyküsü”, Çev. K. Tuncay, T. İş Bankası Y. Ank., 1995
- 35-YILDIZ, Feridun: “Avrasya Jeopolitiğinde Rus-ABD Yaklaşımları”, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Dergisi, 2007, Sayı 1, s. 149-177
- 36-YÜCE, Çağrı Kürşat: “Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele”, Ötüken Y., İstanbul, 2006
- 37-YÜCE, Çağrı Kürşat: “1990 Sonrası Oynanan Yeni Büyük Oyun ve Hazar Havzası’nın Önemi”, Global Strateji Dergisi, Yaz-2006, Yıl 2, Sayı 6, Ankara, s.106-116

(15)
**HÜSEYİNZADE ALİ BEY, AHMET AĞAOĞLU VE TÜRKÇÜLÜK DÜŞÜNCESİ
ÜZERİNE...**
Mehmet DOĞAN¹²⁶

Hüseynzade Ali bey, 24 Şubat 1864'te Kuzey Azerbaycan'ın Salyan şehrinde birçok din adamı yetiştirmiş bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Küçük yaşlarında annesini ve babasını kaybeden Ali, çocukluk yıllarını o sıralarda Kafkasyalı Müslümanların şeyhülislâmı olan dedesi (annesinin babası) Şeyh Ahmet Salyanî'nin himayesinde, Tiflis şehrinde geçirmiş, Rusça, Farsça ve Arapça öğrenmiştir. Zamanın meşhur ilim adamlarından Şeyh Ahmed'in evinde toplanan Tiflis aydınlarının sohbetleri, henüz ilk gençliğinden itibaren onda edebiyata ve felsefeye büyük ilgi uyandırmıştır.

Ali beyin yaşamış olduğu çevrenin onun fikir yapısında oldukça belirleyici olduğu muhakkaktır. İleriki satırlarda değinecek olduğumuz İslam'a karşı bakış açısından tutalım da Türk milliyetçiliğinin ilmi yapısına kadar olan düşünce yaşamında yetiştiği ortam etkili olmuştur. Ayrıca Ali bey'in edebiyata olan ilgisi ilerleyen tarihlerde Azerbaycan için fikri mücadelesini vermesinde oldukça etkili olacaktır. Gazete ve dergi yayımlayarak kalemi ile savaşmış olan bir yapı mevcuttur kendisinde. Ali bey sadece edebiyat kişiliği ile tanınmamaktadır.

Petersburg Üniversitesi'nde Fizik-Matematik Fakültesi'ni (1889) ve İstanbul'da Askerî Tıp Fakültesi'ni (1894) bitirdikten sonra Bakü'ye dönmüş, burada yazar, tercüman, dilci, ideolog, şair, hekim, düşünür-edip olarak çok yönlü faaliyete başlamıştır.

Ali bey Jön Türkler hareketinin iktidara gelmesiyle birlikte 1910'da yeniden İstanbul'a gelmiş ve burada "Türk ocağı" ve "Türk yurdu" dergisinin açılması çalışmalarında bulunmuştur.

Bakü de olduğu tarihte Musavvat partisinin milli ideoloğunun başında yine Ali beyi görmekteyiz. Partinin yayın organı olan "Açık söz" gazetesinde makalelerini yayımlamıştır. Daha sonra Türkiye'ye dönmüş ve yine sonra 1926'da Bakü de yapılan Türk kurultayına iştirak etmiştir.

Ali beyin fikir hayatına değinilecek olunursa yetiştiği yıllar Azerbaycan'da Türkçe'nin Rusça ve Azerice ile boğulmaya yüz tuttuğu döneme rastlamaktadır. Kendisi Petersburg'da okurken Türk dilinin üstünlüğünü savunan Gürcü bir arkadaşının etkisinde kalmış ve Türkçülük (Pantürkizm) ülküsünü benimsemiştir.

Anadolu'ya geldikten sonra askeri tıp fakültesinde bu fikirlerini yaymaya başlamıştır. Ona soy ismini kazandıran 1892'de yazdığı, ünlü Turan şiiri ise şöyledir;

Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere İhvân
Ecdâdımızın müştereken menşei Turan.
Bir dindemiz biz, hepimiz hakperestân;
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an?
Cengizleri titretti şu afâkı serâser
Timurları hükmetti şehinşâhlara yekser,
Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser.

İçinde bulunmuş olduğu bu dönem Ali beyin fikir yapısını bize oldukça iyi yansıtabilmektedir.

"Turan" derken Ali Bey, her şeyden önce tek manevî mekânı, bütün Türkler için sabit değişmez manevî vatanı göz önünde bulunduruyordu. Bu vatanın arazisi, vahit İslâm idi. Vahit Türk kültürü, dili ve maneviyatı idi.

¹²⁶ Selçuk Üniversitesi, Kamu Yönetimi ABD'da Yüksek Lisans Öğrencisi; Bağımsız Araştırmacı, Tarsus, Mersin/TÜRKİYE.

Belki de sırf Ali Bey'in bu düşüncelerinden sonra Atatürk, kendi ünlü millet tarifini ve düsturunu söylemişti: "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür" ve "Millî benliğini bilmeyen milletler başka milletlerin avıdır."

Ali bey'in Turan düşüncesi:

"İttihat, Kuvvet, Terakki" adı altında üç kısımdan oluşmaktadır. Kendisi bir yazısında şöyle ifade eder;

"Bir millet için her şeyden öncede arzu edilecek şey kuvvettir. Çağımızda milletlerin selametine, saadetine yegâne vasıta budur. Bilhassa kuvvet için kalkınma, kalkınma için ise ittihat (birlik) gereklidir."

Onun bu kısımdaki düşünceleri ileride İttihat ve Terakki partisinin temel yapı taşı olacaktır.

Azerbaycan Türklerinden olan Hüseyinzâde Ali Bey, Türkçülük hareketini Azerbaycan'da yayan ilk kişi olmuştur.

Azerbaycan'a dönmesinden bir müddet sonra çıkan Rus-Japon Savaşı sonucunda Japonların Ruslara karşı galip gelmesi üzerine, Rusya'da başlayan hürriyet havasından Moskof mahkûmu bütün milletler gibi Türkler de istifade ederek, kültürel ve siyasi bazı faaliyetlerin içine girmişlerdir. Bu ortamdan yararlanan Ali bey de İlk olarak, Rusça yayınlanan "Kospi" adlı gazetenin başyazarlığını yaptı. Daha sonra Bakü'deki Saadet Okulunun Müdürlüğü'nü üstlendi.

1905 yılında "Hayat" gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Gazetenin 1906 tarihinde kapatılmasından sonra "Füyuzat" isimli bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Bu dergi de 1907 de kapatılmıştır. Fakat Füyuzat Azerbaycan genelinde büyük yankı uyandırmıştır.

Ali bey yazılarında genellikle "Türkler Kimdir ve kimlerden ibarettir?", "Bize Hangi ilimler lazımdır?" konularına değinmiştir. Ayrıca Ali Bey'in Ağaoğlu Ahmet ile "Güneş" isimli bir dergi çıkardığı da bilinmektedir.

Ali bey, gerek "Hayat" gazetesinin Başyazarlığında, gerekse "Füyuzat" dergisindeki yazılarında dil konusuna, Türkçülüğe ve yeni bir edebiyat akımına destek veriyordu. Azerbaycan'da, İstanbul lehçesinin hâkim olmasını savunuyordu. Bu düşünce Ali bey'in o yıllardaki gayretlerini bize oldukça açıklayıcı bir şekilde göstermektedir.

Hemşehrisi olan Türk bilgini ve siyaset adamı Yusuf Akçura, O'nu özetle şöyle anlatıyor: "... Kokusu taptaze olan, bir Avrupa rüzgarı gibi esen, bir kuzey ışığı gibi parıldayan kişiliği vardı..."

Ali bey yazılarında yine İran ve Rus etkisinin kırılmasına çalıştığı, onların yerine Türkçe'yi yerleştirmeyi amaçladığı söylenebilir.

Ali bey'in ıslama ve Türklüğe bakış açısı ilerleyen dönemlerde bu alanlarda kendisinin mimar olarak gösterilmesini sağlayacaktır ve bu yönüyle Mehmet Emin, Neriman Nerimanov değil, hatta Ziya Gökalp ve Kemal Atatürk de Hüseyinzâde AliBey'den esinlenmişlerdir.

Türk halklarının bütün bir birlik yaratması gerektiğini kaydeden edip, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" idealini ileri sürerek "Millî birlik" düşüncesini tebliğ etmiştir. Bu ideal, Türk dünyasının büyük şahsiyetlerinden Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ali Suavi, Ahmet Ağaoğlu ve diğerleri tarafından da desteklenmiştir.

Hatta Ziya Gökalp'in Ali Bey hakkındaki "Hüseyinzâde Ali Bey'in üçlü düsturu bütün Türk dünyasında yeni ufuklar açtı." İfadesi buna sadece küçük bir örnek teşkil etmektedir.

Ali bey, Türk dili ve tarihine bağlılığını, millî düşüncenin esas unsurlarından olan "Türkleşmek" düşüncesine bağlı kalarak açıklıyordu.

Onun İslâmcılık ölçüsüne dayanan düşünce sistemi, "İslâm dini aslında fikir ve içtihat hürriyetine dayanmıştır." ifadesiyle açıklanır.

Ali bey ileri sürdüğü "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" düşüncesinde yine Yusuf Akçura gibi Türkleşmek zemini üzerinde varlığını hissettirmektedir.

İslâmcılık kısmına gelince Ali bey'in islamı ancak çağdaş uygarlıklarla beslendiği takdirde daha iyi olacağını ileri sürmüş ve islamda bir değişim aşamasını öngörmüştür.

Ali bey'in beş dava arkadaşıyla birlikte "Turan Heyeti" adı altında Avrupa'ya (Budapeşte, Viyana, Berlin ve Lozan) Rusya'da Halklar Kongresi'ne (1916), Stockholm'de "Sosyalist Kongresi"ne (1917), 1918'de Ahmet Ağaoğlu ile birlikte Batum'da ve Gence'de, 1926'da Fuad Köprülü ile birlikte Bakü'de I. Türkoloji Kongresi'ne katılması Ali bey'in Türk dünyasına yaptığı katkıları ve bunların ne denli önemli olduğunu bize ifade etmektedir.

Kısacası Hüseyinzâde Ali bey, Azerbaycan'da yalnız dil ve edebiyat sahasında değil, hatta siyaset alanında bile, Merkez Osmanlı Devleti olmak üzere, Türkçülük, Pan-Turanistlik düşünce akımına ilk açıklık veren aydındır.

Şimdiki aydın kesim! dikkate alınacak olunur ve bir taraftan da bu kesim Ali Bey ile karşılaştırılacak olunursa gerçek aydının kim olduğu sizce belli olmuyor mu? Şuna eminiz ki şu anda kendisini aydın! gibi gören bu insanlar bir Ali beyi bir Yusuf Akçura yı tanımış olsalardı acaba ne derlerdi?

Ahmet Ağaoğlu; Gazeteci-yazar, düşünür, politika adamı ve Türkçülük hareketinin liderlerinden biridir.

1869'da Şuşa'da doğdu. Ahmet Bey, ilk önce molla mektebine gitmiş, ama çabucak mollahanedan bıkmıştı. Daha sonra Rus dilinde, çağdaş tahsil veren şehir mektebine devam etti ve 1884'te onu tamamlayarak "realnoe uçilişe" denilen, daha yüksek dereceli bir Rus okuluna girdi. Rus okullarının duvarları arasında, ilk defa Ermenilerin Türk düşmanlıklarını, bunların bütün ağrı ve acılarını yaşadı. Onların kim olduklarını ve ne istediklerini yavaş yavaş anlamaya başladı. Aynı zamanda bu okulların duvarları arasında, Rus ve dünya kültürü hakkında geniş bilgiler aldı.

1889'da Paris'e gitti. Sorbonne Hukuk Fakültesi ile College de France'ı bitirdi. Yaklaşık altı yıl süren Fransa serüveni böylece sona ermiş oluyordu.

Ahmet bey'in Şuşa ya dönmesiyle birlikte Azerbaycan'daki eğitim çalışmalarına hız verdiğini görmekteyiz.

Azerbaycan Türkleri için okuma salonu kurmuş olması, tiyatro çalışmaları yapmış olması bunun başlangıcına örnek teşkil etmektedir.

Daha sonra Tiflis'e göçen Ahmet bey "Kafkas" isimli gazetede muhabirlik yapmıştır ve devamında 1899 da Rus dilinde yayımlanan "Kaspi" gazetesini görmekteyiz.

1905'te Azerbaycan zenginlerinden Tagıyev'in desteği ile "Hayat" isimli günlük gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Hüseyinzade Ali bey ile birlikte bu gazetede çalışmıştır. Bu gazete yukarıda da belirttiğimiz gibi Rus etkisi altına giren Azerbaycan da milliyetçilik düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

1906 da "İrşad" daha sonra "Terakki" gazetelerini çıkarmaya başlayan Ahmet bey Kafkasya da Ermeni-Türk çatışmasının başlaması üzerine 1905 yılında yerel eşraf öncülüğünde Bakü'de gizli Fedaî cemiyeti kurulmasını sağlamıştır. Bu cemiyet daha sonra Dıfaî Partisi adıyla anılmıştır. Partinin başlıca amacı Kafkasya halkları arasında birlik oluşturmaktır. Bu partinin temel prensipleri Musavvat partisi tarafından da benimsenmiştir. İki partinin de programlarında millet Müslümanlık şeklinde alınmıştı ve ümmetle millet birbirinden ayrılmamıştı.

Milliyetçilik düşüncesini gazetelerinde Azerbaycan Türkleri'ne ilim ilim nakşeden Ahmet bey'in yukarıda aynı zamanda bağımsızlık düşüncesini yaşama geçirmeye çalıştığını görmekteyiz.

Silahlanma ile durumun önüne geçilemeyeceği anlaşılınca birkaç defa Petersburg'a gitmiş ve 2.Nikola ile görüşmüştür. Rus gazetelerinde Ermenilerin iç yüzünü açıklayan makaleleri ve Kafkasya valisinin toplantısında söylediği inandırıcı ateşli nutukları Ermeni liderlerini belli bir süre susmaya mecbur etmiştir.

-Azerbaycan Türkleri'nin Bakü'deki petrol civarından çıkarılmasını gündemden düşüren yine Ahmet bey olmuştur. Burada dikkate şayan bir nokta vardır ki, Azerbaycan geleceğini Ahmet bey'e bir defa daha bu yönden borçludur. Çünkü eğer Ahmet bey'in bu çalışmaları-özellikle petrol bölgesi ile olan çalışması- olmasaydı şu an belki de bağımsız bir Azerbaycan olamazdı. Olsa bile ekonomik bağımsızlığının olduğu söylenemezdi.-

Ahmet bey, üzerindeki baskılar ve Anadolu da 2. meşrutiyetin ilanı ile birlikte 1909'da İstanbul'a gelmiştir.

Burada "Jeune Turc" dergisinin kurucuları arasına girmiş olmakla birlikte Türk Ocakları yönetiminde bulunmuş ve Türk yurdu'nda yazılar yazmıştır.

Türk milliyetçiliğinin önemli simalarından olan ve Başbuğ Atatürk'ün fikir babam dediği Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" düşüncesi Ahmet bey'de de aynen varlığını sürdürmüş, sadece Muasırlaşmak Avrupalılaşmak şeklinde kendini göstermiştir.

Yine Yusuf Akçura'da görmekte olduğumuz "Üç tarz-ı siyaset" Ahmet bey de "Üç medeniyet" yapıtı adında kendisini göstermektedir, İslamcılık, Sosyalizm, Liberalizm.

Kendisinde, Türklüğün İslamiyet olmadan anlamı olmadığını söyleyerek İslamiyeti; yetiştirildiği ortam olan Rus sosyalizmini yakından tanıması itibarı ile sosyalizmi ve Avrupa'daki çalışmalarının etkisi ile de liberalizmi görmekteyiz.

Ahmet bey ile Hüseyinzade Ali Turan bey'i düşünce açısından bir ilişkilendirme yapacak olursak, her iki düşünür de İslamiyetin düzenlenmesini savunmaktaydılar ve Türklüğün, Türkçülüğün İslamiyet ile bir anlam taşıyabileceğini ifade etmekteydiler. Ahmet bey "Türklüğe hizmet İslam'a hizmettir." ve "Türkü anlamak ancak İslamiyeti anlamakla olabilir" diyerek Türklüğün İslamiyet ile birbirinin ayrılmaz olduğuna dikkat çekmiştir. Ahmet bey İslamiyet'e has kurum, düşünce ve inançların seküler ve pozitivist bir çerçevede yeniden açıklanması gayretinde öne çıkan bir şahsiyettir.

Yine Ali bey'in bu konudaki "Alem-i İslâm'ın herhangi sebebe göre birkaç asırdan beri durmuş halde kalması hatta gerilediği bir dönemde, Batı aleminin durmayıp, terakki-i medeniyette ne türlü gelişmesini nazar-ı itibara ve ibrete almamız lazımdır..." şeklindeki sözü Ahmet bey'i tamamlar niteliktedir.

Ziya Gökalp Türkçülüğün esasları isimli eserinde "Bu sırada, Hüseyinzade Ali Bey İstanbul'dan ve Ağaoğlu Ahmet Bey Paris'ten Bakü'ye gelmişler ve orada mücadele için el ele vermişlerdi. Topçubaşoğlu da bunlara katıldı. Bu üç kişi, orda o zamana kadar hâkim olan Sünnilik ve Şiilik çekişmelerini gidererek Türklük ve İslamlık çerçevesindeki bir örgütlenmede bütün Azerbaycanlıları toplamağa çalıştılar." şeklindeki ifadesi ile bu iki düşünürün birlikteliğine değinmiştir.

O dönem dindeki Sünni-Şii çatışmasının önüne geçilmeye çalışılmasının nedeni dinde birliğin sağlanarak bunun meyvelerini siyasi alanda Azerbaycancın milli duruşunu koruyarak ve yükselterek almak amacı taşınmıştır. Çünkü unutulmamalıdır ki, bir toplum kendi içerisinde ülkü birliği, dil birliği, din birliğini kuramadığı sürece bu yarıyı kanatan çok olacaktır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı mücadelesinde Hüseyinzade Ali bey bağımsızlık çalışmalarının sadece düşünsel yönü ile ilgilenirken Ahmet bey daha ileri giderek düşünselin dışına çıkmış, Difai partisi ile çalışmalar içerisine girmiştir. Fakat her iki düşünürün yapıtlarından tutalım da makalelerine, çıkardıkları dergiler ve gazetelere kadar verdikleri uğraşlar günümüz Azerbaycanının altında yer alan temel yapı taşlarını teşkil etmektedir. Azerbaycan Türklüğünün binası bu temeller üzerine oturtulmuştur, her ne kadar dibi kazılmaya çalışılsa da!...-

O'NA İNAN

Kurtuluş Kemal'e inanla olur
Hükümet seçilmiş bakanla olur.
Ünlü gölgesinde ol ATATÜRKÜN
Değişip yükselme uranla olur.
Yücedir ülküsü uluğ önderin,
Dileği ülkede Türki şölensin,
Ey Türk ozanları İleri gelin.
Bu işler, bir az da ozanla olur.
O'nun gösterdiği yolda yürürüm,

Önümde güzellik, ışık görürüm,
Türkü çağırırım, elde çöğürüm,
Kutlu Türküm ona kutanla olur.
Yurdun sevgisiyle olmuşum ozan,
Ara sıra böyle düzgüler yazan,
Olsun yazım benim yurda armağan,
Altındaki Turan Turanla olur.

KAYNAKÇA

1. <http://www.yerelsiyaset.com/v2/index.php?goster=ayrinti&id=670>
2. <http://ansiklopedi.bibilgi.com/Ahmet-A%C4%9Fao%C4%9Flu>
3. Baykara, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul
4. Gençlik Basımevi, 1975.
5. Bala, Mehmetzade Mirza, Millî Azerbaycan Hareketi-Millî Azerbaycan “Müsavat” Halk Fırkası Tarihi, Berlin, 1938
6. A.Haydar BAYAT, Hüseyinzâde Ali Bey, Ank., 1998, s. 31
7. Y.AKÇURA, Türkçülüğün Tarihi, İst., 2001, s. 146.
8. (AZERBAYCAN TÜRK KÜLTÜR DERGİSİ TEMMUZ-AĞUSTOS 06
9. <http://209.85.129.132/search?q=cache:3OhGuXzg5gEJ:www.azerbaycankulde r.org/dergi/20060708/06temaug13.pdf+h%C3%BCseyinzade+ali+turan&cd=2&hl=tr &ct=clnk&gl=tr>
10. R.MUHAMMETDİN, Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi, İst., 1998, s. 6.
11. Y. KARAYEV, Azerbaycan Edebiyatı, İst., 1999
12. http://www.orkun.com.tr/asp/orkun.asp?Tip=Makale&Makale_Nu=!P*R/YYL PYDIWDUHLBB*FB,ALUISUQOY!/O/D//B/WI/GSOROKYSJAOYHGUH*/E/DR

(16)
KONYA SELÇUKLULAR SARAYINDAKİ TİFLİSLİ ÂLİM
Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ¹²⁷

ABSTRACT¹²⁸

Issue as the front view, 11th, 14th centuries in other parts of Georgia in Tbilisi and they had higher levels of development of the Turkish Islamic culture has been commentary about the scientific findings. In this environment information about grew the most famous figures, Hubeysh Tiflisi include more detail in the article. In Hubeysh activities in Konya Seljuk palace, his religion, to medical, to astrology, the artifacts are studied philology.

Literature source of the article, more the Azerbaijani Turkish, the Georgian sources constituted.

Keywords: Tbilisi, Hubeysh, Konya, scientists.

1. HUBEYŞ'İ YETİŞDİREN 8.–14. YÜZYILLAR TİFLİS İSLAM-TÜRK KÜLTÜRÜ

Tarihten belli olur ki, İslam'ın ilk yüzyılının ortalarından Tiflis ve onun civarları, ayrıca şimdi Borçalı arazisine uygun gelen yerler emirlik adıyla Müslüman halifesinin tabiliğine geçmiş, buralarda Müslümanlar çoğalmışlardır. 8. yüzyılda bu semtlerde Hazar koşunlarının Araplarla vuruştığı, Kıpçakların da Gürcülere katılarak Araplara karşı çıktıkları, Azerbaycan emirinin buraları dağıttığı... İslam ve Gürcü salnamelerinden belli olmaktadır [2] [13, s. 16–17]. Belirli aşamalarda Dmanis de İslam'ın kudretli noktalarından birine dönüşmüştü. Aynı çağlar Gürcistan'ın doğusunda Türkler ahalinin çoğunu oluşturduğu dolayısıyla Gürcü salnamelerinde bu arazilere büyük Türklük, Türkmenlik adları verilmişti [13, s. 21]. Oğuz-Selçuklar da Türk, İslam bayrağıyla bu bölgeye gelmişler. Hicri 456 / miladi 1064 yılında Sultan Alp Arslan bu dolaylardaki Loru, Şemşölde kalelerini ele geçirmiş, Loru emirinin kızıyla evlenmişti ve akrabalık, ana dili birliyi sebebinden bu mahallerin sakinleri Sultan huzurunda İslam'ı kabul etmişler, burada camiler, mescitler dikilmişti. Alp Arslan Tiflis'te de zamanında Davut oğlu Süleyman'ın hazırlattığı sıcak-kükürtlü hamamlar yanında mescit yüceltmmişti. Gürcü salnamesine göre, Selçuk Türkleri yayda kendi barhanalarını, mal-karalarını toparlayarak, Kür ve Yor nehirleri boylarına, Ağrı Dağ yamaçlarına yayırmışlar, birçok kaleler onların ihtiyarında imiş [13, s. 18–19]. Kümen-Kıpçaklar, daha çok da onların Burçol, Karapapak urukları 12. yüzyıldan Gürcülere yardım amacıyla askeri kuvvet olarak Gürcistan'a gelmişler.

Gürcistan arazisinde Türk soylarının böyle kitlesi meskünlaşması burada İslam-Türk kültürünün de yayılmasına sebep olmuştu. Bunu bölgede yapılmış arkeoloji buluntuları, 10. – 13. yüzyıllara ait Koçulu kalesinde aşikârlaşmış, bilginlerin (Manana Sinauridze, Ömer Koçulu vb.) İslam örnekleri hesap ettikleri hamamlar, şahsi kaplar, süs eşyaları, öncelikle de Arap alfabesiyle Kurân ayeti yazılı kil kaplar, aynı döneme ait Arıklı arkeoloji meskeninde Kıpçak tipli taş sanduka tabutlar, İmar meskeninde cevahir, Gaçağan'da güney semtten kapısı olan türbe, Dmanis Müslüman mezarlığından bulunmuş Arap alfabesiyle kufi, sülüs ve nesih hatlarıyla yazılı mezar taşı abidesi, taştan yonma at heykelciyi, Balıc'da, Şülever'de dört gişe türbelerde Kurân ayetleri yazılı taş sandukalar, yazı kaynakları sübutlar.

Bu civarlardaki Hunan, Kendman, Kak, Dmanis, Şemşölde, Erkivan kasabaları önemli ticaret, kültür mıntıkları sayılmışlardır. Büyük İpek yolunun Gence şehriden gelen iki kolu buradan geçmişti.

Koçulu (Çabala) kalesi yörelerini göz önünde tutarak, Gürcü âlimi Manana

¹²⁷ Haydar Aliyev Gürcistan - Azerbaycan Tedris Üniversitesi/GÜRCİSTAN, shureddin@gmail.com

¹²⁸ SCIENTIST FROM TBILISI IN THE PALACE SELJUK OF KONYA.

Sinauridze vurgulamıştır: “Tıpkı bu vilayetlerde medeni hayat güçlü olmuştur, şehir mimarlığına ve hem de sakinlerin yaşayışına, maişetine o vakit zirveye yücelen Müslüman medeniyeti takan vermişti” [17, s. 25].

Tiflis'teki Narın Kale'de Şah Tahtı istihkâmında Müslümanların rasathane kullandıkları, Tiflis'te, Hunan'da, Dmanis'te kervansaraylar, İslam sanatkârları, İslam hadimleri, sofiler, şairler için özel saraylar dikildiği, bu aydınlık yuvalarının, Tiflis Müslüman kütüphanesinin tüm Doğu'da meşhurlaştığı kaynaklardan [6] [13] aşıkârlaşır. İslam maarifinin kudretli merkezlerine dönüşmüş olan Tiflis'te, Hunan'da, Dmanis'de ve başka kasabalarda Nizamiye mektepleri açılmış, mescitler bünyesinde medreseler, mektepler teşkil edilmişti.

On üçüncü yüzyılda Mısır'daki Burcu (Burçlu) hanedanının yazarı olmuş Mehieddin Zahir Gürcistan taraflarda halıcılığın geniş yayıldığı bilgi vermiştir [13, s. 26]. Bu olgu da dikkati çeker: Berlin müzesinde korunan, ejderhayla kartalın vuruşu tasvir olunmuş halının 1250'li yıllarda Gazah ve Loru bölgeleri arasında dokunduğu tahmin edilir ve bilginler böyle fikir ileri sürmüşler ki, halı Oğuz-Selçuk kültürüne aittir, ya da onun etkisiyle dokunmuştur [16, s. 21].

8. – 14. yüzyılların et-Tiflis-î (Tiflisli), et-Dmanis-î (Dmanisli), et-Hunan-î (Hunanlı) nisbali fakihleri, âlimleri, hekimleri, sanatçıları, münecimleri, ayrıca edipleri, şairleri bellidir.

Bildiğimiz gibi, Arapça isim yapısında bir bölüm olarak nisba (نسبة), = bir kişinin daha çok mesleğini ve coğrafi yaşam alanını açıklamak için kullanılır.

Bu açıdan et-Tiflis-î (Tiflisli), et-Dmanis-î (Dmanisli) nisbalılardan ünlüleri şunlardır:

- Abdullah Tiflis-î – kâmil hadisçi,
- Abū Muhammed el-Hasan Tiflis-î – derin bilgili dilbilimci âlim ve öğretmen,
- Hubeyş Tiflis-î – zekâ sahibi, ansiklopedik bilim adamı,
- Abū-l Beka Necmeddin Tiflis-î – tasavvuf tarikat şiiirinin temsilcisi,
- Fahreddin et-Hilat-î Tiflis-î – Marağa rasathanesinin kurucularından, esas âlimlerinden, N. Tüs-î'nin yetirmelerinden biri olmuş hekim,
- Alâeddin Tiflis-î – Arran'da Elhanlılar sarayında âlim, Tiflis'in kazısı,
- Ömer Şemseddin Tiflis-î – derin mazmunlu rubailer müellifi,
- Mahmut Müeydeddin Tiflis-î – filozof âlim,
- Humaid Sedreddin Dmanis-î – Kurân'ın kâmil şerhçisi.

8. – 14. yüzyıllarda hayat-faaliyetleri ve yaratıcılıklarıyla Tiflis'e bağlı olmuş İslam şahsiyetleri arasında ediplerin, edebiyat bilimcilerinin, şairlerin de adlarına rast geliriz.

10. yüzyılın ikinci yarısında, 11. yüzyılın başlarında yaklaşık 50 sene Tiflis medresesinde edebiyattan, Arapçadan ders demiş Abū Muhammed el-Hasan İbn Bender Tiflis-î şiirde methin ve tenkidin özelliklerine dair kitap yazmıştı, onun edebiyat hırsızlarını ifşa eden tefsiri, Arap şiirinin tahliline dair edebi risalesi, ayrıca imamlar hakkında geniş kasideleri de var. Âlim, seyyah Abū Ahmet Hamit İbn Yusuf el-Hüseyni Tiflis-î hem de sofi edibi gibi tanınmış, Sultan Melik şah'ın veziri Tacelmülk'ün devamcısı olmuştur. Azerbaycan düşünürü Seyit Yahya Celaleddin Şirvan-î'nin tezkiresinde şairler Bedir Tiflis-î, Seyfeddin Tiflis-î, Kazı Tiflis-î, Kemal Tiflis-î, Latif Tiflis-î de hatırlanmışlar.

2. HUBEYŞ TİFLİS-İ'NİN YAŞAMI, KİMLİĞİ HUSUSUNDA

Şeyh Abū-l Fezl Hubeyş (Hüseyn) İbn İbrahim İbn Muhammed Şerefeddin Kemaleddin et-Tiflis-î olarak kaynaklarda tanıtılan bu şahsiyet 12. yüzyılda, tahminen 1114 – 1204 yılları arasında yaşamış, çocukluğunu, ilk gençliğini önce İslam Emirliğinin Kafkas'ta başkenti olmuş, sonra Selçuk devletinin kültür merkezlerinden birine dönüşmüş olan Tiflis şehrinde geçirmiş, bir süre Arran devletinde – Gence şehrinde öğrenim görmüş, faaliyet göstermiş, sonra, tahminen 1155 / 1156 yılında Selçukluların başkenti Konya şehrine göçmüş, Selçuk sultanı II. Kılıç Arslan'ın sarayında hizmet etmişti.

Bu zaman Konya, Selçukların siyasal, ticaret ve kültür hayatının merkezi idi.

Doğu'nun her yerinden şairler, âlimler, sanatkârlar, hekimler buraya cemleşmişler. Hubeyş'in bu şahsiyetler arasında özel yeri olmuştur. Sultana diplomatik görüşlerde Hubeyş danışmanlık yapmıştır.

Hubeyş, en önemli eserlerini Konya'da II. Kılıç Arslan'ın sultanlığı döneminde (1156–1193) onun fermanlarıyla hazırlamış, birçok yapıtlarını Sultana, onun büyük oğlu Kutbeddin Melik şah'a ithaf etmiştir.

Hubeyş, Sultan tarafından azledildikten sonra Sivas'a gelmiştir.

Hubeyş hakkında ilk bilgiye Hacı Halife'nin (Kâtip Çelebi'nin) kitaplarında rastlıyoruz [11]. Onun 'Keşif ez-Zünun...' kitabında Hubeyş'in eserleri yüksek değerlendirilmiştir. Ayrıca, onun 'Cihan-nüme' eserinde de Kafkasya şahsiyetleri söz konusu olurken Tiflis-î adı geçer ve şu Tiflis-î'yi Gürcü bilginler (Goça Caparidze, Giuli Alasania) Hubeyş zannederler [6, s. 65] [11, s. 120, 264].

19. yüzyılda İtimad es-Seltene 'Mirat el-Buldan' (Ülkelerin Aynası) eserinde Hubeyş hakkında kısa bilgi vererek, onu "Tiflis'e mensup en meşhur şahsiyetlerden biri" hesap etmiştir.

Şemseddin Sami ansiklopedik sözlüğünde Hubeyş'i "İslam'ın en meşhur âlimi" olarak tanıtmıştır.

Doğubilimciler Hubeyş'le 19. yüzyılın ortalarından ilgilenmişler. 1856 yılında Rus âlimi Nikolay Hanikov, Hubeyş'i tanıtmaya gayret göstermiştir.

Bilginlerin çoğu Hubeyş'in Azerbaycan Türkü olması hususunda deliller söylemişler. Ahmet Ateş, İrenc Afşar onu "Arran devletinden olan âlim" takdim etmişler [3, s. 98] [18, s. 53], Ahmet Münzevi Hubeyş Tiflis-î'nin "Azerbaycanlı olduğu sebebinden lehçesinin Horasan'ın deri lehçesinden farklı olduğunu ve onun eserlerinin incelenmesinin Azeri lehçesinin araştırmalarına fayda getirebileceğini" bildirmişti [18, s. 53].

Not: Hubeyş'in 'Kâmil Tabir' risalesinde anılan, tabire ait risalesi olduğu bildirilen Sirin oğlu Muhammed Tiflis-î [1, s. 14] [9, s. 14] Hubeyş'in dedesi tahmin edilir. Tarihçi Samson Pirskhalava 1934'te Paris'te yayınlattığı 'Tarihin Gölgeleleri' kitabındaki 'Kurucu David ve Hoca İbrahim' makalesinde Hubeyş'in babası İbrahim'in İslam düşünürü, âlim olduğu, Gürcüce kâmil bildiği, Kurucu David'le görüşerek danıştığı kanaatine gelmiştir [15, s. 28].

Daha başka ilginç bilgiler: Sivas'taki Tiflisli ailesinin bu kişiyle ilgisi olduğu, Sivas'ta meşhur Muhammed İbn Abū Bekir et-Tiflis-î'nin Hubeyş'in oğlu, Ali İbn Abū Bekir el-Hatip et-Tiflis-î'nin ise Hubeyş'in torunu olduğu bildirilmektedir [4, s. 272].

Hubeyş (Hüseyn) Tiflis-î derin zekâ sahibi, şeyh, âlim, müneccim, tabip, sözlükçü, mühendis, dilbilimci âlim, edip, edebiyat bilimcisi, şair, nesir yazarı olarak zengin bilimsel mirasa sahip olmuştur.

3. HUBEYŞ TİFLİS-İ'NİN ELMİ-EDEBİ MİRASI

Hubeyş'in 30'a yakın eseri tespit edilmiştir ki, şunun da 16'sı tıp, 4'ü Arap dili ve edebiyatı, 3'ü astroloji, 2'si kıraat, 1'i rüya yorumu, 1'i çeşitli sanat sahalarına aittir ve bunların 10'u Farsça, kalanı Arapça yazılmıştır. Hubeyş'in Yunancadan tercümeleleri de bellidir.

Fars filoloji bilgini Melik üş-Şuara Bahar'ın yazdığı gibi, "Bu insan kendi devrinin ünlü zekâsıydı ve indi onun yapıtlarının birçok elyazmaları kalmıştır, bu eserlerin her biri de kendi alanı üzere nadir eserlerdir" [18, s. 15].

Onun daha çok ün kazanmış yapıtları şunlardır:

Dine ait eserleri

▪ 'Vucuh-i Kurân' = Kurân'ın Önemleri,

▪ 'Cava mı el-Beyan dar Tercüman-e Kurân' = Kurân'ın Tercümesinin Beyanı

Mecmuası,

▪ 'Telhis alal el-Kurân' = Kurân'ın Muhtasar Şerhi,

Tababete ait eserleri

▪ 'Mecmu at Resail Tıbiyye' = Tıpa ait Risaleler Mecmuası',

- ‘Kifayet et-Tibb’ = Tıpa ait Kifayet,
- ‘Beyan el-Tibb’ = Tipin Beyanı,
- ‘Nezim es-Sülük’ = Davranış Kuralı,
- ‘Takvim el-Adviye’ = Adviye (İlaç) Takvimi,
- ‘Sıhhat el-Abdan’ = Bedenin Sıhhati,

Filoloji eserleri

- ‘el-Gevafi’ = Kafiyeler,
- ‘Beyan el-Tefsir’ = Tefsirin Beyanı,
- ‘Kanun el-Edep’ = Adap Kanunu,

Astronomik-astroloji eserleri

- ‘Beyan en-Nücüm’ = Nücümün Beyanı,
- ‘Medhel ile ilim en-Nücüm’ = Nücüm İlmine Giriş,
- ‘Usul el-Melehim’ = Öngörücülük Usulü,
- ‘Kâmil et-Tabir’ = Kamil Rüya Yorumu,

Sanatkârlığa ait eseri

- ‘Beyan es-Sınâ’ât’ = Sanatların Beyanı vb.

Bir kaç yapıtı Hubeyş Tiflis-î hakkında edip, edebiyat bilimcisi, şair olarak da konuşmağa ipucu vermektedir. Bu açıdan onun ‘Kafiyeler’, ‘Tefsirin Beyanı’, ‘Adap Kanunu’, ‘Kâmil Tabir’ ve başka eserleri dikkati çekmektedir.

Azerbaycan bilim adamları (Hasan Zerine-zade, Zakir Memmedov, Cihangir Kahramanov, Rüstem Aliyev, Tayyibe Elesgerova, Cemile Sadıgova, Çimnaz Mirza-zade, Latife Eliyeva vb.) Hubeyş Tiflis-î hakkında önemli makaleler yazsalar da [7] [8] [9] [14], bu büyük şahsiyetin edebi mirası hâlâ da tam incelenmemiştir.

3.1. Vucuh-i Kurân = Kurân'ın Önemleri

Hicri 558 / miladi 1162-63 yıllarında Konya'da yazılmıştır.

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde nadir nüshası bulunmaktadır.

Kurân'daki kelimelerin Farsça şerhini kapsar.

3.2. Cava mı el-Beyan dar Tercüman-e Kurân = Kurân'ın Tercümesinin Beyanı Mecmuası

Tek nüshası Tahran Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir.

Farsça tanıtm sözlüğüdür. Kurân'ın sözlük ve üslup özelliklerini şerh eder.

3.3. لغت کافیت اشعار (Loğet-e Kafiye-t-i Eşâr) = Şiirlerin Kafiye Sözlüğü

Sultan Kılıç Arslan'a ve onun oğlu Kutbeddin'e ithafla yazılmıştır.

Eserin yazılış sebebi hususunda müellifin notları:

“Büyük hükümdar Kılıç Arslan'ın ilme ve maarife hevesi çok kuvvetli idi. Bir kez o, emir etti: Bana kafiye hakkında öyle bir kitap yaz ki, şairlerin kendi şiirlerinde kullandıkları Arapça zor kelimeler orada Farsçada aydınlaştırılsın. Bu işi gerçekleştirirken Horasan üslubundan yararlan. Lakin kitap üzerinde işlerken dikkatli ol ki, maksat uzanmasın ve okuyucu yorulmasın”.

Risale, görüldüğü gibi, Arapça kafiyelelerin (uyakların) Farsça izahını içerir.

Eser, muhtelif nüshalarda (Vatikan, Tahran / Sipehsalar, Dehhuda, Kahire, Nahçıvan-î / Tebriz-î vb) değişik adlar taşımaktadır. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü'ndeki nüsha [7, s. 91–96] ‘Loğet-e Kafiye-t-i Eşâr’ = ‘Şiirlerin Kafiyele Sözlüğü’ adlanır.

Hubeyş'i edebiyat bilimcisi, şair olarak tanıttıran en çok bu risaledir.

Yazar, bu risalesiyle Azerbaycan şairi, âlimi Katran Tebriz-î'nin (1012–1088) temelini koyduğu sözlükçülük geleneğini geliştirmiştir. Edebiyat bilimcisi olarak da o, ilk önce Azerbaycan âlimi Hatip Tebriz-î'nin (1030–1109) devamcisidir.

Eserin girişinde müellifin bildirdiği gibi, bu kitap şiire meyli olanlara, şiir yazmağa başlayanlara, şairlere yardım, zor ve nadir kafiyeleleri aydınlaştırmak amacı taşımıştır.

Risalenin ana kısmı Arapça kafiye kelimelerin Farsça karşılığını bildiren sözlüktür ve o, ‘elif’ uyaklı kelimelerle başlar. Burada Fars şiirinde uyak için kullanılan Arap kelimeleri kafiyeleşen harflere göre alfabe düzeniyle sıralanmıştır, önce iki harften, sonra üç, daha sonra dört, beş, altı, yedi harften oluşan kafiye kelimeler verilmiştir. Sözlük kafiyeleşen kelimelerin dilbilgisel çalarlarının, kafiye oluşturan harf ve hareketlerin, uyak çeşitlerinin sistemliğiyle, kafiyeler düzenindeki keşiflerle karakterlidir.

Bilginlerin yüksek değerlendirdikleri bu risale on ikinci yüzyıldan Arapça, Farsça dillerinde filoloji tefekkürün gelişiminde büyük rol oynamış, eserden yüzyıllar boyunca Doğu'nun edebi söz-fikir üstatları esinleşmiş, Doğu halkları içerisinde şiir sanatını öğrenmek, öğretmek için temel araçlardan birine dönüşmüştür.

Hubeyş'in kafiyeler dizgesinden Azerbaycan şairi ve âlimi Essar Tebriz-î'nin ‘Kafiyelerin Sayısı Hakkında Tafsilat’, Fars-Tacik şairi Ebdürrehman Cam-î'nin ‘Kafiye Risalesi’ eserlerinde de yararlanılmıştır.

3.4. بيان التفسير (Beyan el-Tefsir) = Tefsirin Beyanı

Hubeyş Tiflis-î'nin filoloji yapıtları arasında hatırlanmakta olan bu eser şiir hakkında bilimsel-teorik tutumlu risale gibi değerlendirilmektedir. Bu açıdan risale, Hatip Tebriz-î'nin, Yusuf Hoylu'nun, Nesireddin Tüs-î'nin, Essar Tebriz-î'nin, Hasan Rami Tebriz-î'nin, Vahit Tebriz-î'nin, Muhammed Rafi Dost Muhammed Oğlu'nun, Mirza Abū Talip Tebriz-î'nin ve başkalarının yapıtlarıyla bir sırada durur ve Azerbaycan edebi tenkidi fikrinin birinci yönünü oluşturan şiir sanatı hakkında kitaplar dizisindedir. Şu eseri tefsirin teorisi hakkında risale niteliğinde de değerlendirmek olar.

3.5. قانون ادب (Kanun el-Edep) = Adap Kanunu

Sözlükbilimine aittir, hicri 545 / miladi 1150-51 yılında tamamlanmıştır, 700 sayfalık bir risaledir, Sultan Kılıç Arslan'a ithaf edilmiştir.

Bu eseri Kâtip Çelebi, kâmillikte eşi olmayan kıymetli kitap adlandırmıştır.

18. yüzyılda Türkçeye çevrilmiştir.

1971–1972 yıllarında Tahran'da üç ciltte yayımlanmıştır.

Risalenin sonunda maddeyi-tarih şiirle verilmiştir [10] ve bu, Hubeyş'i bir şair olarak da tanıtmaktadır.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde özgün nüshaları, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Türkçe tercümesi bulunmaktadır.

3.6. بيان السنت (Beyan es-Sinâ'ât) = Sanatların Beyanı

Konya'da yazılmıştır.

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Türkçe tercümesi kayıtlıdır.

Bakü'de Elyazmaları Enstitüsü'nde bu eserin Arapçaya tercümesinin bir kısmı muhafaza olunmaktadır. Elyazması hicri 1217 / miladi 1802 yılında Molla Kurban İbn Celil tarafından istinsah edilmiştir [5].

Giorgi Mihaleviç'in çevirisinde Rusça da yayımlanmıştır [18].

Birincil sanat risalelerindedir. Uygulamalı karakterli küçük ansiklopedidir. 20 bölümden oluşmaktadır.

Eserde kimya, kıymetli taş-kaşın hazırlanışı, billurun ve mine tabakların renklenmesi, silahların temizlenmesi, zararlı hayvanlardan korunma araçları, ateşten yararlanılması, çirakla, şarapla göz bağlayıcı oyunların gösterisi, elbiseden lekelerin götürülmesi, hamileliğin sırları hakkında bilimsel ve edebî dilde sohbet geder.

‘Sanatların Beyanı’ndan örnekler:

“Mergümüşü (arseniği) rezene ile karıştırarak kokladıkta kronik öksürmeği önler”.

“Arseniği hayvan yağıyla karıştırarak başa çektikte baştaki yaralar sağalar”.

“Kalayı taş üzerinde gül yağıyla iyice toz haline salarak bu karışığı bedendeki yaralara sürttükte pekiyi etkiler”.

“Sarılık hastalığına tutulan kes boynunda kahraba gezdirse, bu hastalık geçecektir”.

Buradaki sanatların teknolojisine, tababete ait reçeteleri bilginler o zaman Tiflis'te ve Güney Kafkas'ta yayılmış sanat sırlarının izleri hesap etmektedirler.

3.7. كامل التعبير (Kâmil et-Tabir) = Kâmil Rüya Yorumu

Rüyaların izahına aittir.

Kılıç Arslan'a ithaf edilmiştir.

Birçok nüshaları günümüze ulaşmıştır. Ayasofya Kütüphanesi'nde elyazması nüshası bulunmaktadır.

Eserde Azerbaycan'ın Gence, Derbent, Tebriz, Marağa, Hoy şehirlerinin adları geçer.

Doğu'da yayılmış bu tabirnamede kelimelerin rüyaya (tuşa) ait anlamını, tuştaki ifadesini daha aydın şerh etmek için kısa, sade hikâyeler var ve bu hikâyeler edebiyatımızın değerli örnekleridir.

Bakü'de Elyazmaları Enstitüsü'nde şu eserin Farsça aslinin 12. yüzyıla ait bir elyazması, hicri 1265 / miladi 1849 yılında Tahran'da bir taş basma yayımı ve Türkçeye tercümesi muhafaza edilmektedir.

Bir olgu bizim için önemlidir ki, Türkçeye çeviri nüshasının ilk varağında onu hicri 1222 / miladi 1808 yılında Ahıska'da Kara Hafız adlı Meshet Türkünün şahsi kütüphanesine Zanıt-zade'nin hediye ettiği yazılmıştır [12, s. 1].

Hicri 938 / miladi 1530-31 yılında Irak-Kerkük Türkmenlerinden (onlarla Borçalıların etnik akrabalığı bildirilmektedir) yazar Hızır Abdülhadi Oğlu Bevazic-î'nin Mosul şehrinde Sultan Süleyman için hazırladığı Farsçadan Türkçeye 'كوامل التعبير' ('Kevam il et-Tabir' – En Kâmil Rüya Yorumu) adıyla bu tercüme [12] hakkında çağdaş edebiyat bilimcilerimiz Cihangir Kahramanov, Rüstem Aliyev, Muhsin Nağıyev, dilbilimci âlimler Tayyibe Elesgerova, Cemile Sadigova, Tofig Abdullayev ve başkaları makaleler, monografiler yazarak, onu orta yüzyılların kıymetli edebi tercüme abidesi olarak değerlendirmişler [1] [7] [9, s. 5–17].

'Kâmil Tabir' risalesinde on dört minyatür-hikâye yer almaktadır ve C. V. Kahramanov, R. M. Aliyev eserdeki hikâyeleri "bediî nesrimizin kadim numunelerinden" hesap etmişler [9].

SON SÖZ YERİNE

Tiflis-î (Tiflisli) nisbası taşımış İslam-Türk ünlüleri arasında Hubeş Abū-l Fezl Tiflis-î tek değildir. Onun yanı sıra, tasavvuf şiirinin temsilcisi Abū-l Beka Necmeddin Tiflis-î, anlamlı rubailer yazarı Şemseddin Ömer Tiflis-î ve başkalarının da edebi yaratıcılıkları ilgi çekmektedir.

KAYNAKÇA

1 ▪ Abdullayev Tofig, XVI. Yüzyılın Türk Dilli Abidesi – Hızır İbn Abdülhadi el-Bevazic-î'nin 'Kevam ül et-Tabir' Eseri ve Onun Leksiği, doktora tezi, Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü, Bakü 1991, 182 s.

2 ▪ Андриашвили Рагим, Особенности исторической эволюции Ислама в Грузии = Andriaşvili Rahim, Gürcistan'da İslam'ın Tarihsel Tekâmülünün Özellikleri, doktora tezi, Tiflis 1990, 250 s. Rusça.

3 ▪ Ateş Ahmet, Hicri VI. ve VIII. (XII. – XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler / Türkiyat Mecmuası, cilt 7-8, İstanbul 1945, s. 98–100.

4 ▪ Bedirhan Yaşar, Selçuklular Zamanında Sivas'ta Bulunan Kafkasyalı İlim Adamları / Selçuklular Döneminde Sivas, sempozyum bildirileri, Sivas 2006, s. 269–277.

5 ▪ بيان السنن – Beyan es-Sinâ'ât (Sanatların Beyanı), Hubeş Tiflis-î, Göçürdü Molla Kurban İbn Celil / Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Fuzuli Elyazmaları Enstitüsü, D-2142.

6 ▪ □□□□□□□□ □□□□, □□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□-□□□□□□□□□□
□□□□□□ VIII – XIV □□□□□□□□□□□□, □□□□□ = Caparidze Goça, VIII. – XIV.

(17)
HEPİNİZ AYAĞA KALKINIZ: İLK TÜRK ESERİNE SAHİBİM!
Meriç KURTULAN¹²⁹

ÖZET

*İLK TÜRKÇÜLÜK ANSİKLOPEDİSİ DİVAN-I LÜGAT-İT-TÜRK'TEN PARAGRAFLAR,

*BİLGE KAĞAN NE DİYOR,

*OĞUZ KAĞAN'A YOL GÖSTEREN,

*OĞUZ KAĞAN DESTANI'NDA BOZKURT'LA İLGİLİ İKİ BÖLÜM.

Ali Emirî Efendi, kitabı o akşam koltuğunun altına alarak en seçkin ilim adamlarının ve Darülfünûn müderrislerinin akşamları toplandıkları Lâlelideki ünlü şairler ve edipler kıraathanesine gider. Kapıdan girer girmez bakar ki bütün zevat oradadır. Orta yerde dikilerek söze başlar:

Hepiniz ayağa kalkınız!.. İlk Türk eserine sahip olan şahısın önünde bulunuyorsunuz. Dünyada tek nüsha olan Divan-ü Lügat-it Türk elimde bulunuyor! der. Bütün kitap meraklılarını heyecan ve bekleyiş kaplar, ortadaki masa üzerine koyduğu kitabı bir kutsal kitabı okşar gibi açmaya başlar. Bir yandan da muhtevasını nakletmektedir. Hemen ilk sahifelerdeki ünlü Hadis-i Kutsiyi okuduğunda herkesi büyük heyecan kaplamıştır. Eserin kağıdı, yazısı ve tertip tarzı kitabın tarihîliğine ve emsalsiz kıymetine bir mesnet teşkil etmektedir.

Böylesine değerli bir eserin varlığı ve yeniden keşfedilir olması bütün kültür ve ilim adamları çevresini heyecana garketmiştir. Olayı zamanın devlet adamları da öğrenmişlerdir. Ali Emirî Efendi kitabını büyük bir özenle korumakta ve adeta kimselere göstermemektedir. O sıralarda Birinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Devlet üç kıtada ve on dört cephede dünyanın üçte ikisi ile savaş halindedir. Cephelerde oluk gibi kan akmaktadır. Amma İstanbulun seçkin ilim adamları ve edebiyat çevreleri bu eserin bir an önce yayınlanmasını istemektedirler. Sonuçta Ali Emirî Efendiyi ikna etmek için devrin Sadrazamı Talat Paşayı devreye sokmak zorunda kalmışlardır. Ali Emirî Efendiyi ziyarete gelen Sadrazam, onu hiç ürkütmeden maksadını açıklamak zorunda kalmıştır. Önce Ali Emirî Efendinin bir hayli methini yaptıktan sonra asıl konuya gelerek eseri görmek istediğini belirtir. Kitap getirilir. Sadrazam Talat Paşa eseri gördüğünde büyük bir heyecana kapılır. Ve Ali Emirî Efendiye der ki: -Efendi hazretleri, izin veriniz de Maarif Nezareti yayınları arasında bu eseri yayımlayalım. Ülkemizin aydınları sayenizde bu pek değerli kültür hazinesini okuyabilsinler!..

Daha pek çok sözlerden ve işi ağırdan almasına rağmen Türk Sadrazamı Ali Emirî Efendiyi ikna etmeyi başarır. Yalnız bu defa Ali Emirî Efendinin bir şartının yerine kesinlikle getirilmesi gereklidir: Eser bulunduğu yerden dışarı çıkarılmayacaktır. Eseri orada yeniden temize çekerek matbaaya göndereceklerdir.

Bu şart da kabul edilir. Hattâ bir de eserin hazırlanış safhasında geceli gündüzlü her türlü felâkete ve yangına karşı bir koruyucu eserin başında nöbet tutmaktadır. Sonuçta bu işle görevlendirilen Kilisli Rıfat Bilgenin nezaretinde eser üç büyük cilt halinde Osmanlı Maarif Nezareti Celilesi Yayınları arasında neşredilir. Bu aynı zamanda dünya ilim âlemi için de büyük bir olay olmuştur.

Eserin o zamandan beri çeşitli tercüme yapılmıştır. İlk tercüme İstiklâl Marşı şâirimiz Mehmed Akif Ersoy ve şâir Samih Rıfat beraber yapmışlardır. Fakat bu tercüme yayınlanmamıştır. Daha sonra yapılan yeni bir tercümesi de yayınlanmamıştır. Söylendiğine göre bu iki tercümenin müsveddeleri Türk Dil Kurumu kitaplığında bulunmaktadır. Son tercümesi Besim Atalay tarafından yapılmıştır.

¹²⁹ Araştırmacı, Yazar, Uzak Yol Kaptanı, Ankara/TÜRKİYE.

Üç ciltlik tercüme ve bir ciltlik dizin halinde eser dört cilt halinde yayınlanmıştır. Daha sonra bu eserin TDK tarafından bir de tıpkı basımı yapılmıştır. Metin kısmının da tıpkı basımı yapılmıştır. Onbeş yıl kadar öncesi eserin metin kısmının tek cilt halinde bir baskısı da Kültür Bakanlığı tarafından yapılmıştır. Fakat bugün için kitapçılarda ve yayınevlerinde bu eserin hiç bir baskısının mevcudu yoktur.

Eserin yeni ve özenli bir baskısına şiddetle ihtiyaç vardır. Kitap üzerinde de üç güzel araştırma yapılmıştır. Gerek Türk Dili dergisinin ve gerekse Türk Kültürü dergisinin de birer Divanü-lügat-it Türk özel sayısı yayınlanmıştır. Kitap üzerinde yapılan yayınlar ve makaleler bir kocaman cilt dolduracak kadar çoktur. Kaşgarlı Mahmud adını taşıyan üç ayrı kitap da yayınlanmış bulunmaktadır. Bu yayınların da yıllardır mevcutları kalmamıştır. Bunların da yeniden yayınlanması büyük bir boşluğu dolduracaktır kanısındayım.

BİLGE KAĞAN NE DİYOR

Orhun Abidelerinin niçin dikildiğini, nerede ve ne durumda olduklarını anlattık. Bu anıtlardaki yazıların tamamı bugünkü harflerimizle 40 kitap sayfasını doldurur. Biz burada, Bilge Kağan'ın gerek kardeşi için diktirdiği anıtta, gerek kendisi için dikilen anıtta vasiyetname niteliğinde olan sözlerini, anlam ve özünü bozmadan, bugünkü Türkçe'ye serbest tercümesini yaparak sunuyoruz:

Ben, Tanrı gibi gökte doğmuş Türk Bilge Kağan, bu çağda, tahtıma oturdum. Sözlerimi sonuna kadar dinle, iyi işit! Bütün küçük kardeşlerim, yeğenlerim, oğullarım! Bütün soyum, milletim!

Sağdaki Şadapıt Beğler, soldaki Tarkanlar, buyruk beğleri! Otuz Tatar, Dokuz Oğuz Beyleri! Millet! Sözlerimi iyice işitin, sağlamca dinleyin!

Doğuda gündoğusuna, batıda günbatısına, kuzeyde gece ortasına kadar olan yerler içinde yaşayan milletler hep bana bağlıdır. Bunca milleti, bunca ülkeyi düzene soktum. Oralarda artık kötülük yoktur, kargaşalık yoktur. Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa, ilde sıkıntı, bunalım olmayacaktır.

Doğuda Şantung Ovasına kadar ordu sevkettim, denize ulaşmamıza az kaldı. Güneyde Tokuz Ersin'e kadar ordu sevkettim, Tibet'e erişmemize az kaldı. Batıda İnci ırmağını aşarak Demirkapı'ya kadar gittim. Kuzeyde Yir Bayırku'ların toprağına ordu sevkettim. Bunca yerlere Türk adını, Türk şanını alıştırırdım.

Ötüken ormanında yabancılar yok. Ötüken'den daha iyi yer de yok. İl tutulacak yer Ötüken Ormanıdır. Bu yerde oturup Çin milleti ile aramı düzelttim.

Altın, gümüş, pirinç, ipek, bunca şeyleri ölçsüz veren Çin milletinin sözü tatlı, kumaşı yumuşak, yani armağanı çekicidir. Çinliler bu tatlı dil ve çekici armağanlarla uzaktaki milletleri kandırarak kendilerine çekerler. Yakına çekip kondurduktan sonra da fitne bilgisini yayarlar. Uzaktaki kavimler Çinlilerin ne fesatçı olduklarını ancak o zaman anlar.

Ey Türk Milleti! Tatlı sözlere, yumuşak armağanlara kandınız ve birçoklarınız öldü. Yine yanılırsan ve güneydeki Çogay Ormanına, Tögültün Ovasına gidip yerleşirsen, ey Türk milleti, öleceksin!

Oralara gittiğiniz zaman Çin'den gelen kötü kişiler aranızda sokulur ve sizi şöyle kandırırlar: "Onlar uzaktakilere kötü, yakındakilere iyi armağanlar verirler".

Nice bilgisiz kişiler bu sözlere kanıp oralara gitti ve öldüler.

O yerlere varırsan ey Türk milleti, öleceksin! Ötüken'de kalıp, oralara kervan ve kabile gönderirsen, sıkıntın olmaz. Ötüken Ormanında oturursan, ebedî il tutarak oturacaksın. Tok olacaksın!

Ey Türk Milleti! Sen, aç olunca tokluk nedir bilmezsin, fakat tok olunca da açlık nedir düşünmezsin! Böyle olduğun için, seni yüceltmiş olan kağanının sözünü tutmadın. Onun sözünü almadan yerden yere vardın. O yerlerde tükendin. Geri kalanlarınla, daha da zayıflayarak öle yite yürüyordun...

Tanrı yarlıkladığı için, kendi kut'um (meziyetlerim, talihim) var olduğu için, ben, kağan olarak Taht'a oturdum. Tahtıma oturunca, aç, yoksul, dağınık milleti topladım. Yoksul milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.

Sözümde yalan, yanlış var mı? Türk Beğler! Millet! İşitin!

Türk Milletinin derlenip il tuttuğunu, yanıldığı zaman öldüğünü, buraya vurdum. Ne sözüm var ise, bu ebedî taşa vurdum. Onları görerek, okuyarak bilin! Türk Milleti! Beğleri!

Tahtına bağlı, kağanına itaat eden beğler olarak mı yanılacaksınız!

Ben bu bengi (ebedî) taşı yontturdum, diktirdim. Güzel bir bark (türbe) yaptırdım. İçine dışına güzel nakış vurdurdum. Gönlümdeki sözleri yazdırdım. Çölde, otlakta, çorak yerde olanlar da bu bengi taşı görsün. Yabancılar dahi görüp bilsin, öğrensin!

Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında kişi oğlu yaratılmış. Kişi oğullarını yönetmek için atalarım Bumin Kağan, İstemi Kağan Taht'a oturmuş. Taht'a oturunca, Türk milletinin iline, töresine sahip olmuş, düzene sokmuş. O zamanlar dört taraf hep düşman imiş. Dört tarafa ordu sevk ederek bunca milleti kendine bağlamış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.

Kağan atalarım bilge imiş, alp imiş. Buyrukçuları da (vezirleri de) bilge imiş, alp imiş. Beyleri de, milleti de doğru imiş. Onun için ili korumuşlar, ili koruyup töreyi düzenlemişler. Günü gelince ecelleriyle ölmüşler. Dört taraftan bunca millet yağcu (yaşçı), sıgıtçı (ağlayıcı) olarak gelmiş. Yas tutmuşlar, ağlamışlar, öyle ünlü kağanlarmış.

Onlardan sonra küçük kardeşler kağan olmuş. Oğulları kağan olmuş. Fakat daha sonra, küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için, bilgisiz kağanlar Taht'a oturmuş. Kötü kağanlar gelmiş. Bunların buyruk beğleri de bilgisiz imiş. Beğleri doğrusuz olunca, millet de doğrusuz olmuş.

Bu durumdan Çin milleti yararlanmış. Açık göz, hileci Çin milleti, kardeşi kardeşe, milleti birbirine düşürmüş. Bu tuzağa düşen Türk milleti, il tuttuğu toprağı elden çıkarmış, başına geçirdiği kağanını yitirmiş. Soylu erkek oğulları Çin milletine köle, genç kızları cariyeye olmuş. Bazı Türk beğleri Türk adını bırakıp Çince adları almaya başlamışlar. Çin kağanına boyun eğmişler. Tam elli yıl, işlerini güçlerini Çin kağanına vermişler, ona hizmet etmişler...

Başsız kalan Türk milleti ise şöyle yakınıyormuş:

İlli millet idim, ilim hani? Kime il kazanıyorum? Kağanlı millet idim, kağanım hani? Hangi kağana işimi gücümü vereceğim?

Böyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Ama, töre, düzen kuramayınca, yine teslim olmuş. Çin kağanı da, kendisine bunca iş gören, güç veren Türk Milletini, yok edeyim, soyunu kurutayım, diye çalışıyormuş. Türk Milleti yok olmaya gidiyormuş.

İşte o zaman, üstte Türk Tanrısı, Türk'ün kutlu yer ve su melekleri, Türk Milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İlteriş Kağan'ı, annem İlbilge hatunu, göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmışlar. Babam Kağan, onyedilerle dışarı çıkmış. Bunu duyan şehirdeki Türkler de "Dışarı çıkıyor" diye haber alınca, dağa çıkmışlar. Dağdakiler de yanına gelmiş, toplanıp yetmiş er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için babam kağanın erleri kurt gibi imiş; onlar için düşman koyun gibi imiş. Babam doğuya, batıya çeri sürüp er toplamış. Çoğalmışlar ve yediyüz er olmuşlar.

Yediyüz er olup, ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti; cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, töresini ziyan etmiş milleti, atalarımın töresince yeniden düzenlemiş, harekete geçirmiş, yetiştirmiş...

Babam kağan yedi yıl sefer etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı yarlıkladığı için başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Onca ili, töreyi kazandıktan sonra da uçmağa varmış (ölmüş).

Babam kağan uçmağa vardığında, özüm sekiz yaşında kaldım. O töre üzerine amucam kağan Taht'a oturdu. Amucam kağan Taht'a oturunca Türk milletini daha da güçlendirdi. Amucam kağan Taht'a oturduktan sonra özüm tigin olduğum için, işimi gücümü ona verdim. Ona yardım ettim. Tanrı yarlıkladığı için ondört yaşında Tarduş milleti üzerine Şad (bir unvan) oldum.

Amucam Kapgan Kağan'la birlikte yirmibeş sefer yaptık ve onüç kez savaştık. Yanılıp bize karşı gelen Türk kavimleriyle de savaştık ve onları da düzene soktuk...

Artık, küçük kardeş büyük kardeşi, oğullar babalarını bilir oldu. Kul kullu, cariyeye cariyeli oldu.

Türk Beğleri, millet, işitin!

Üstte gök basamasa, altta yer delinmese, Türk milleti, senin ilini, senin töreni kim bozabilirdi?

Ey Türk milleti! Titre ve kendine dön!

İtaat ettiğin zaman seni yükseltmiş, yüceltmiş olan bilge ve alp kağanına, hür ve bağımsız yurdunda, yanılıp isyan ederek kötü iş yaptın! Silâhlı insanlar nereden geldiler de seni dağıtıp götürdüler? Süngülü insanlar nereden geldiler de seni sürüp götürdüler?

Ey kutlu Ötüken Ormanının milleti! Gittiniz! Doğuya varanınız vardı. Batıya varanınız vardı. Vardığın yerde hayrın o oldu ki kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığılıp yattı... Bilmediğin için, yanılıp kötülük ettiğin için, amucam kağan uçmağa vardı (öldü).

Fakat, Türk milletinin adı, sanı yok olmasın diye babam kağanı, anam hatunu yücelten Tanrı, il veren Tanrı, yine Türk milletinin adı, sanı yok olmasın diye, bu defa özümü kağan yaptı.

Ben, hali vakti yerinde bir millete kağan olmadım.

İçerden yiyeceksiz, dışarıdan giyeceksiz, güçsüz kalmış, yoksul bir millete kağan oldum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile sözleştik. Babamızın kazandığı millet adı, millet sanı yok olmasın diye, Türk milleti için, gece uyumadım, gündüz oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki Şad ile, ölesiye, bitesiyeye çalıştım. Toplanan milleti ateşe, suya düşürmedim.

Özüm kağan oturduğumda, yerden yere varmış millet, öle bite, yayan, çıplak, yine geldi. Milleti yüceltmek için oniki savaş yaptım. Sonra, Tanrı yarlıkladığı, talihim var olduğu için, ölecek milleti dirilttim. Aç milleti tok, uz milleti çok kıldım. Giyimsiz milleti giyimli, yoksul milleti bay kıldım. Dört yandaki milletler hep bana tabi oldular. Milleti düşmansız kıldım.

Bunca töreyi kazandıktan sonra küçük kardeşim Kül Tigin'in özü de öylece uçmağa vardı...

Babam kağan uçmağa vardıkta küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında idi. Tanrıça Umay kadar iyi ve güzel olan anam hatunun devletine, onun kutluluğuna, küçük kardeşim Kül Tigin adını aldı. Onaltı yaşında iken amucam kağana ilini, töresini şöyle kazandırdı.

Altı Çub ve Soğdak'lara karşı sefer ettik. Onları bozguna uğrattık. Çinli Ong Tutuk ellibin askerle geldi, savaştık. Kül Tigin yayalarla fırlayıp saldırdı. Ong Tutuk'un silahlı elini tuttu, silahlı olarak getirip kağana öylece teslim etti. O orduyu orada yok ettik.

Yirmibir yaşında iken Çin Generali Çaça Sengün'le savaştık. Seksenbin askerle gelmişti. Kül Tigin önce Tadıkın Çor'un boz atına binip saldırdı. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip saldırdı. O at da orada öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig Beğ'in doru atına binip saldırdı. Doru at da orada öldü. Düşman, Kül Tigin'in zırhına, silahına, kaftanına yüzden fazla ok vurdu, ama yüzüne, başına birini bile değdiremedi. Düşman ordusunu orada yok ettik.

Türk Milleti! Kül Tigin'in nasıl hücum ettiğini, nasıl savaştığını hep bilirsiniz.

Kül Tigin yirmialtı yaşında iken Yer Bayırku'lara Kırgız'lara, daha nice milletlere karşı savaştı, büyük zaferler kazandı (Burada tek tek bindiği atları, kimlerle nasıl savaştığını anlatıyor)...

Dokuz Oğuz milleti kendi milletimdendi. Gök, yer bulandığı için, ödüne kıskançlık değdiği için, düşman oldu. Bir yılda beş yol savaştık. Kül Tigin, Azman adlı atına binip saldırdı. Tek başına yedi eri mızrakladı.

Beş savaştan sonra Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharda yine ordu çıkardık. Kül Tigin'i baş yaparak orada bıraktık. Savunma tedbiri aldık. Düşman merkezi bastı. Kül Tigin 'Öksüz' adındaki atına binip saldırdı, tek başına dokuz eri mızrakladı, merkezi korudu, vermedi.

Annem hatun, bütün analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, buncanızdan diri kalanları! Kül Tigin olmasa idi, hep ölecektiniz!

Küçük kardeşim Kül Tigin, uçmağa vardı. Ben yaslandım. Kederimden görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. özüm düşündüm: Zamanı Tanrı yapar, Tanrı yaşar. Kişi oğlu hep ölümlü doğmuştur.. Gözden yaş gelse hep içeri akıtarak, gönülden ağlamak

gelse geri çevirerek, düşünceye daldım, sıkıldım. Çok katı sıkıldım, iki Şad'ın, alay küçük kardeşlerimin, alay milletimin, ağlamaktan gözü kaşı fena olacak diye düşündüm de, sıkıldım.

Yuğcu (yasacı) ve ağlayıcı olarak, Kıtay, Tatabı milletlerinin başı Udar Sengün geldi. Çin konağından İsiyi Liten geldi. Gereksiz olduğu halde onbinlik hazine, altın, gümüş... fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Suğd, İranlı, Buhara ülkesinden Erik general, Oğul Tarkan geldi. Türgiş kağanından damgacı (mühürdar) geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu geldi. Bark (türbe) yapıcı, nakışçı, taşa yazı yazıcı olarak Çin kağanının yeğeni Çang Sengün (Çang general) geldi.

Kül Tigin koyun yılında, onyedinci günde uçtu. Dokuzuncu ayın yirmiyedisinde yuğ yaptırdık. Barkını, nakışlarını, yazılı taşını, maymun yılında, yedinci ayın yirmiyedisinde, ona saygılar sunup kutluladık.

Ey Türk milleti! Bu ülkeyi küçük kardeşim Kül Tigin ile öle yite kazandım. Kazanıp, alay milleti ateş, su kılmadım.

Ey Ötüken Ormanının milleti! Kötü kişi gelip birliğini bozmasın, silahlı gelip seni dağıtmasın diye, sana burasını il tuttum. Töreyle kazandırdım.

Türk milleti, beyleri! Sözümü işitin. Türk milletini toplayıp, il tutacağımı bu taşa yazdım. Yanılırsa öleceğini yine bu taşa yazdım. Her ne sözüm varsa ebedî taşa yazdım. Ona bakarak bilin şimdiki Türk Beğleri!

Türklerim, alay beğlerim, alay milletim! Kazanıp il tuttuğum bu yerden, kağanından, beğlerinden, suyundan, toprağından ayrılmazsan, iyilik göreceksin. Evinde oturacak, dertsiz olacaksın. Sözlerimde yanlış var mı?

OĞUZ KAĞAN'A YOL GÖSTEREN 'GÖK KURT'

Oğuz Kağan Destanı'nda Bozkurt, kılavuzluk özelliği ile öne çıkar. Destana göre Oğuz Kağan , Urum illerine akın yapmadan önce, bir yerde konaklamış ve derin bir uykuya dalmıştı. Oğuz Kağan Destanı bundan sonra gelişen olayları şöyle anlatır:

Kırk kündün song Muz Tag tegen tagnung adakığa keldi. Kurıkanın tüşkürdi. Şük bolup uyup turdı. Çang, irte boldukda, Oğuz Kağan'ning kurıkanığa kün teg bir çaruk kirdi. Ol çarukdun kök tülüklüg, kök çallug bedik bir irkek böri çıkdı. Oşul böri, Oğuz Kağan'ga söz birip turur irdi. Takı dedi kim: "Ay ay Oğuz ! Urum üstige sen, atlar bola sen. Ay ay Oğuz ! Tapukunglarga men yürür bola men" tep tedi. Kene andın song Oğuz Kağan, kurıkanını türtürdi, kitdi. Kördi kim, çerigning tapuklarıda kök tülüklüg, kök çallug bedik bir irkek böri yürügüde turur. Ol böriñing artların kadaglap yürügüde turur irdiler irdi. Bir neçe küñlerdin song, kök tülüklüg, kök çallug bu bedik irkek böri turup turdı. Oğuz takı çerig birle turup turdı. Munda İtil Müren tegen bir talay bar irdi. İtil Müren'ning kudugıda bir kara tag tapıkıda uruşgu tutuldu...Oğuz Kağan başadı, Urum Kağan kaçdı...

...Kırk günden sonra Buz Dağ denen dağın ayağına geldi. Çadırını kurdurdu. Sessiz olup uyudu. Tan, sabah oldukta, Oğuz Kağan'ın çadırına gün gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü, gök yeveli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt, Oğuz Kağan'a söz söyleyip durur idi. Dahi dedi ki: "Ey ey Oğuz ! Urum üstüne sen, atlar (yürür) oluyorsun. Ey ey Oğuz ! Önlerde ben yürür olacağım" diye dedi. Gene ondan sonra Oğuz Kağan, çadırını dürdürdü, gitti. Gördü ki, çerinin (ordunun) önlerinde gök tüylü, gök yeveli büyük bir erkek kurt yürüye durur. O kurdun artlarından yürüye durur idiler idi. Bir nice günlerden sonra, gök tüylü, gök yeveli bu büyük erkek kurt durdu. Oğuz dahi çeri ile durdu. Bunda İtil Müren denen bir deniz var idi. İtil Müren'in kıyısında, bir kara dağ önünde vuruşma tutuldu...Oğuz Kağan yendi, Urum Kağan kaçtı...

Destanda anlatıldığı üzere, "gök tüylü, gök yeveli erkek kurt", bir ışık içinde görünmektedir. Oğuz Kağan'ın ilk karısı da bir ışık içinde yeryüzüne inmiştir. Bu kutsal ışık, Türk mitolojisinde yaygın olarak görülen bir motiftir. Fakat destandaki en önemli motif, kurdun konuşması ve Oğuz Kağan'a yol göstermesidir. Bu motif, üç kıta üzerine yayılan Türkler arasında uzun yıllar unutulmamış, devam edegelmiştir. Hatta, Süryani tarihçilerin anlattıklarına göre. "Anadolu'yu ele geçiren Türkler, köpeğe benzer bir hayvanın (yani

Bozkurt'un) ardından gelmişler ve Bozkurt Anadolu'da kaybolunca, Türkler bu ülkeyi yurt tutmuşlardır."

Oğuz Kağan Destanı, Oğuz Kağan'ın Kıpçak Beg'e ad vermesinden sonra Gökkurt'un Oğuz'un karşısına çıkmasını ve onunla konuşmasını şöyle anlatır:

...Takı ilgerü kitdiler. Andın song Oğuz Kagan kene kök tülüklüg, kök çallug irkek böri kördi. Uşbu Kök Böri, Oğuz Kağan'ga aytdı kim: "Amtı çerig birle mundun atlang Oğuz. Atlap il künlerni, beglerni kiltürgil. Men senge başlap yolnu körgürür men" tep tedi. Tan, irt boldukda Oğuz Kağan kördi kim, irkek böri çerigning tapuklarında yürüğe turur. Sevindi, ilgerü kitdi...

...Dahi ileri gittiler. Ondan sonra Oğuz Kağan gene gök tüylü, gök yeveli erkek kurt gördü. İşbu Gök Kurt, Oğuz Kağana dedi ki: "İmdi çeri ile buradan atlan Oğuz. Atlanıp il gününü (halkını), beglerini götür. Ben sana başta yolu gösteririm" diye dedi. Tan, sabah oldukda Oğuz Kağan gördü ki, erkek kurt çerinin önlerinde yürüye durur. Sevindi ileri gitti...

Kesik kesik parçalar halinde aktardığımız Oğuz Kağan Destanı'nın bu bölümünde artık kurdun bir ışık içinde görünmesinden söz edilmez. Çünkü destan, daha önce Bozkurt'un nasıl bir ışıkla görüldüğünü, yürüdüğünü ve bu ışıkla birlikte nasıl kaybolduğunu anlatmıştır. Oğuz Kağan, Çürçet ülkesi üzerine yürürken de Türk'e bozkurt yol göstermektedir. Destan, anlatır:

...Kene bir kün kök tülüklüg, kök çallug irkek böri yürümeyin turdı. Oğuz Kağan takı turdı. Kurıkan tüşküre turgan turdı. Tarlagusız bir yazı yir irdi. Munga, Çürçet tetürürler irdi...Uruş tokuş başladı...Oğuz Kağan başadı. Çürçet Kağan'ni basdı, öltürdü, başın kesdi...

...Gene bir gün gök tüylü, gök yeveli erkek kurt yürümeyip durdu. Oğuz Kağan dahi durdu. Çadır düşürüp kurdurdu. Tarlasız bir yazı yer idi. Buna, Çürçet dedirirler idi...Vuruş tokuş başladı...Oğuz Kağan yendi. Çürçet Kağan'ı basdı, öldürdü, başını kesti...

Destanda, bütün seferlerinde olduğu gibi son seferlerinde de Oğuz Kağan'a gök tüylü, gök yeveli Gök Börü (Boz Kurt) kılavuzluk etmektedir. Bakalım destan ne diyor:

...Andın song kene bu kök tülüklüg, kök çallug irkek böri birle Sınu, takı Tanggud, takı Şagam yinggaklarıga atlap kitdi. Köp uruşgudın, köp tokuşgudun song anlarnı aldı. Öz yurtıga birledi,başadı, basdı...

...Ondan sonra gene bu gök tüylü, gök yeveli erkek kurt ile Hint, dahi Tangut, dahi Suriye yanlarına atlayıp gitti. Çok vuruşmadan, çok tokuşmadan sonra onları aldı. Öz yurduna birledi (kattı), yendi, bastı...

Oğuz Kağan Destanı'nda Bozkurt'la ilgili iki bölüm daha vardır. Birincisinde Oğuz Kağan'ın çocukluk dönemi anlatılırken beli, kurt beline benzetilir. Destan şöyle der:

..Kırk künden song bedükledi, yürüdi,oynadı. Adakı ud adakı teg, billeri böri billeri teg, kögüzü adug kögüzü teg irdi...

...Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü, oynadı. Ayağı öküz ayağı gibi, belleri kurt belleri gibi, göğüsü ayı göğüsü gibi idi...

Men sizlerge boldum kagan,
Alalın ya takı kalkan;
Tamga bizge bolsun buyan,
Kök Böri bolsungıl uran.

Ben sizlere oldum kagan,
Alalım yay ve kalkan;
Damga bize olsun buyan,
Gök Börü olsun uran.

Kurtlar, cins cinstir. Bu cinsler, karakter ve yaşayış biçimlerine göre birbirlerinden ayrılırlar. Bozkurt, kurt türleri arasında üstün nitelik ve özellikleri olan bir kurt cinsidir. Onu, Karakurt denilen bir başka kurt cinsi ile Canavar adıyla adlandırılan bir başka kurt cinsi izler.

Canavar denilen kurt, bir sürüye daldığında sürünün tümünü telef eder ancak, içinden yalnızca birini kendisine yem yapar. Canavar diye adlandırılan kurtların belli bir töresi yoktur.

Karakurt, bir sürüye daldığında sürünün yarısını telef eder, bu telefatin içinden de tek bir tanesini kendine yem yapar. Karakurtlar, kısmen törelidirler.

Bozkurt, bir sürüye daldığında yalnızca bir hayvanı telef eder ve bunun da yarısını kendisine yem yapar; öteki yarısını ise varsa ailesine, yoksa avlanamayacak denli yaşlı bozkurtlara taşır. Bozkurtlar, töreli yaratıklardır.

Bozkurt ile aynı cüsse ve karakterde olan ve adına Gökbörü denilen bir kurt vardır. Gökbörü, Bozkurt'un tüyü gök renginde (açık mavi) olanıdır. Türk efsane ve destanlarına göre Gökbörü, 100 yılda 1 ya da 2 kez görünür. Oğuz Kagan Destanı'ndaki kurt, işte bu gökbörülerden biridir.

İlk Türkçülük Ansiklopedisi Divan-ı Lûgat-it-Türk

Türk dillerinin divanı anlamındaki adının da çağrıştırdığı gibi bir Türkçe sözlük makamındaki bu güzel eser de ağırlığınca altından daha değerli bir bilgiler hazinesidir. Türk dillerinin divanı manasındaki adının da çağrıştırdığı gibi bir Türkçe sözlük makamındaki bu güzel eser de ağırlığınca altından daha değerli bir bilgiler hazinesidir. Onun tarihini ve niteliğini araştıran pek çok kitap ve binlerce makale yazılıp yayınlanmıştır. Fakat bu temel eser, hâlâ sihirli güzelliğini ve büyüleyici hazinesini tamamiyle yaymış ve tanıtmış değildir. Güzel Türkçemizin ilk sözlüğü bu eserdir. Aynı zamanda taşıdığı zenginlikler bakımından da çok zengin bir Türklük ve Türkçülük hazinesidir. Bu kitap kendi zamanındaki bütün Türk dillerinin ve lehçelerinin yanında şivelerinin de tanıtıldığı eserdir. Eserini yazmadan önce müellifi Kaşgarlı Mahmutun bütün Türk dünyasını gezip dolaştığı, araştırıp malumat topladığı ve eserine bütün dehasını döktüğü anlaşılıyor. Türk kavimlerinin tarihleri, destanları, efsaneleri, ağıtları, atasözleri ve deyimleri, bütün incelikleri ile Türk kültür birikimleri bu eserin kapsamı içindedir.

ESER NASIL BULUNDU?

Eski İstanbulun en büyük kitap meraklılarının toplandığı Bayezid bölgesindeki sahhaflar kitapçıları Türkiyenin ve o zamanki Osmanlı imparatorluğunun hemen hemen tek kitap borsası durumunda idi. Hele pek nadir Türkçe yazmalar arasında nadir rastlanan eserler pek yüksek meblağlar ödenerek elde edilirdi. Kitap meraklıları bunlardan herhangi birini elde etmek için servetler harcamaya teşne durumunda idiler. Bu kitap meraklılarından birisi ve en ünlüsü Ali Emirî Efendi idi. Kendi adına vakfettiği kütüphanesi bizim çocukluk ve ilk gençlik günlerimizde Fatih semtinde tramvay yolu üzerindeki Ali Emirî Kütüphanesi levhasını taşıyan medresede idi. Daha sonraları nasıl bir tasarruf düşüncesi ve kimin fikridir bilinmez bu kitaplığın adı Millet Kütüphanesi olarak değiştirildi ve üzerinden banisinin adı çıkarılmış oldu. İşte bu büyük zat kendi yazıp yayınladığı kitaplarının dışında Tarih ve Edebiyat Mecmuası adını taşıyan emsalsiz bir kültür hazinesi de yayınlamıştır. Benden intikal eden tam koleksiyonu Yıldız Sarayındaki İslâm Araştırmaları Merkezi kitaplığındadır.

Zikrettiğimiz Bayezid sahhaflarındaki kitapçıya Vani Köy sakinlerinden bir hanımefendi, eşinden yâdigâr kalan bir kitap getirir. İnce bir tülbent ile sarılmış kitabı gören kitapçı hayretler içinde kalır. Bu eserin değerini derhal anlamıştır. Eser Vanî Mehmed Efendinin kitaplığından çıkmıştır. Kadın da o aileye mensuptur. Kitapçıya der ki: Rahmetli eşim bu eserin çok değerli olduğunu söylerdi. Eğer sıkıntıya düşersem çok pahalı olması lâzım gelen bir fiyata satmamı söyledi. Kitapçı eseri ilk defa Ali Emirî Efendiye gösterir ve kadının istediği yüksek meblâğı da belirtir. Ayrıca kendisi de bir komisyon istemektedir. Bunu da kitabın fiyatına ekler. Ali Emirî Efendi bakar ki üstünde ancak istenen paranın beşte biri vardır. Derhal caddeye fırlar. İlk rastladığı tanıdıklarından borç toplar. İstenen parayı tamamlayarak kitaba sahip olur. Yüksek bir de bahşiş verir. Kitabı koltuğunun altına alarak oradan uzaklaşır. Kitapçı belki cayar yahut kitabın sahibi kadın çıkagelir ve eseri geri ister diye de korkmaktadır.

(18)
**К ВОПРОСУ О ТЕНДЕНЦИЯХ В ЭВОЛЮЦИИ СИСТЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ
ГАГАУЗОВ.**
А. К. ПАПЦОВА¹³⁰

Предметом исследования в данной работе являются факторы, тенденции и проявления эволюции системы идентичностей гагаузов Бессарабии на протяжении XIX –XX веков. Актуальность обращения к этой теме, предопределена целым рядом обстоятельств. Одним из важнейших является то, что именно в настоящее время происходит становление гагаузского этноса, обретающего и свой культурный центр и формы политической организации и такие важные атрибуты как литературная и научная традиция.

Нижней границей хронологических рамок исследования является вторая половина XIX время, когда переселившиеся из Добруджи гагаузы осваивались в Бессарабии, в Буджаке. Регион этот имел непростую историческую судьбу, предопределившую частые смены этнокультурной картины. Сама же эта **динамика этнокультурной картины** стала одним из **факторов** становления гагаузского этноса. Так же как в Добрудже, в Буджаке не сложились условия для ассимиляции формирующегося этноса. Но в Буджаке эта динамика была характерна для более длительного временного промежутка.

Еще в XVIII веке Юг Пруто-Днестровского междуречья находился под управлением турецких и татарских властей[8 с.480]. Но уже в это время в регионе начинались политические потрясения, связанные с желанием местных правителей обособиться от Крымского ханства. В XVIII веке одним из наиболее активных противников Османской империи была Россия. Подвластные Османской империи народы, вслед за Д.Кантемиром возлагали на Россию надежды на освобождение. И действительно, в третьей статье Кючук-Кайнарджийским мирного договора (1774 г.) было записано следующее: «Все татарские народы, крымские, буджакские, кубанские, едисанцы, шайбулуки и едикчулы, без изъятия от обеих империй имеют быть призваны вольными и совершенно независимыми от всякой посторонней власти, но прибывающие под самодержавной властью собственно их хана Чингисского поколения, всем татарским обществом избранного и возведенного, который да управляет ими по древнем их законом и обычаем, не отдавая отчета ни в чем никакой пострбанней державе»[7, с.323].

Но после Бухарестского мирного договора, завершившего русско-турецку войну 1806-1812 г. этно-политическая картина региона резко изменилась. Путешественники начала XIX века, например, П.Сумароков, еще застают ногайцев. А в конце века этнограф В.А.Мошков в труде «Гагаузы Бендерского уезда» с некоторым недоумением говорит о судьбе народа, населявшего ранее Буджак: «с присоединением Бессарабии к России, ногайцы сразу куда-то исчезают...»[5, с.8]. Это не означало, тем не менее, унификации этно-политической картины Молдовы в целом (в том ее виде, в каком она входила в состав Российской империи). Началась активная колонизация края. Наряду с русскими и немецкими переселенцами в Бессарабию мигрировали задунайские переселенцы – в основном гагаузы и болгары. А.А.Скальковский указывает, что переселенцы из-за Дуная селились «в крепостях Измаиле, Килие, Бендерах и Аккермане (где оставались некоторое время русские гарнизоны), в городах Кишиневе и Рени, на землях молдавских бояр и, наконец, с ногайцами, в кишлах и усадьбах татарских в Буджаке...»[8, с.5]. Это этническое многообразие не сопровождалось, как ранее многообразием конфессиональным. Переселенцы были христианами и более того, за исключением немцев, православными. Таким образом, уже тогда, в XIX веке

¹³⁰ Baş öğretim, Komrat Devlet Üniversitesi, Gagauz Yeri/MOLDOVA.

православие становится важным **фактором** консолидации общества, интеграции разноэтнических элементов в общее культурное пространство. Этно-политическая специфика Буджака нивелируется так прочно, что практически утрачивается память о «ногайско-татарском» периоде его истории. Даже активизация интереса к истории тюркского мира в связи с процессами этнической мобилизации у гагаузов в настоящее время не способствует изучению этого периода.

Во второй половине XVIII в. и окончательно в 1806-1808 гг., во время русско-турецкой войны 1806-1812 гг. большая часть ногайцев и татар откочевала из Буджака на Кубань, в Крым, за Дунай – в Добруджу[3, с.12].

Этнический состав переселенцев из Османской империи был разнороден. Поскольку османские власти делили население империи только по религиозному признаку (мусульмане - верные, а православные – неверные), то в переселенческой статистике, или в сохранившихся документах, содержащих сведения о переселенцах, не указывались этнические признаки или под этнонимом одного этноса указывали всех разноплеменных переселенцев[2, с.262]. Доля гагаузов в общем переселенческом движении с Балкан была меньшей, чем доля болгар, а их устройство в Бессарабии (административно-территориальное, поземельное и шире – социально-правовое) происходило одновременно и на одних и тех же условиях «задунайских переселенцев». В одних случаях гагаузы основывали отдельные моноэтнические поселения, а в других вместе с болгарскими и молдаванами создавали села со смешанным болгаро-гагаузским или болгаро-гагаузско-молдавским населением.

На момент переселения и устройства в Буджаке и вплоть до второй половины XIX века гагаузов не выделяли из общей массы болгар-переселенцев Бессарабии. Кроме того, известны факты, когда гагаузы края сами называли себя «болгарами» и «истинными болгарскими», подчеркивая тем самым, что славяне-болгары «не истинные»[2, с.263]. Создатель первой историософской парадигмы гагаузов Д. Чакир предложил свою версию обоснования этого различия. В его «Биографическом очерке рода и фамилии Чакир», написанном в 1893 г. он указывает; «Долгом считаю объяснить, на основании достоверных рассказов старожилов, то обстоятельство, почему некоторые болгары православного вероисповедания говорят по-турецки и получили название «гагауз». Обстоятельство дела следующее: турки, по завладении Болгарией, всеми мерами старались отуречить всех болгар, покорившихся по необходимости их власти. По этому поводу издан был фирман (указ) султанский, содержание которого выражалось в следующей дилемме: или принять магометанскую веру и удержать свой язык национальный болгарский, или переменить свой национальный болгарский язык на турецкий и удержать свою веру христианскую. Указ этот приводился в исполнение, как нужно предполагать, суровыми мерами, вследствие чего некоторые из болгар согласились язык болгарский переменить на турецкий, а веру свою православную твердо и непоколебимо сохранить, а некоторые из болгар согласились переменить свою веру христианскую на магометанскую и удержать свой национальный болгарский язык. По истечении более ста лет те из болгар, которые согласились скорее переменить свой национальный язык на турецкий и сохранить свою христианскую веру, по каким-то притеснениям со стороны турок, бунтовались и произвели разные беспорядки. Для усмирения бунтовщиков употребляли телесные наказания, при этом, телесно наказывая выговаривали: «гагауз-уз-олсун», что означало: не поднимай носа» [11, с.29]

До переселения в Буджак не существовало историософской концепции, которая бы выстраивала линию развития от некоего начала (Золотого века), или вела бы к некоему финалу (созданию Великой Гагаузии). Точкой отсчета стало переселение. Была создана концепция, в которой есть и элемент самоопределения – значимость сохранения веры, и элемент испытаний и элемент чудесного избавления. Факты, не укладывающиеся в парадигму, остались за пределами объема исторической памяти. Но эта точка отсчета – скорее событие, которое произошло «во время оно» и не служит началом пути, а просто предопределило реалии.

В скором времени эта парадигма будет сменена другой, и особое значение имеет не содержание этой версии, а то, что она вообще появилась, так как это свидетельствует о процессе формирования этнического самосознания. Важно отметить, что создателем этой концепции стал священник. Это не является специфической чертой, отличающей данный процесс именно у гагаузов - достаточно вспомнить деятельность Паисия Хилендарского в Болгарии.

Оставив за пределами данной работы анализ обстоятельств создания именно такой версии историсофской концепции, отметим то, какое значение для ее создателя имела религиозная идентичность гагаузов. Значение религиозной идентичности проявляется и в том, что культурные стереотипы гагаузов определены их принадлежностью к православному миру. Практически все этнографы конца XIX – начала XX века отмечали высокую степень религиозности гагаузов. Согласно Л.С.Бергу они «весьма религиозны»[1]; В.А.Мошков характеризует их как твердых, почти фанатических христиан.[5, с.6].

Вместе с тем, характеристики этой религиозности совпадают с теми, которые принято называть «обыденной религиозностью», «народной религией» или «православно-языческим синкретизмом». Для него характерна невысокая посещаемость церковей, слабая разработанность когнитивного аспекта религиозности. Последний тезис хорошо иллюстрирует зафиксированное В.А.Мошковым поверье, согласно которому тот, кто прочитает Библию целиком вскоре умрет[5, с.221]. Преобладание этого типа религиозности свидетельствует о том, что это общество, с определенной степенью условности можно назвать традиционным. И действительно, когда в начале XX века в очерке, опубликованном в Кишиневских епархиальных ведомостях[9], Н.Стойков укажет на эволюцию религиозности в регионе, основной тенденцией развития которой стало возрастание православной составляющей в синкретическом типе религиозности (Стойков называет это «изживанием суеверий»), то это будет связано не только с активной деятельностью священников, но с продолжением формирования национального самосознания. Не случайным совпадением в этом контексте выглядит то, что в 1907 г. по инициативе М.Чакира Синод РПЦ Разрешил издание литературы на гагаузском языке.

К тому времени православная традиция глубоко переработала ту фольклорную традицию, которая сохранилась благодаря деятельности В.А.Мошкова, собравшего и издавшего на гагаузском и русском языках образцы устного народного творчества, включая сказки религиозного содержания. Православная трактовка объясняла и события начала времен и недавние. В частности, понятное для той категории населения Османской империи, которая не относилась к аскери, отношение к лошадям объяснялось тем, что лошадь... проклята Христом. Иногда тем не менее под этой интерпретацией можно разглядеть и более древние черты.

Версия о происхождении земли была записана В.А.Мошковым в конце XIX – начале XX в.: «Вначале были Бог и шейтан; земли в то время не было, а везде была только одна вода. Бог послал шейтана в воду на дно и приказал ему прочитать: «во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь». Шейтан нырнул на дно, но не прочитал молитвы и потому вернулся ни с чем. Бог снова послал его. Шейтан вернулся снова, опять не прочитал молитвы и снова вернулся с пустыми руками. Наконец Бог послал его в третий раз. На этот раз шейтан начал читать молитву, сказал: «во имя Отца...», не договорил молитвы и потому достал земли столько, сколько вошло ему под ногти. Бог взял эту земли и говорит шейтану: «я положу ее к себе на грудь и лягу спать на спину, но ты не бери у меня земли». Бог положил землю за пазуху, а шейтан схватив ее, побежал, и где только он пробегал, везде становилась земля. Бог спал один день и одну ночь, а когда проснулся, то начал создавать мир». [5, с. 202]

Совершенно очевидно, что, несмотря на некоторые христианские элементы, это вполне языческая версия, совпадающая в некоторых чертах с одним из вариантов (шаманским) космогонического мифа тюрков, сохранившемся во многих тюркских

мифологических системах, в частности в татарской. В наиболее развернутом виде эта версия сохранилась в космогоническом мифе саяно-алтайских тюркоязычных народов. Согласно этому мифу, первоначально существовало лишь водное пространство. Решение о создании земли из ила было принято владыкой верхнего мира Ульгеном (в образе утки). Правитель подземного мира Эрлиг (также в образе утки) нырнул и со дна принес ил, разбрасывая который Ульгень создал землю, а сам Эрлиг – горы [4, с. 539]. Эрлиг, владыка нижнего мира, разлучающий людей, враждебный верхнему миру упомянут в древнетюркских енисейских текстах и в «Книге гаданий» [4, с. 537].

То, что православие сформировало культурные стереотипы гагаузов и то, что оно повлияло на содержание первой историософской концепции гагаузов не означает, что православная идентичность была единственной значимой идентичностью.

Очень много традиций и обрядов гагаузов схожи с болгарскими и молдавскими. И те и другие и третьи являются преимущественно православными (т.е. схожими в конфессиональном отношении), причем, этнографы начала XX века, в частности, Л.С.Берг отмечает высокую степень религиозности и гагаузов, и молдаван, и болгар.

Тем не менее, гагаузы четко отличают себя и от болгар, и от молдаван. В.А.Мошков указывает, что отношения между гагаузами и молдаванами лучше, чем между гагаузами и болгарями, хотя именно с болгарями у гагаузов, помимо общей конфессиональной идентичности и общности многих культурных стереотипов существовала и другая общая черта – общая историческая ситуация (и те и другие были переселенцами).

В начале XX века религиозная ситуация стала меняться – на смену прежней монолитности в конфессиональном плане пришел религиозный плюрализм. Священник М.Чакир, рассмотревший это как проблему в своем труде «История гагаузов Бессарабии» [12] (кстати, написанном на гагаузском языке) видел его причину в «доверчивости» и «нерасчетливости» гагаузов. Эту трактовку нельзя считать достаточно обоснованной и значение прежде всего имеет то, что М.Чакир отметил данное явление, что само по себе свидетельствует о его масштабе. Фактом, свидетельствующим об эволюции соотношения конфессиональной и этнической составляющей в системе идентичностей гагаузов явилось то, что в «Истории гагаузов Бессарабии» М.Чакир указал на различия в этнических стереотипах гагаузов и болгар. Это не было первым обращением к данной проблеме – об этом говорили и этнографы, в частности В.А.Мошков (VII глава «Гагаузы Бендерского уезда», посвященная проблеме взаимоотношений гагаузов, болгар и молдаван даже не была помещена в переиздание данной работы в 2004 г.). Но в данном случае это был «взгляд изнутри», что было подчеркнуто дважды – М.Чакир сослался в подтверждение своих слов на мнение авторитетного (в силу ума и возраста) гагауза.

В «Истории гагаузов Бессарабии» была также сформулирована новая историософская парадигма гагаузов – история гагаузов отныне прочно связывалась с историей тюркского мира. Обоснование этой связи М.Чакиру не удалось сделать убедительным – практически все, высказываемые им положения были раскритикованы еще во время написания труда. Но текст М.Чакира сыграл свою роль в этнической мобилизации выступая в роли политического мифа, вдохновляя энтузиастов. Однако произошло это не сразу. «История гагаузов Бессарабии» была создана в тот период, когда регион вошел в состав Румынии, и этно-культурная картина должна была измениться еще раз. Но период это был не долгим (1918-1940). С вхождением региона в состав Советского Союза ситуация вновь изменилась – в регион стали направлять специалистов из различных регионов (их обычно называли просто «русскими»). Еще никогда угроза ассимиляции гагаузов не была столь опасной: влияние системы всеобщего обязательного образования, миграционные процессы, притягательность городского образа жизни, который связывался с «русскими», урбанизационные процессы (в Гагаузии посредством преобразования сел появились три и поныне существующих в этом качестве города – Комрат, Чадыр-Лунга и Вулканешты).

Одновременно с этим появляются новые факторы роста национального самосознания – создается и издается литература на гагаузском языке, в 1957 г. появляется письменность на кириллице, гагаузская культура становится объектом обстоятельного научного исследования (причем большинство исследователей – гагаузы по национальности). О степени развития научного исследования гагаузов может свидетельствовать то, что в 1987 г. появляется Отдел гагазоведения при Академии Наук МССР (правда в настоящее время он прекратил свое существование в качестве структурной единицы).

Особый эффект имеет распространение идей о связи истории гагаузов с историей тюркского мира в форме, характерной для оформления идеологических установок в Советском Союзе – в форме литературного произведения: появляется роман Д.Танасогло «Узун Керван». В отличие от произведений М.Чакира роман получает широкую известность среди разросшегося в связи с модернизационными процессами слоя интеллигенции.

Тем не менее, в условиях этнической мобилизации первым памятником, не связанным с советской символикой в Гагаузии становится памятник священнику М.Чакиру. Позже, уже в настоящее время появится «Аллея героев», будут установлены бюсты М.В.Маруневич, С.Демиреля, Г.Алиева и поэтов А.С.Пушкина и М.Эминеску.

Интенсивность процессов этнической мобилизации привела к созданию в 1994 г. Автономно-Территориального Образования Гагауз Ери. Процесс этнической мобилизации гагаузов стал отражением аналогичных процессов в масштабах Советского Союза, приведших в конечном итоге к распаду государства. Возможности активизации этнической мобилизации гагаузов обеспечивались как созданием достаточно широкой прослойки национальной интеллигенции, так и поддержкой извне. Важную роль имела поддержка Турции и, в частности, позиция Президента Турции Сулеймана Демиреля, посетившего Гагаузию в 1994 году. Молдова, в свою очередь сама переживающая эти процессы оказалась перед необходимостью решения целого ряда проблем, включая Приднестровскую проблему и не препятствовала разворачиванию этнической мобилизации гагаузов. Попытка же силового решения конфликта в октябре 1990 г. не вылилась в вооруженные столкновения (в чем сыграла роль позиция России) и это способствовало тому, что отношения между гагаузами и молдаванами не содержат тех тяжелых воспоминаний, которые могли бы помешать интеграционным процессам.

Вместе с тем значение этнической идентификации не снижает значения идентификации религиозной. В условиях Молдовы религиозная идентичность не служит этнодифференцирующим фактором (как это было в Османской империи, когда тюркоязычные гагаузы отличались именно своей принадлежностью к православию). Вместе с тем для гагаузов сочетание тюркского языка с православной конфессиональной принадлежностью – предмет особой гордости, оно имеет, помимо прочего «мессиологическое» значение. Но гагаузы хотели бы быть не столько проповедниками православия в тюркоязычном исламизированном пространстве, сколько посредниками между христианском и тюркоязычным исламским миром.

Вместе с тем, гагаузы перешли на латинскую графику, что сближает их в этом отношении, не только с титульным этносом, но и современной Турцией.

Процесс распада Советского Союза, вызвавший кризис в идеологической сфере и вместе с тем, отказ от политики атеистической пропаганды вызвал рост религиозности. Если до 1991 г. на территории автономии действовало всего два православных храма (в Чок-Майдане и Конгазе), то в настоящее время православные приходы созданы в каждом населенном пункте. Стали действовать пустующие храмы, восстанавливаться разрушенные и строиться новые храмовые здания (а до того времени приспособлялись подходящие помещения). Сформировался слой священников-гагаузов, способных использовать гагаузский язык в богослужении. Появились воскресные школы для детей, возобновились паломничества по святым местам.

Значение религиозной идентичности с особой силой проявилось в 2008 г. когда энтузиасты-непрофессионалы, среди которых особенно активными были Д.Гаргалык, Л.Добров и Д.Узун, попытались организовать празднование тысячелетия крещения гагаузов. Надежных оснований для учреждения праздника не нашлось. Особые надежды «энтузиасты» возлагали на свидетельство о крещении монахом Бруно нескольких десятков печенегов. Но те, кто готов найти для гагаузов единственного предка – печенегов или огузов или куманов не пришли к единому мнению. Православных несколько смущали контакты «энтузиастов» в Ватиканом. В конечном счете все усилия свелись к созыву конференции «Православие и идентичность гагаузов», собравших и священников и ученых и «энтузиастов» из разных стран. Из иностранных участников особенно представительной была греческая делегация.

Вместе с тем, Православная церковь постепенно утрачивает то значение в деде этнической мобилизации, какое имела раньше. К формированию этнического самосознания подключились и другие конфессии, посредством издания религиозной литературы на гагаузском языке. Последователь Бахаи Е.С.Куйжуклу в гагаузском национальном костюме представляла гагаузов в Хайфе (где были выборы в структуры Бахаи). Гагаузская епархия в лоне Православной церкви так и не была создана. И если Первый конгресс гагаузов начинался с молебна в Комратском соборе (и пленарные доклады были на русском языке), то Второй Конгресс начинался иначе и основные доклады (как на пленарном заседании, так и в работе секций) были уже на гагаузском языке.

В настоящее время благодаря толерантной и демократической политике Молдовы гагаузы имеют возможность изучать гагаузский язык в детских садах, школах, лицеях и в Комратском государственном университете. Помимо этого, как отдельный предмет на гагаузском языке изучается история, культура и традиции гагаузского народа. Стоит отметить, что несмотря на то, что Народное Собрание Гагаузии приняло в первом чтении о введении в программу доуниверситетского образования Работает гагаузское радио и гагаузское телевидение. Это увеличивает значение языковой и этнической идентичности гагаузов. Вместе с тем, важное значение имеет то обстоятельство, что сложности с формированием идентичности титульного этноса Молдовы (связанным с тем, что процесс этнической мобилизации молдаван разворачивается на фоне гораздо более интенсивных процессов в румынском обществе), наряду с другими обстоятельствами воспрепятствовали ассимиляции гагаузов и на данном этапе развития.

Появилось больше возможностей разнообразных культурных и иных контактов с тюркскими народами и с православными народами. Гагаузы стремятся этим воспользоваться. Дети могут получить доуниверситетское образование в двух молдо-турецких лицеях, действующих на территории Автономии – в Чадыр-Лунге и Комрате, молодежь – получить образование в России, Турции, Болгарии, Украине, Румынии, а с введением Болонской системы и в других странах, взрослые могут отправиться за границу на заработки. Сложность экономических реалий приводит к активизации миграционных процессов. Наиболее вероятна для гагаузов возможность уехать и интегрироваться (получив гражданство) в Россию. Это одна из причин того, что обучение в школах, лицеях и Комратском госуниверситете осуществляется на русском языке. Связи с тюркским миром отражают не только устремления самих гагаузов, но и интерес к ним со стороны. Отчасти именно поэтому наиболее интенсивны разнообразные формы связей с Турцией и Азербайджаном, а не с тюркскими народами Крыма, Примером таких связей может служить открытие турецкого и азербайджанского центра в Комратском госуниверситете. Вместе с тем, это не приводит к открытию групп студентов в Комратском университете, которые бы изучали турецкий или азербайджанский языки как специальность (впрочем русский язык как специальность также гагаузами не изучается и группы студентов, изучающих как специальность русский язык состоят из представителей Турции, видящих практическую

целесообразность в этом). В учебных планах историков, созданных при жизни М.В.Маруневич были спецкурсы по истории Турции и по истории Тюркских народов. В настоящее время все эти дисциплины из учебных планов историков изъяты и это не вызвало протестов. Отношения между студентами-турками и студентами-гагаузами в стенах Комратского университета неплохие, но культурная дистанция ощущается и осознается.

Информационные технологии обеспечивают новые возможности для создания гагаузского культурного пространства: помимо гагаузского радио, телевидения и печатных СМИ, появились сайты на гагаузском языке и о гагаузах (и что особенно важно – создаваемые как властями Гагаузии, так и частными лицами)

Процесс осмысления данных процессов исторической мыслью в символической форме воспроизводит процесс этнической мобилизации и стимулирует его. Происходит возрастание интереса к истории, эволюции от преимущественного интереса к событиям мифической истории (призванной играть роль сакрального, укрепляющего своим «существованием» профанное) к событиям недавнего прошлого (что может означать окончание периода становления Автономии). В настоящее время происходит символическое закрепление земель Автономии посредством создания историй отдельных населенных пунктов (от истории столицы - Комрата до историй сел) и символическое расширение границ (актуализируемое в период Всемирных Конгрессов гагаузов). Иллюстрацией к последнему тезису может служить тот интерес, который вызвал на Втором Конгрессе рассказ о гагаузах, переселившихся в Бразилию. Все участники пленарного заседания посмотрели любительский фильм на эту тему, затем еще был прочитан доклад.

В целом можно сделать следующие выводы: система идентичностей эволюционирует и это является отражением такого явления как процесс этнической мобилизации, рост национального самосознания. Факторами, способствующими этому явилась разнообразные обстоятельства – как внешние (политические, связанные с тем, что регион, в котором проживают гагаузы несколько раз оказывался в иной стране, нежели на предыдущем этапе), так и внутренние (формирование слоя национальной интеллигенции, появление литературы на гагаузском языке и т.д.). Это не исключает значимости православной идентичности для гагаузов.

1. Берг Л.С. Бессарабия. Страна –Люди-Хозяйство. Кишинев: Universitas, 1993, 196 с.
2. Грек И.Ф. Этноним «гагауз» и глоттоним «гагаузский язык» (этногенез и этническая история гагаузов в XIX – нач. XX века в условиях Бессарабии. В: Курсом развивающейся Молдовы Российско-Молдавский осимпозиума «Трансформационные процессы в Республике Молдова. Постсоветский период», посвященного проблеме «Адаптация культуры и культура адаптации». сост. Л.В. Федотова. Под общ. ред. Губогло М.Н. Москва: Старый сад, 2007, том 2, с.260-270.
3. Дрон И.В., Курогло С.С. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев: «Штиинца», 1989, 216 с.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1992, т.2, 719 с.
5. Мошков В.А. Гагаузы Бендерского уезда. Кишинев: «Tipogr Centrala» .- 550 с.
6. Мошков В.А. Наречия бессарабских гагаузов// Образцы народной литературы тюркских племен. т.10. СПб. 1904.
7. Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV-начало XIX в. (очерки внешнеполитической истории). Москва: Индрик, 2006, 400 с.
8. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае СПб 1848. – 132 с.

9. Стойков Н.Религиозно-нравственное состояние болгарских колоний в Бессарабии со времен их основания до настоящего времени. В: КЕВ, 1910, №36, с.1267-1280, №37, с. 1307-1311, №38, с.1355-1366, №41, с.1463-1478, №42, с. 1510-1516, 1911, №1-2, с.5-14, № 4,с.142-152.

10. Хайдарлы Д. Юг Пруто-Днестровского междуречья в XVII- начале XIX вв.: этно-миграционные аспекты.В:Курсом развивающейся Молдовы. Российско-Молдавский осимпозиум «Трансформационные процессы в Республике Молдова.Постсоветский период», посвященного проблеме «Адаптация культуры и культура адаптации».сост.Л.В.Федотова. Под общ. ред. Губогло М.Н. Москва: Старый сад.2007, т.2, с.480-496.

11. Чакир Д. Биографический рода и фамилии Чакир.В:Страницы истории и литературы гагаузов XIX – начала XX вв. Кишинев:Pontos.2005, с.25-56.

12. Чакир М. История гагаузов Бесарабии. В:Страницы истории и литературы гагаузов XIX – начала XX века. Кишинев:Pontos, 2005, с.80-108.

(19)

**AGRO ECOLOGICAL PARTICULARITIES OF MOUNTAIN-MEADOW
LANDSCAPES OF SOUTH-EAST SLOPE OF MAIN CAUCASIAN RANGE**

İlham MARDANOV İldirim oğlu¹³¹

XÜLASƏ¹³²

Dağ-çəmən zonasında baş verən təbii-coğrafi proseslər alp və subalp çəmənlərinin torpaqlarının fiziki-kimyəvi və, xüsusən, aqroistehsalat səciyyələrində əks olunur. Bu zaman torpaqların aqroistehsalat xüsusiyyətlərinə və onlarla bağlı digər proseslərə görə differensiasiyası müşahidə edilir. Bu işdə belə differensiasiyaya təsir göstərən təbii amillər nəzərdən keçirilmiş və müxtəlif dərəcədə pozulmuş torpaqlarda ekoloji sabitliyin təmini və təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi yolları təqdim edilmişdir.

ABSTRACT

The Disadvantage natural processes, occurring in high-mountainous zone, are reflected on physical-chemical and, consequently, agro production characteristic of soils of alpine and sub alpine meadow. Herewith exists differences of soils on agro production particularity and the other processes, with them bound. In this work are considered natural factors, influencing upon such differences and are presented some way of the achievement of the ecological balance in miscellaneous degree broken lands and way of the realization of natural defence action.

Açar sözlər (ключевые слова): agro production (aqroistehsalat), soil (torpaq), mountain-meadow (dağ-çəmən), erosion (eroziya), high-mountainous pasture (yüksək dağ otlaqları), sub alpine (subalp), alpine (alp), slope (yamac), vegetation (bitki örtüyü), humus (humus), air photo-picture (aerofotoşəkil), interpretation (deşifrəlmə)

РЕЗЮМЕ¹³³

Природно-разрушительные процессы, происходящие в горно-луговой зоне, отражаются на физико-химических и, особенно, на агропроизводственных характеристиках почв альпийских и субальпийских лугов. При этом наблюдается дифференциация почв по агропроизводственным особенностям и других процессов, с ними связанных. В этой работе рассмотрены природные факторы, влияющие на такую дифференциацию, и представлены некоторые пути достижения экологического баланса в разной степени нарушенных землях, пути осуществления природоохранных мероприятий.

INTRODUCTION

The South-east extremity Great Caucasus is characterized presence of the narrow band is blazed-meadow natural zone, particularly, on South declivity Main Caucasian Range and differing it is enough high track record of the change the areas and high-altitude indicating the spreading. The multiple studies conducted at previous years in high-mountainous territory of azerbaijani part of Great Caucasus are indicative of high activity of exogenic relief forming processes within high-mountainous meadow, particularly, in pool of

¹³¹ Sumgait State University, Sumgait town, Sumqayıt/AZERBAIJAN.

¹³² Baş Qafqaz silsiləsinin Cənub-şərq yamacının dağ-çəmən landşaftlarının aqroekoloji xüsusiyyətləri, İ.İ. Mərdanov; Sumqayıt Dövlət Universiteti

¹³³ Агроэкологические особенности горно-луговых ландшафтов Юго-восточного склона Главного Кавказского хребта, И.И. Марданов, Сумгаитский Государственный Университет

the rivers Kishchay, Shinchay, Kurmuhchay, Girdymanchay, Pirsaat, Gusarchay, Gudialchay, Agchay and others greater accumulations of material of exist on territory pool said rivers and disposit, semi-fixed and rolling of slope slide of the mass, collapses, ravines, area, deprived utter cover of sod, which are a centre of the destructive processes of other nature - an mud flow.

The mud flows, enough often reiterative on river of the South declivity Main Caucasian Range, realize destructive activity in piedmont and low- mountainous territory, where destruction quotient and state property, electrical line, water- and gas main brings about the personal drama for many people, intensification social-economic problems [Марданов И.И. 2004.]. Thereby, destruction to wholeness is blazed-meadow landscape brings on chain to natural catastrophe of the different nature. Regrettably, all actions directed on realization against of mud flow protection in Azerbaijan in recent years, imply making the different buildings in low-mountainous territories and foothill without eliminating the reasons of their origin.

THE OBJECTS AND METHODS OF THE STUDIES

What show called on field and cameral of the study, centres of mud flow to activity are found in nival-subnival zone to a considerable extent and is blazed-meadow belt, where intensive stand; bear of the loose rock material at period heavy rains serves the reason of the change the look mountain landscape and accumulations debris different sizes in riverbed of the rivers, which headwaters are found in high-mountainous territories. Broken by exogenic process landscapes mountain meadow are well examined on aerospace material, in particular, on aero photo images of high-mountainous territories of Great Caucasus, removed in scale 1:25000. As recognizing material in purpose of the finding most weak points of the failure and accumulations of slope postponing, origin linear and place wash in regional scale can be used topographical cards of the scale 1:100000, but in local - 1:25000.

Is it currently determined variety of interpretation sign different morpho sculptures and exogenic landscape forming processes, which can be used at interpretation work in similar on nature of the landscape territory of Great and Small Caucasus and Talysh.

THE RESULTS AND THEIR DISCUSSION

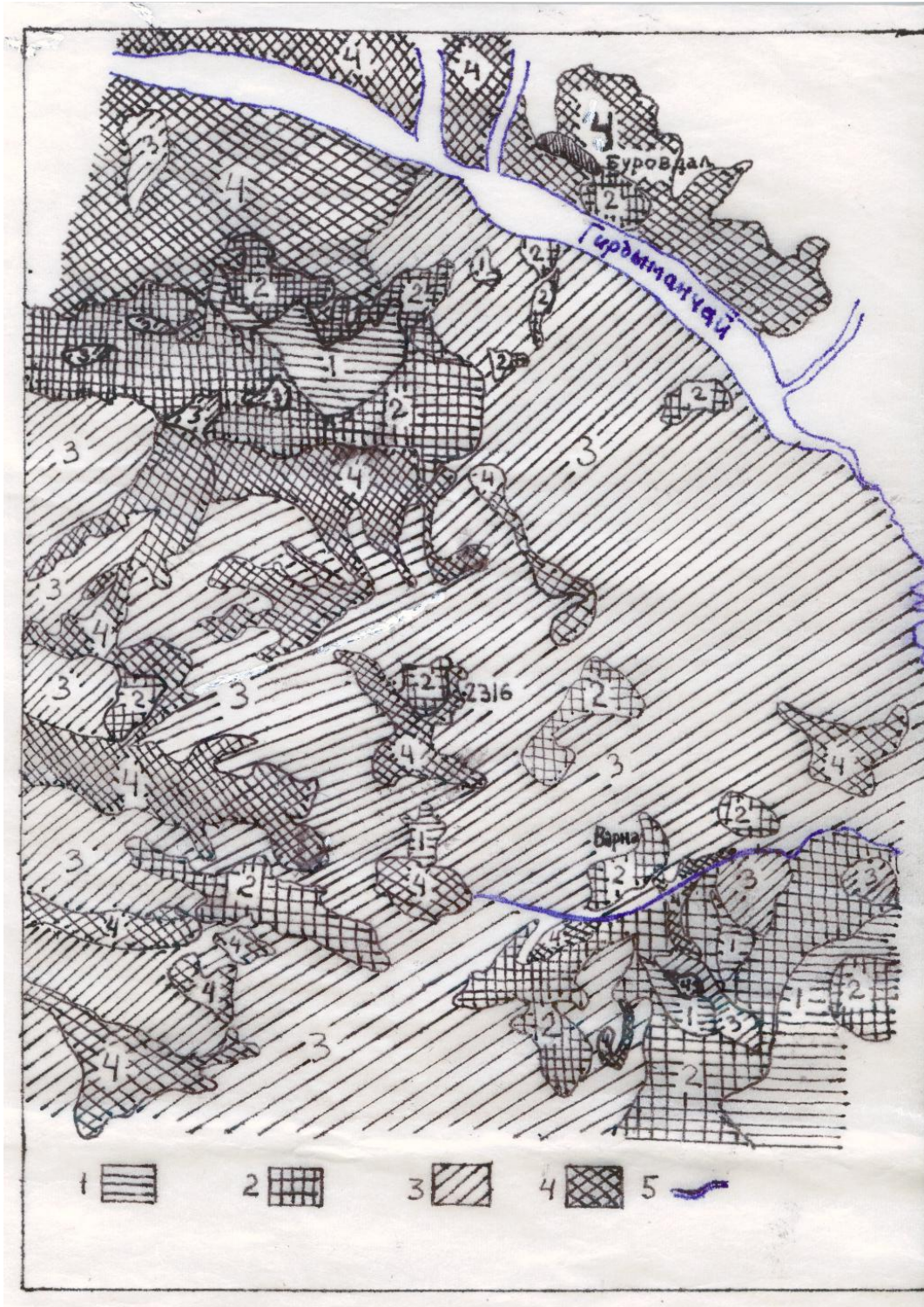
The Perennial studies denoted study to erosions of topsoil of sub alpine and alpine landscape show that eroded area are reflected air photo images specific, in miscellaneous degree an light photo tone of the scene. Such area can be apply to declivity with different corners of the slopping, but in greater degree, are located on steep slopes areas. This fact speaks of that that erosion process has a scale nature and in greater measure inherent to steep declivity. The Process of erosions of ground of high-mountainous meadow becomes intensive with increase the gradient that is a reason of the take-off of the soil particles as a result of weakening of the traction between them.

The Whole erosion process consists of several stages, each of which corresponds to the certain degree of erosion. The Determination degree of erosion of soil profile without undertaking field and laboratory prospecting, only by means of interpretation of air photo-picture presents the certain difficulty. The Results of visual interpretation allows to define the degree a quality pasture and hay-making grasslands and the most important regions of the undertaking of against erosion action of the different nature, but important searching for and use of the other facilities, methods of their study [Нагиев П.Ю., Татарбаев Т.М., Фараджева Л.Н., Джалилова Ш.Г. 2004.].

At period of the last studies pasture lands the most high value were noted on north easterly declivity of Main Caucasian Range, southward from top Shahdag (4243 m), in high mountainous yard of river Shahnabad, which is an influx yard Gusarchay. Such pasture arrays are characterized dark, nearly black phototone of air photo image that is a manifestation high humus, humidity of soil profile, thick and high grassy vegetation. Regrettably, low quality and comparatively small scale photo image complicates the determination begin of erosion

process. This much it is important for warning of intensity of process, bring about degradation of soil-vegetable cover and, as a whole, desertification of high-mountainous territory.

Active use pasture and hay makings brings about observable deterioration of the condition of ground and aspectual composition to vegetation [Шакрын Б.К. 1986.]. For this reason pasture average value broadly wide-spread on extensive space is blazed-meadow belt of Great Caucasus. Such area during interpretation of air images of end 80-th years were noted in pool yard Girdymanchay near Varna country, destroyed by slope slide and abandoned by

population. At present on this territory exists natural soil cover restoration of dismembered surface grassy and bush grows. Such situation, as nor paradoxical, renders the favourable influence upon mountain landscapes, weakening of erosion and denudation processes (the drawing). Natural growing such array is examined on photo images spotted by scene. The repeated aerial photo images of this territory, realized through 10-15 years, able to reveal the occurring changes to look landscape, revealing in photo tone, structure of the scene and drawing separate natural object.

The given area located on right coast of Girdymanchay, can be referred to land average value conditionally, since activation of slope slide, residing in step of stabilizations, will fundamentally change the existing landscape, will transform this territory in destroyed, unfit land for management.

The intensive pasturage of the live-stock in high-mountainous pasture array brings about reduction of lands average value and to increase meadow low value and unfit for conduct facilities. With such areas teem the near water shed areas of the territory of Main Caucasian Range in interstream area of Geokchay and Girdymanchay, falling into limits of Ismaili State Reservation and recently created National Park of Shahdag. The near water shed areas pertain to unfit area, rock territory of the tops of Main Caucasian Range, Lateral Range, output scolded and friable sorts on declivity these ranges and their spur. The calculations called on soil erosion map of the South-East Slope of Main Caucasian Range, totalled visual interpretation of air photo pictures has shown presence of the greater areas middle (3), and particularly, high eroded (4) area. This is brightly examined on background of the wretched share of non-eroded (1) territory (the Table). The adduction such area in favourable condition requires embedding the greater financial facilities and can be

The drawing. Soil-erosion map-scheme of the key area of the upper current yard Girdymanchay on material of interpretation of air photo materials of 1989. The Scale 1:25000; 1-non-eroded area; 2-weak-eroded area; 3-meadle-eroded area; 4-high-eroded area; 5-rivers.

Table

Degree of soil erosion in mountain-meadow zone of the South-East Slope of Great Caucasus

Area	1-non-eroded	2-weak-eroded	3-middle-eroded	4-high-eroded	rocks of the denuding	Whole
in km ²	3,08	180,88	59,52	140,2	10,12	393,8
in %	0,78	45,93	15,12	35,60	2,57	100

a little effect because of precipitation heavy rain character also, particularly, on South declivity. The heavy rains able to wash off brought and bolting soil and vegetable substratum,

on this reason necessary studies at the option the most firm to denudation and erosions of the plants, capable to develop in oppressed natural condition of high-mountainous of Great Caucasus.

THE CONCLUSION. For the matter of that appeared need revising of the rates of grass sowing in mountain meadow of Great Caucasus and searching for optimum combination herbal plants applicable for sowing. The determination area for improvement of the condition mountain meadow must be realized with

provision for meteo condition and relief to terrain, including, exposures declivity. The grass sowing can be less effective on south slopes of Main Caucasian Range because of rainstorms and so must be accompanied the complex other action.

Necessary to remind that much of the studied territory falls into limits of National Park of Shahdag, where appears undertaking the work on creation of park infrastructures. The Existence of park facilities goes against with conduct in is blazed-meadow zone of cattle breeding and with wood cutter activity in mountain-forest belt. For this reason estimation of agro production conditions of high-mountainous pasture must be produced with provision for accommodations tourist object and probability to ecological danger.

This once again is indicative of that that ecological studies in mountain area must carry the periodic nature, as for ensuring the necessities facilities, so and for ensuring the ecological balance by realization natural defence action. In this connection very important co-ordinated work department concerning with land-use and their guard. The big importance can have for the whole Great Caucasus creation cultural landscape within all high-altitude zones of interstream area of Kurmuhchay - Kishchay and Shinchay at period possible moratorium on ploughing, cut of wood, hayfield and pasture. This territory, in strong degree subject to anthropogenic influence and needs for undertaking complex ecological, engineering prospecting and financial payment.

LITERATURE

Марданов И.И. 2004. Обеспечение экологического баланса на эродированных землях высокогорной зоны Большого Кавказа путем осуществления природоохранных мероприятий// Труды Геогр. Общества Азерб., том IX. Социально-экон. и экогеограф. проблемы региональ. развития в Азерб.- Баку, - С.167-171.

Нагиев П.Ю., Татараяев Т.М., Фараджева Л.Н., Джалилова Ш.Г. 2004. Картографирование растительного покрова северо-западной части Азербайджана по результатам цифровой обработки аэрокосмической видеoinформации// Труды юбилейной Международной научно-технической конференции, посвященной 70-летию академика А.Ш. Мехтиева "Информационные и электронные технологии в дистанционном зондировании", 20-23 декабря 2004 г.- Баку, - С.92-94.

Шакури Б.К. 1986. Биологическая продуктивность горных земель в Азербайджане и влияние эрозионных процессов на изменение ее параметров// Автореф. дис. ... докт. геогр. наук.- Баку, - 54 с.

(20)
**TƏHLÜKƏLİ METEOROLOJİ HADİSƏLƏR VƏ ONLARIN XƏZƏRİN SAHİL
ƏRAZİLƏRİNDƏ YAYILMA QANUNAUYĞUNLUQLARI**
V. R. ABDULLAYEV¹³⁴

XÜLASƏ

Məqalədə Xəzərin sahil ərazilərində, xalq təsərrüfatı üçün təhlükəli sayılan meteoroloji hadisələrin baş vermə səbəbləri və mümkün təkrarlanma ehtimalları araşdırılmış, onların iqlim ünsürləri ilə bağlılıq dərəcəsi təhlil edilmişdir. Sel əmələgətirən leysan yağışlarının orta və çoxillik minimum temperaturlarla əlaqə mexanizmi araşdırılmış və bu iki meteoroloji hadisə arasında tərs mütənəsb əlaqənin mövcudluğu müəyyən edilmişdir.

**Опасные метеорологические явления и закономерности их распределения
в прибрежной зоне Каспия**

В.Р.Абдуллаев

Институт Географии им. Акад.Г.А.Алиева НАН Азербайджана

В статье рассматриваются причины произошедших метеорологических явлений, представляющих опасность для развития народного хозяйства в прибрежной зоне Каспия. Выявлены возможности повторения этих явлений. Дан анализ связи их с климатическими элементами. Выяснен механизм связи средне – и многолетних минимумов температур с ливневыми, селеобразующими дождями и выявлено наличие обратно пропорциональной связи между этими двумя метеорологическими явлениями.

**Dangerous meteorological phenomena and their distribution regularities in the
coastal territories of the Caspian Sea**

V.R.Abdullayev

Institute of Geography named acad. H.A.Aliyev, ANAS

The reasons of meteorological phenomena, which are dangerous for the national economy, taking place in the coastal territories of the Caspian Sea and probabilities of the possible reiteration have been studied, the degree of their relation with climatic units analysed. The relation mechanism of flood forming donenpour rains with average and long term minimum temperatures has been examined and the existence of contrary relation between these two meteorological phenomena determined.

Leysan yağışları. Yer kürəsinə il ərzində orta hesabla 400 min m³ yağıntı düşür, bunun da çox hissəsi ilin isti dövrlərində (IV-X aylar) müşahidə edilir və bir çox hallarda leysan xarakterli olur. Leysan yağışlarının sutkalıq miqdarı bəzən az (80-150 mm) olub, qısa müddət davam etsə də (20-40 dəqiqə) intensivliyi yüksək olur və çaylarda güclü daşqınlar yaratmaqla təsərrüfata böyük ziyan vurur [2]. Tədqiqat ərazisində belə yağışların şiddəti (intensivliyi) Lənkəran-Astarada daha (8,0-11,0 mm) böyükdür. 1959,1964,1966-cı illərin iyul-sentyabr aylarında Abşeron yarımadası və Lənkəran-Astara zonasında güclü leysan yağışları qeydə alınmışdır. 1971-ci ilin may ayında (6-7) qısa vaxt ərzində müxtəlif fəsillərə xas olan təbii şərait bir-birini əvəz etmişdir. 1972-ci il iyulun 7-də soyuq hava kütləsinin Qara dənizdən Xəzər akvatoriyasına daxil olması ilə əlaqədar Abşeron yarımadasında qısa müddətdə 139 mm yağıntı düşmüş, respublikanın dağ çaylarında güclü daşqınlar əmələ gətirmişdir. Bu ilin noyabrında (12-də) Bakı və Abşeronda düşən yağışlar illik normanın 214-233%-ni təşkil etmişdir. Həmin ilin qışı

¹³⁴ Azərbaycan MEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitut, Bakı/AZERBAIJAN.

da güclü soyuqlarla müşayət olunur. Son 50-60 il ərzində ən qalın qar və çovğun məhz bu ildə qeydə alınıb. Havanın temperaturu -10^0-15^0 -yə enmiş, qarın qalınlığı Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara zonasında 1,0 – 1,5 m, Abşeron yarımadasında 40-50 sm-ə (bəzi yerlərdə 1,0 m-ə qədər) çatmışdır. Belə sinoptik vəziyyət sürəti 20-25 və bəzən 30 m/san-ə çatan şimal-şərq küləkləri və çovğunla müşayət olunmuşdur.

Leysan yağışları kimi təhlükəli təbiət hadisələrinin digər iqlim komponentləri ilə əlaqəsini müəyyən etmək məqsədi ilə müxtəlif dövrləri əhatə edən çoxillik meteoroloji məlumatlar təhlil edilmiş, ərazisinin müxtəlif məntəqələrində bəzi illər üzrə (1959,1964,1972,1977,1993,1997,2001,2006) havanın minimum temperaturunun orta illik qiymətlərinin (noyabr-mart) başqa illərə nisbətən $1-3^0C$ aşağı olması müəyyən edilmişdir. 1901-1960-cı illərin məlumatlarında (müxtəlif illər üzrə anomal hallar nəzərə alınmazsa) minimum temperatur normalarının hər 4-5 və bəzən də 6 ildən bir nisbətən aşağı enməsi müşahidə olunur və sonrakı çoxilliklər (30, 15 illik dövrdə) ərzində də davam edir. Son 15 ilin məlumatlarında bu tendensiyanın hər 4-5 ildən bir təkrarlanması aşağıdakı cədvəldə verilir (cədvəl I). 1992-2006-cı illərin meteoroloji məlumatların təhlilinə əsasən demək olar ki, məntəqələr üzrə ortaillik minimum temperatur göstəriciləri ilə atmosfer yağıntıları arasında tərsmütənasib əlaqə müşahidə edilir. Belə ki, birincinin kəmiyyətləri aşağı olduğu illərdə əraziyə düşən ortaillik yağıntının miqdarı artır. Məs. Lənkəran-Astara zonasında 1993-cü il üzrə minimum temperaturun ortaillik qiyməti ondan əvvəlki və sonrakı illərə nisbətən $1,8^0$ aşağı olmuşdur. Həmin ildə ərazidə düşən yağıntının miqdarı 1538.4 mm-dir və bunun 344,7 mm-i güclü küləklərlə müşayət olunan, 20 dəqiqəlik intervalla davam etmiş leysan yağışları hesabındadır. Bu zonada 1997-ci ilin yayında qeyri-sabit hava şəraiti üstünlük təşkil etmişdir. 2001-ci il 2 oktyabr və 28 noyabr tarixlərində də güclü leysan yağışları qeydə alınıb. $T_{min} - 3,8^0 C$, illik yağıntının miqdarı 1331,4 mm təşkil etmişdir. Bundan 400,4 mm-i leysan yağışlarının payına düşür. İyun-iyul aylarında Quba-Xaçmaz (6-7-də) və Şabran-Siyəzən (3-6-da) zonasında düşən leysan yağışları hesabına aylıq yağıntı norması 2-3 dəfə artmış, ərazinin çaylarında daşqın olmuş və sel keçmişdir. Qeyd olunan illərin qış aylarında da atmosfer yağıntılarının artması müşahidə edilir. 2006-cı ilin yanvar ayında havanın orta aylıq temperaturu ərazi üzrə iqlim normalarından $2,0 - 2,5^0 C$ aşağı düşmüş, güclü şimal-şərq küləkləri (28-31 m/san) ilə müşayət edilən atmosfer yağıntılarının miqdarı normadan 3,0 dəfə artıq olmuşdur. Həmin ilin yay aylarında Abşeron yarımadasında və Bakıda qeydə alınmış yağıntılarının miqdarı illik normanın 53,3%-ni təşkil etmişdir. Bütünlükdə tədqiqat ərazisi üzrə son 15 ilin orta minimum temperatur göstəriciləri - 4,2-dən

- $0,2^0C$ -yə qədər artmasına baxmayaraq (trend: $y=0,095x-192,2$) 1993, 1997, 2001 və 2006-cı illərdə əksər məntəqələri üzrə minimum temperaturların qiymətləri orta çoxillik normadan ($-1,6^0C$) xeyli aşağı olmuşdur.

Cədvəl I. Orta illik minimum temperaturların əraz üzrə paylanması, 0C (1992-2006-cı illər)

İl \ mənt.	Quba	Xaçmaz	Sumqayıt	Maştağa	Pirallahı	Ələt	Lənkəran
1992	-0,8	-3,7	-0,1	-0,3	1,9	-1,7	
1993	-10,7	-7,3	-2,8	-2,1	-0,3	-2,6	-3,8
1994	-9,7	-6,5	-1,5	-0,9	0,8	-1,5	-2,0
1995	-5,0	-4,1	-0,3	-0,5	2,3	-0,5	-1,4
1996	-5,8	-3,1	0,3	0,0	1,9	-0,1	-1,5
1997	-9,1	-6,4	-1,4	-1,9	1,1	-1,1	-3,8
1998	-6,6	-3,6	0,1	0,7	2,1	-0,5	-1,0
1999	-6,5	-4,1	0,0	0,8	3,2	0,6	-0,4
2000	-6,1	-3,0	1,3	0,9	3,3	-1,0	-1,4
2001	-7,9	-5,4	-0,3	-0,9	1,9	-1,9	-4,1
2002	-5,8	-4,0	-0,4	1,0	2,7	-1,2	-2,1
2003	-5,1	-3,7	-0,2	0,3	2,9	-0,8	-1,2

2004	-5,7	-3,2	0,3	2,0	3,1	-1,6	-0,6
2005	-4,4	-1,8	0,8	1,6	3,4	0,4	-1,1
2006	-9,3	-3,5	-1,3	-0,2	0,3	-2,4	-2,0

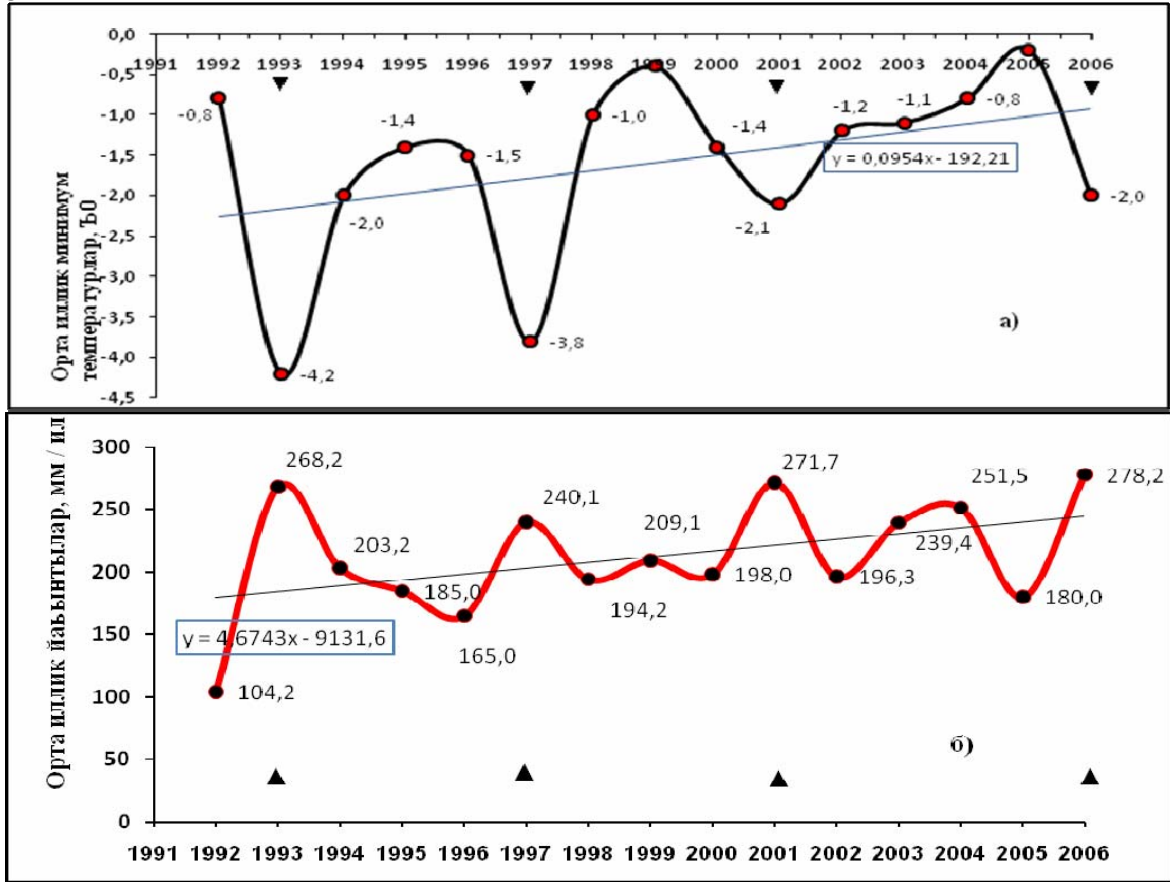
**Cədvəl II. Orta illik yağıntıların ərazi üzrə paylanması, mm/il
 (1992-2006-cı illər)**

İl \ mənt.	Quba	Xaçmaz	Sumqayıt	Maştağa	Pirallahı	Ələt	Lənkəran
1992	516,4	300,3	212,7	208,0	136,0	142,9	1002,1
1993	639,4	403,6	285,8	350,5	225,2	220,3	1538,4
1994	496,3	319,5	262,3	333,6	165,5	214,9	1082,5
1995	575,5	386,9	247,3	234,5	190,3	201,7	699,0
1996	456,9	360,3	133,2	241,4	160,4	133,4	891,8
1997	613,5	397,2	246,9	262,1	214,9	247,2	1331,4
1998	418,0	310,0	200,4	146,1	113,5	117,0	1319,7
1999	540,3	371,0	203,1	375,4	193,9	169,2	1070,3
2000	481,4	278,5	210,0	330,3	160,8	183,7	828,3
2001	604,9	435,2	315,7	381,6	271,8	242,0	1337,1
2002	359,7	383,9	206,1	359,0	201,5	201,7	703,4
2003	505,1	303,5	246,8	372,3	229,4	219,2	1236,5
2004	562,7	333,7	242,9	458,8	272,9	164,7	1161,4
2005	443,7	304,1	189,6	234,3	244,5	232,2	941,7
2006	607,4	428,5	268,9	469,5	253,7	291,2	1236,5

Bu tarixlərə ortaillik yağıntıların maksimum qiymətləri uyğun gəlir. I və II cədvəldən görüldüyü kimi belə sinoptik şərait hər 4-5 ildən bir təkrarlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, təkrarlanma tam periodik olmayıb, bəzi illər üzrə kənara çıxmalar müşahidə olunur. 1994-cü ildə ortaillik minimum temperaturun aşağı olmasına baxmayaraq yağıntıların miqdarı da normadan azdır və leysan tipli yağışlar respublikanın ancaq dağlıq hissəsində və az miqdarda baş vermişdir. 2002-ci ilin dekabrında Bakıda orta aylıq temperatur $1,9^{\circ}\text{C}$ təşkil etmişdir ki, bu da son yüz il də müşahidə edilən ən minimal temperaturdan ($2,9^{\circ}\text{C}$) aşağıdır. Şaxtalar güclü şimal küləkləri ilə müşayiət olunub [4]. Yay aylarında isə yağıntılar normadan xeyli azdır. Bəzi illərdə bunun tam əksi müşahidə edilir. 1997-ci ildə Lənkəra-Astara zonasında yağıntıların ortaillik qiyməti 1998-ci ildəkindən azdır (cədvəl II.). Yağıntıların və minimum temperaturun son 15 ildəki gedişinin trend təhlilindən görüldüyü kimi havada orta minimum temperatur göstəricilərinin aşağı olduğu illərdə atmosfer yağıntılarının miqdarı artır, həmin illərin isti dövrlərində isə güclü küləklərlə müşayiət olunan leysan yağışları qeydə alınır. (şəkil 1.) Proseslərin təkrarlanma amplitudasına əsasən sonrakı çoxilliklər üçün bəzi proqnoz-mülahizələri qeyd etmək, əhalini məlumatlandırmaq və ərazi infrastrukturunu bu tip təhlükəli atmosfer hadisələrinə qarşı hazırlamaq olar. Son 15 illik dövrdə ortaillik minimum temperaturların artmasına baxmayaraq 2010/2011-ci illərin isti dövrlərində leysan yağışlarının artacağı gözlənilir. 2010-cu il aprel ayının sonuncu ongünlüyündə və may ayının birinci yarısında respublika ərazisinə düşmüş güclü leysan yağışları hesabına Kür-Araz ovalığının sahil zonasında baş vermiş ekstremal vəziyyət (Kür və Araz çaylarında sululuğun artması nəticəsində Şirvan, Səlyan, Neftçala, Bilasuvar və Hacıqabul rayonlarında güclü daşğınlar, Sabirabad rayonunun əksər kəndlərinin su altında qalması və s. 20-25 gün ərzində respublikanın dağlıq hissələrində tez-tez təkrarlanmış leysan yağışlarının və qar ərimələrini nəticələridir) yuxarıda qeyd edilən ehtimalın doğruluğunu göstərir. Belə ekstermal-sinoptik hadisələrin sonrakı 5 illiklər ərzində də təkrarlanması ehtimalı istisna edilmir.

Qeyd: Şəkil 1-də verilmiş ▼▲ işarələr leysan yağışlarının intensiv olduğu illəri göstərir.

Şəkil 1. 1992-2006-cı illərdə atmosfer proseslərinin orta illik gedişi:

a) minimum temperaturlar, °C; b) atmosfer yağıntıları, mm/il.

Dolunun yağması mürəkkəb meteoroloji proses olub, (yer səthində 15-20 m/san sürətlə yuxarıya qalxan isti-rütubətli havan kütlələri 4000-4500 metrədən sonra mənfi temperatur qatlarına daxil olaraq buluq əmələ gətirir, böyüyür, qalınlaşır və buz dənələrinə çevrilməyə başlayır. Daha yuxarı qatlarda müxtəlif temperatur və rütubətlikdə olan qatlara düşür, həcmi böyüyür, ağırlığı artır, şaquli axınlar onu saxlaya bilmədikdə isə dolu halında yerə düşür) əsasən dağlıq ərazilər üçün xarakterdir, ilin isti aylarında, əksər hallarda günün ikinci yarısından sonra baş verir və leysan yağışları ilə müşayiət olunur. Dənələrinin diametri 5 mm-dən 10-15 mm-ə qədər və daha böyük ola bilər. Əmələgəlmə şəraiti və buludların qalınlığından asılı olaraq dolu dənəsinin çəkisi də müxtəlif olur. Meteoroloji məlumatlarda ən iri dənəli dolu 1950-ci ildə Quba-Şabran istiqamətində qeydə alınıb. [1] Araşdırmalar göstərir ki, tədqiqat ərazisində dolunun yağması il ərzində şimal hissədə (Qusar maili düzənliyində) 1-2 dəfə, Lənkəran-Astara zonasında 1-3 dəfə, Abşeron yarımadası və Kür-Araz ovalığının sahil ərazilərində 0-0,2 dəfə təkrarlana bilər.

Ağ yellər və quraqlıq. Ağ yellər- isti dövrün isti və quru küləkləridir. Hava temperaturunun +30° və yuxarı, nisbi rütubətinin 30% və aşağı vəziyyətləri ilə səciyyəlidir (5). Quraqlıq zamanı havanın temperaturu qısa müddət ərzində 30-40 °C, nisbi rütubət isə 30-40 %-ə satır. Bu əsasən ilin isti vaxtında baş verir və bir neçə ilin yay aylarında təkrarlandıqda ərazidə bitki aləmini məhvə gətirib çıxarır. Uzaq geoloji dövrlərdən başlayaraq insanlar ciddi fəlakətlərə səbəb olan bir sıra quraqlıq hadisələrinin şahidi olmuşlar və bəzən bu səbəbdən yaşayış yerlərini tərk etmişlər. XIII-XV əsrlərdə Amerikanın Kolorada, Çili, Arizona və s. ştatları uzun sürən quraqlığa məruz qalmış, 230000 kv.mil əkin sahəsinin böyük hissəsi səhraya

çevrilmişdir. Quraqlıq çayların sularının azalmasına, ifrat buxarlanmaya, yanğınlara, isti küləklərin yaratdığı qum sovrulmasına səbəb olur ki, nəticədə ərazinin səhrələşməsi baş verir. Aşağı Volqa boyu, Şimali Qafqaz, Orta Asiya və Azərbaycan ərazisində də quraqlıq qeydə alınıb. Ölkəmizdə 1162, 1364, 1525, 1895-96, 1920-21, 1945-46-cı illərdə quraqlıq baş vermiş, əkinçiliyə ciddi zərər dəymişdir. Kür-Araz ovalığında 1951-ci ilin yayında 54 gün, 1952-ci ildə isə 34 gün quraqlıq olduğu qeydə alınıb [3]. 1971-ci ilin yay aylarında yağıntı olmamış, havanın maksimal temperaturu 35-38 (avqust ayında 44-45) °C-dən aşağı düşməmişdir. Nəticədə süni suvarmanın zəif olduğu ərazilərin kənd təsərrüfatına ciddi ziyan dəymişdir. 1998-ci il anomal və təhlükəli hidrometeoroloji hadisələr ilə xarakterizə olunur: havanın orta illik temperaturu çoxillik normadan yuxarı, yağıntılar isə normadan az və ekstermal xarakterli olmuşdur. Aprel ayında müşahidə edilən isti bu ayın son 100 illik məlumatlarında rast gəlinmir. Belə ki, aylıq orta temperatur Bakıda 37, Abşeron yarımadasında 35-40°C-yə çatmışdır. Aprelin 13-14-də Rusiyanın cənubundan respublika ərazisinə daxil olan siklon atmosferin aşağı qatında temperaturu yüksəlmiş və 100 illik mütləq maksimum göstəriciləri Bakıda 0,5⁰ (31,10°C), Maştağada 3,2⁰(35,2°C) ötmüşdür. Quraqlıq üç qrupa ayrılır: zəif, orta və intensiv. İntensiv quraqlıq uzun müddətli olduqda torpağın 1 m dərinliyinə qədər rütubət ehtiyatı 30%-ə, sutkalıq mümkün buxarlanma 6-8 mm-ə çatır və bitki aləmi sürətlə məhv olur. Tədqiqatlar göstərir ki, belə hal Kür-Araz ovalığının sahil zolağında və Abşeron yarımadasında 40-50 gün, Şimal hissədə 20, Lənkəran ovalığında isə 10 gün müddətində müxtəlif sinoptik şəraitlə əlaqədar baş verə bilər. Bu proseslərdə Xəzər dənizi üzərində yüksək təzyiqli sahələri hakim olur və buraya xaricdən heç bir hava kütləsi keçə bilmir. Düzənlik ərazilərdə mülayim enliklərin isti kontinental havası aşağı qatda aydın hava, zəif külək, güclü insolyasiya nəticəsində öz xassəsini dəyişərək kontinental tropik havaya transformasiya olunur və quraqlıq baş verir [4]. Bu zaman temperatur 38-40 dərəcəyə, nisbi rütubət 25-30 %-ə çatır və bu hal 8-10 gündən 18-20 günə qədər davam edə bilər. 2001-2002-ci illərin iyul-avqust aylarını misal göstərmək olar. Mütləq maksimum temperatur 36-41°C, nisbi rütubət 30%-ə çatdığından təsərrüfat üçün təhlükəli hal sayılır. Bəzən Orta Asiya üzərində hakim olan isti-quru hava kütlələri sürətlə (7-8 bal) Azərbaycana doğru hərəkət edərkən Xəzər dənizi üzərində lazımınca rütubətlənə və soyuya bilmədiyindən 35-40⁰ temperaturda, 40-20 % nisbi rütubətlə əraziyə daxil olur və quraqlıq əmələ gətirir. Ağ yel və quraqlıq kimi meteoroloji hadisələrə qarşı mübarizənin əsasını ərazidə yaşıllıqların genişləndirilməsi, meşəsalma və irriqasiya tədbirlərinin sürətləndirilməsinin təşkilidir.

Nəticələr: 1) Son 15 il ərzində minimum temperaturun daimi artmasına fonunda hər 4-5 ildən bir, periodik olaraq, anomal enmələr qeydə alınır, bu illərin isti dövrlərində yağıntıların kəskin artması, güclü küləklərlə müşayiət olunan leysan yağışların çoxalması müşahidə olunur. Belə qanunauyğunluğun mümkünlüyünə əsasən əlverişsiz sinoptik vəziyyətlərin gələcəkdə təkrarlanma ehtimalını söyləmək olar.

2) İl ərzində Xəzərin sahil ərazilərinin şimal hissəsində 1-2 dəfə, Abşeron yarımadası və Kür-Araz ovalığının sahil zonasında 0,0 - 0,2 dəfə, Lənkəran –Astara istiqamətində isə 1-3 dəfə dolunun yağması ehtimalı var.

3) Xəzər dənizinin yumşaldıcı təsirinin yüksək olduğu sahil ərazilərində ağ yellər və quraqlıq kimi təhlükəli meteoroloji hadisələrin uzunmüddətli olması qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən də bu ərazilərin kifayət qədər irriqasiya ehtiyatları rütubət çatızmamazlığının qarşısını qismən ala bilər.

KAYNAKÇA

1. Климат Азербайджана. Баку, 1968
2. М.А.Баббаров. Гейри-ади атмосфер щадисляри. Баку, 1974
4. С. Ширялийев, Р.Машмудов. Азярбайъанда щидрометеорологи щяраит вя тящлщкяли щидрометеорологи щадисляяр. Баку, 2008

(21)
PONTUS MESELESİ
Abdullah KARAHİSARLI¹³⁵

ÖZET

Pontus Meselesi, Tanzimat'ın gayrimüslimlerle ilgili hükümlerinden faydanılarak ortaya atılmıştır. Pontusçuluk 19. yüzyılın sonlarında özellikle İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD tarafından zaman zaman destek bulan, Yunan Megali İdea'sının bir uzantısı olarak Doğu Karadeniz kıyılarında kurulması planlanan bir devletin doğuşunu hazırlamak için başvuru her türlü faaliyet olarak tanımlanmaktadır.

Bu makalede, meselenin tarihçesi, mesele ile ilgili iddialar ve yapılan çalışmalar irdelenmektedir.

Pontus Tarihçesi

Pontus'un kelime anlamı denizdir. Bu kelime hiçbir zaman bir etnik grubun adı olmamıştır. Coğrafi sınırlar dahilinde açıklarsak kabaca; Gümüşhane, Samsun ve Trabzon kentlerini içine alan bir bölgenin ismidir. Bölgenin etnik yapısı ise hiçbir zaman Yunan asıllı bir yapı göstermemiştir. Bölgede 4. yüzyıldan beri, Gürcülerin Hıristiyanlaştırılan iki ana grubu olan Tzanlar ve Lazlar ve Helenleşmiş Bizans ailelerinin soylarından gelenlerin varlığından söz edilmektedir. Bunlardan Tzanlar ve Lazlar'ın daha sonra büyük bir bölümü Müslümanlığı kabul etmişlerdir.

Bölgede kurulan Pontus Krallığı ise iddia edildiği gibi Yunan asıllı değildir. Pontus Krallığı'nı kuranlar Persler'dir. Krallık, Pers soylu bir kumandan olan Mitridates Kristes tarafından M.Ö. 301'de kurulmuştur. M.Ö. 63'te Roma İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmış ve 476'da İmparatorluğun ikiye ayrılması nedeniyle Prens Aleksis Komnen tarafından bu bölgede Trabzon Krallığı kurulmuştur (1207).

Bölgeye Türklerin gelmesi ise, 11. yüzyıla dayanmaktadır. 1080'li yıllarda Kafkasya'dan bölgeye yoğun bir şekilde Türk göçü olmuş ve bölgede hatırı sayılır bir Türk nüfusu oluşmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in 1461'de Trabzon'u almasıyla bölge Türklerin yönetimi altına girmiş ve Türkleştirilmiştir.

İddialar

İddiaların nihai gayesi, (Yunanlılarla hiçbir alâkası olmamasına rağmen) Pontus Devleti'ni yeniden canlandırma çabasıdır. Bu çabanın fikri yapısı ise, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandığı zamanlara kadar gitmektedir ve Yunan Megali İdea'sında en önemli hedeflerinden birisini oluşturmaktadır.

İlk Pontus Örgütü'nün temelleri 1840 yılında "Merzifon Amerikan Koleji"nde okuyan Rumlar tarafından atılmıştır. Pontusçuluğun siyasi anlamda dillendirilmesi ise, II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra başlamıştır. İlk silahlı çete ise, Samsun'da kurulmuştur. 18 Ekim 1912'de Yunanistan Kralı I. Yorgi'nin, Trabzon Metropolit'i'ne gönderdiği tezkere ise konunun Yunanistan'ın bir devlet politikası olduğunu kanıtlamıştır.

Devlet kurma hayali, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanma çabası yıllarına dayanmaktadır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması bölgede yaşayan ve Müslüman-Türk ahaliye oranla %10'dan daha az bir nüfus yapısına sahip Rumlar'da bu yönde bir heyecana yolaçmış ve bölgede yaşayan ahaliye saldırılarına neden olmuştur. Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda Giresun'a kadar ilerlemesi ise saldırıların artmasını sağlamıştır.

Pontusçular, hedefledikleri devletin haritasını 17 Ocak 1919 tarihinde yayınladıkları Patris Rum adlı gazetelerinde; Trabzon, Giresun, Ordu, Sinop, Gümüşhane, Şebinkarahisar, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat gibi yerlerin tamamı, Erzurum'un İspir ilçesi, Erzincan'ın

¹³⁵ İktisatçı, Araştırmacı-Yazar; İzmir/TÜRKİYE.

Refahiye ve Kuruçay ilçeleri, Sivas'ın bazı ilçeleri ve Samsun şehrini de içine alan 70.000 km² alan olarak belirlemişlerdi.

I. Dünya Savaşı'na kadar "Pontus Devleti"nin kurulması bir düşünce konumunda iken, savaşın çıkışıyla birlikte uygulamaya başlanmıştır. İtilaf Devletleri, Pontusçularla Türkiye'nin içten çökertilmesi için anlaşmaya gitmişler ve Pontusçular onların lehinde casusluklar ve faaliyetler yürütmeye başlamışlardır. Ayrıca devletin yaptığı seferbelik çağrısına da uymayarak, Pontus çeteleri kurmuş ve Müslüman-Türk ahaliye karşı saldırılar yapmışlardır. Bu çetelerin amaçları kısaca; halkı korkutmak, nüfusu azaltmak, köyleri yakıp yıkmak, hükümeti zayıf düşürmek, orduyu zayıflatmak, düşmana destek sağlamak, bölgede Rum varlığını kanıtlamak ve Pontus emellerini gerçekleştirmek olarak sıralanabilir.

Pontusçular gayelerini gerçekleştirmek için onlarca örgüt kurmuşlardır. Bunlardan en önemlileri; Etniki Eteryay, Filiki Eteryay, Mavri Mira, Asya-yı Sugra, Rum-Yunan Müdafaa-i Milliye Örgütü, Rum-Yunan İttihad-ı Millî Örgütü, Rum İzci Örgütleri, Yunan-Rum Salib-i Ahmer Örgütü, Trakya Komitesi, Rum Matbuat Örgütü, Beyoğlu Rum Edebiyat Örgütü, Kordos Komitesi'dir.

Kendileriyle hiçbir alakası olmayan bir devleti canlandırmak için faaliyetler sürdüren ve saldırılara kalkışan Pontusçular, kurdukları 25 bin üyeye yaklaşan çetelerle Türk köylerinde katliamlara yolaçmaya başladılar. Saldırıları o kadar yoğun ve sistematik bir şekilde yapılmıştır ki Türk ahalinin yanı sıra Türk geleneklerini benimsemiş Rumlar bile çetelerin gazabına uğramışlardır.

Kurtuluş Savaşı sırasında, Samsun dolaylarında yoğunlaşan Pontus çeteleri Yunanistan'ın, milli kuvvetleri arkadan vurma stratejisi içinde, Yunanistan ordusu ile koordineli bir şekilde hareket etmiştir.

Kurtuluş Savaşı döneminde, Pontus çeteleri ile savaşıacak yeteri kadar kuvvet bulunmadığından bu çetelerin üzerine gerektiği kadar gidilememiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920'de TBMM'de yaptığı konuşmada; Pontus meselesini çözmekle görevli kuvvetlerin büyük bir komuta altında birleştirilmesi gereğini vurgulaması üzerine, Pontusçuluk faaliyetlerini köklü bir şekilde halletmek amacıyla 9 Aralık 1920'de Merkez Ordusu kurulmuş, komutanlığına da Nurettin Paşa tayin edilmiştir. 1923 yılının ilk aylarına kadar sürdürülen mücadele neticesinde Pontus çetelerinin isyanı tamamen bastırılmıştır. Bu olaylar sırasında Pontus çeteleri tarafından 1.814 Türk öldürülmüş, 3.713 ev yakılmış, 1.800 civarında gasp ve soygun olayı gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık bu mücadele sırasında 1.118 Rum çeteci öldürülmüştür.

Tamamen bir safsata olan iddialarda ise, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları sırasında 350.000 kişinin Türkler tarafından katledildiği savunulmaktadır.

Batılı devletler (özellikle İngiltere, Fransa ve ABD) ise meseleyi "Şark Meselesi" dahilinde düşünerek hareket etmişler ve çetelerin faaliyetlerini desteklemişlerdir.

Günümüz ve Soykırım İddiası

Yunanistan son zamanlarda, sözde "Ermeni Soykırımı" iddialarının dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırması ile birlikte "Pontus Soykırımı" masalını gündeme getirmekte ve dünyanın dört bir yanında yaşayan soydaşlarını da yanına alarak, bunu Türkiye aleyhine propaganda malzemesi olarak kullanmayı sürdürmektedir.

Yunanistan'da son olarak, 14 Şubat 2001'de Kültür Bakanı Evangelos Venizelos ve İçişleri Bakan Yardımcısı Kostas Kaiserlis tarafından hazırlanan ve imzalanan, 14 Eylül'ün; "Küçük Asyalı Yunanlılar'ın Türk Devleti Tarafından Soykırımını Anma Günü" olarak ilân edilmesi için Yunanistan Cumhurbaşkanı Kostis Stefanapulos'un onayına bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sunulmuştur. Daha sonra diğer politikacılar tarafından da bu kararnameye "19 Mayıs Pontus Soykırımı" dosyası ilave edilmiş ve 24 Şubat 1994 tarihinde Yunanistan Parlamentosu'nda oybirliği ile kabul edilmiş, 7 Mart 1994 tarihinde de Cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Yunanistan bu sözde soykırımı tanıtmak için çeşitli ülkelerde 200'e yakın dernek kurmuştur. Hatta tanıtmaya çabalarını güçlendirmek için dernekler federasyonlara

bağlamışlardır. Kurulan bu derneklerin federasyonları şunlardır: Güney Yunanistan Pontuslular Dernekleri Federasyonları, Rusya Pontuslular Dernekleri Federasyonu, Avustralya Pontuslular Dernekleri Federasyonu, Ukrayna Pontuslular Dernekleri Federasyonu, Almanya Pontuslular Dernekleri Federasyonu, ABD ve Kanada Pontuslular Dernekleri Federasyonu, Gürcistan Pontuslular Dernekleri Federasyonu, Pontuslular Dernekleri Pan-Helenik Federasyonu, Kazakistan Elen Cemaatleri Federasyonu, Ermenistan Pontuslular Birliği, Kıbrıs Pontuslular Birliği.

Yunanistan'da, bu dernek ve federasyonlar vasıtasıyla periyodik olarak ülke içinde ve dışında uluslararası "Pontus Helenizmi Kongreleri" düzenlenmektedir. Bu kongrelere Başbakan dahil üst düzey devlet görevlileri bizzat katılmakta ve teşvik etmektedirler.

SONUÇ

Karadeniz'de M.Ö. 301'de Persli bir kumandan tarafından kurulan Pontus Devleti'ni canlandırmak için I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında saldırılara geçen Pontusçular, bilerce masum insanı katletmiş ve düşmanın lehine faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Bölgede o çağlarda çoğunlukta olduklarını iddia etmişler ve devletin bekasını koruma çabasını da bir "soykırım" olarak tanıtmaya başlamışlardır.

Soykırıma uğrayanların sayılarını o kadar abartmışlardır ki, olmayan insanları bile öldürmekle Türkleri suçlamaktadırlar. Halbuki o çağda bölgede yaşayan Rum sayısı 261.000 civarlarındadır. Günümüzde "soykırım" çıkırtkanlığı yapan Yunanistan ise, soykırıma maruz kalan Rum sayısını 350.000 olduğunu iddia etmektedir. Bu sayısal veriler bile herhangi bir "soykırım"ın olmadığını kanıtlamaktadır. Kaldı ki bu 261.000 kişiden yaklaşık 210.000 civarı da, ABD, Kanada, Avustralya ve Yunanistan'a göç etmişlerdir.

Yunanistan'ın bu "soykırım" yalanı, sözde "Ermeni Soykırımı"nın dünyada yaptığı etkiye dayanılarak planlanmış bir safsatadır. Dünya kamuoyunun Türkler aleyhine oluşan her türlü gelişmede gösterdiği etkiyi iyi bilen Yunanistan, Türkiye'yi adeta köşeye sıkıştırmak ve Megali İdea'sını gerçekleştirmek için bu yalanın sıkı bir destekleyicisi olmuştur.

Sözde "Ermeni Soykırımı" yalanının menfi etkilerini düşünürsek bu yalanı, dünya kamuoyuna iyi anlatmak zorundayız. "Yılanın başını küçükken ezeceksin" misali daha yeni yeni yayılmaya çalışılan bu yalan hakkında, türlü lobi çalışmaları yaparak önlem almaya başlamalıyız. Yoksa aynı Ermeni Meselesi'nde olduğu gibi bu meselede başımızı ağrıtaçağa benzemektedir.

KAYNAKÇA

- Gedikli, Yusuf; Pontus Meselesi, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002.
Mümtaz, Hüseyin; Karadeniz'in Kitabı Pontus Masalı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2000.
Kurt, Yılmaz; Pontus Meselesi, TBMM Kültür Sanat, Ankara, 1995.
Karahisarlı, Abdullah; 19 Mayıs ve Pontus Meselesi, Anayurt Gazetesi, 19 Mayıs 2009.
http://www.zafersen.com/pontus_meselesi.htm

(22)

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ KÜLTÜRÜ Nazike TOKTOK*

DEMOKRASİ ve DEMOKRASİ KÜLTÜRÜ

Demokrasi

Dilimize Fransızca'dan giren demokrasi terimi, Yunanca “demo” (halk) ve “kratos” (iktidar, güç) sözcüklerinin birleşmesinden türemiştir. Sözcük anlamı “gücün halkın elinde olması” demektir. Sözlük tanımında demokrasi “üstün iktidarın halkta bulunduğu veya halk tarafından doğrudan ya da özgür bir seçim sistemi içinde seçilmiş temsilcileri aracılığıyla kullandığı, halk tarafından yönetimidir.” Genellikle devletlerin yönetim biçimi olarak alınmasına ve devletin faaliyet alanına ait bir kavram gibi görünmesine rağmen aslında kolektif her türlü organizasyonun yönetim şeklidir.

Kısacası demokrasi, kolektif karar alma alanına aittir. Bir kurumu bütün olarak etkileyen kararların, o kurumun bütün üyeleri tarafından alınması gerektiği ve bu kararların alınması sürecine katılmak için her bir üyenin eşit haklara sahip olduğu yönündeki ideali ihtiva eder.

Demokrasinin tanımı aslında oldukça tartışmalı bir konudur ve bu tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Bunun da, ülkelerin bazı kurum ve kuruluşlarının kendi savunularını desteklemek yahut haklı çıkartmak istemiyle demokrasi kavramını kullanmaları, aslında demokratik olmayan fakat kendini demokratik olarak tanıtmak isteyen devletlerin demokrasi kavramını kullanmaları gibi çeşitli sebepleri vardır.

Demokrasinin iki biçiminden söz edilebilir. Bunların ilki Doğrudan Demokrasi, ikincisi ise Temsili Demokrasi'dir.

Doğrudan Demokrasi'de tüm yurttaşlar seçilmiş veya tayin edilmiş görevlilerin aracılığı olmaksızın, kamusal kararların alınmasına katılabilirler. Böyle bir sistem ancak görece az sayıda insan ile uygulanabilir. Dünyanın ilk demokrasisi olan Eski Atina 5.000 ya da en çok 6.000 kadar insanın yer aldığı meclis aracılığıyla Doğrudan Demokrasiyi uygulamayı becerebilmiştir.(1, s.10) Fakat aslında Eski Atina'da da kadınlar, köleler ve yabancılar yurttaş sayılmıyordu ve dolayısıyla demokratik olarak yönetime katılamıyorlardı. Bu açıdan Eski Yunan için de, tam bir demokrasiden söz edemeyiz. Modern çağlarda ise toplumların gerek nüfus yapısı gerekse sahip olduğu kompleks yapı açısından Doğrudan Demokrasi'yi işletmesi mümkün değildir. Dolayısıyla burada da karşımıza Temsili Demokrasi çıkmaktadır.

Temsili Demokrasi; insanların, yurttaşların siyasal kararların alınması, yasaların yapılması, kamunun yararını gözeten programların uygulanması için seçtikleri/görevlendirdikleri kişileri seçmesidir. Temsili Demokrasi günümüz çok nüfuslu ülkelerinde yaygın olarak kullanılan sistemdir.

Demokrasinin modellerine baktığımızda ise çeşitli şekillerde uygulandığını görürüz. Bunları kısaca ve en genel anlamda 5 başlıkta toplayabiliriz. Bunlar Klasik Demokrasi, Koruyucu Demokrasi, Liberal Demokrasi, Sosyal Demokrasi ve Kalkınmacı Demokrasi'dir.

Klasik Demokrasi; Eski Yunan şehir-devletlerine dayanır. Koruyucu Demokrasi; daha dar kapsamlı ve insanların, hükümetlerin zorbalıkları karşısında kendilerini koruyucu bir kalkan olarak aldıkları demokrasi modelidir. Liberal Demokrasi; iktidarın yetki alanının bireysel özgürlükler ile çevrelendiği demokrasi modelidir. Kalkınmacı Demokrasi; birey ve toplumun gelişimini temel alan demokrasi modelidir. Sosyal Demokrasi ise siyasi alanda eşitliğin yanında sosyal ve iktisadi eşitliğin de sağlanması gerektiğine vurgu yapan demokrasi modelidir.

Demokrasi Kültürü

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, 3. Sınıf Öğrencisi, Afyon/TÜRKİYE.

Kültür, toplumsal yaşamın dil, düşünce, gelenek, işaret sistemleri, kurumlar, yasalar, aletler, teknikler, sanat yapıtları gibi her türlü maddi ve tinsel ürününü kapsamına alır. Yani bir toplumun tarihsel süreç içinde ürettiği ve kuşaktan kuşağa aktardığı her türlü maddi ve manevi özelliklerin bütününe kültür denir. Kültür, bir toplumun kimliğini oluşturur, onu diğer toplumlardan farklı kılar.

Demokrasi kültürüne geçmeden önce Siyasal Kültür'ün tanımını yapmak yerinde olacaktır. Çünkü katılımcı, çoğulcu demokrasi aynı zamanda bir siyasal kültür sorunudur.(2, s.35)

Siyasal Kültür, bir siyasal sistem içinde işleyen değerler bütününe denir. Her siyasal sistemde, toplum üyelerinin siyasal sisteme ilişkin inançları ve tutumları olduğu gibi, siyasete ilişkin davranış kuralları da bulunmaktadır. Bunların tümü “siyasal kültürü” oluşturmaktadır. “İnsanların içinde yaşadıkları toplumun yönetimiyle ilgili algı, ilgi, bilgi, değer ve eylemleri ile bunları etkileyen maddi ve manevi şartların bütünü” olarak tanımlanan siyasal kültür, aynı zamanda “bütünsel kültürün siyasal yönleri” olarak da ifade edilmektedir.

Kültürün hem yaratıcısı hem de taşıyıcısı olan insan tarihsel, toplumsal, kültürel oluşum farkına vardığında, aynı zamanda “özne” olur. Bir “zoon politikon” olan insanın özne olarak varlığını sürdürebilmesinin siyasal çerçevesi demokrasiyle, demokratik nitelikli ilişkilerle bağlantılıdır; insan özne olarak varoluşunu demokrasiye borçludur. Ama öte yandan da ancak özneler demokrasiyi oluşturabilir ve sürdürebilirler. “Demokrasi” ve “Özne” öyleyse birbirlerini karşılıklı olarak var eden yapılarıdır. Demokrasi bir tümel olarak varlığını özneye borçludur; buna karşılık özne de ancak “demokrasi” denilen ortamda “kendisi” olabilir.(3, s.100)

Tüm bu anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi demokrasi özneye; özne de demokrasiye bağımlıdır. Demokrasinin özneye bağımlı olması da öznenin düşünce yapısındaki değişikliklere bağlı olarak değişebileceğini, dolayısıyla bir kültür ürünü olduğunu gösterir.

Çağdaş demokrasi anlayışı içinde yaşayan ülkelerde, herkes istediği gibi düşünme ve düşündüğünü özgürce söyleme hakkına sahiptir. Aynı zamanda belirlenmiş yasalar çerçevesinde, başkalarının özgürlüklerini kısıtlamadan çeşitli eylemlere girişebilir. Farklı bir düşünceye karşı saygılı olmak bazı temel hak ve özgürlükleri içselleştirmek, benimsemekle ilgili bir durumdur. Dolayısıyla kişilerin yani öznelerin kültürel yapıları ile demokratik yapıların içiçeliği söz konusudur.

Demokrasi Kültürü; özgürlükçü, katılımcı, eşitlikçi ve çoğulcu yapısıyla hukukun üstünlüğüne yaslanan bir demokrasi anlayışının ürünüdür. Daha basit bir ifade ile tartışmayı ve paylaşmayı bilmektir. Tartışma ancak ileri demokrasilerde oluşabilecek bir değerdir. Bu değer ise “öteki”ni kabullenmeyle, dinlemeyle, onun konumuna saygı göstermeyle mümkündür. Bunun için farklılıklara tahammül değil, farklılıkları zenginlik kabul etmek gerekir. Bu bir anlayış, zihniyet ve demokrasi terbiyesi meselesidir. Demokrasi kültürünün yerleşmiş olduğu bir toplumda oluşmuş bir kimliğin en belirgin vasfı, başkalarını suçlama yerine dönüp aynaya bakabilmektir. Kendini sorgulayabilmek ve kendini aşabilmektir.

Demokrasi, birçok yanlış algılamada olduğu gibi, parlamentoya sahip olmak, seçimler yapmak, sandıktan çıkmak... demek değildir. “Demokrasi, etkili yurttaşların toplumsal yaşam tarzıdır. Yurttaşların etkili olabilmesi, tabi olacakları, kuralları kendi iradeleriyle oluşturmaları ve yönetim yetkisini verdikleri kişi ve kurumları denetleyebilmeleri ve sorgulayabilmeleri ile mümkündür” (4, önsöz).

TÜRK TOPLUMUNDA DEMOKRASİNİN TARİHİ TEMELLERİ

Türk toplumunda Demokrasi'nin tarihi temellerine baktığımızda ise Eski Türklerde, Hakan'a kararların alınmasında eşlik eden bir Kurultay'ın olması, Kurultay'da çeşitli temsilcilerin bulunması açısından demokratik öğelerin varlığından bahsetmek mümkündür. Ayrıca Kurultaylara Katun'ların da katılması, Hakan'ın olmadığı zamanlarda Kurultay'a Katun'un başkanlık etmesi ve hatta Katun'ların kendi başlarına hükümdar bile olabilmeleri de Demokrasi Kültürü'nün, en azından yönetimde cinsiyet farklılığına göre katı bir üstünlük yaratmama açısından, izlerini göstermektedir. Bunun dışında Hakan'ın halkının özgürlüğünü

düşünmesi açısından da demokratik nitelikler vardır. Nitekim hiçbir Türk hükümdarı halkını başka bir milletin esaretine aldırılmamış, bunun için savaşmıştır.

Neticede Türk hükümdarları Batı'nın son yükselişe geçtiği dönemlere kadar gerek söylemleri gerekse icraatları ile kendini Demokratik zanneden Avrupalılardan daha demokratik davranmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Demokrasi kavramına baktığımız zaman ise, Avrupa hükümet sistemlerinin "Monarkia, Aristokrasia ve Demokrasia" olarak adlandırıldığı ilk kez 'Toplum Düzeni için Uyulması Gereken Kurallar'(1731) adlı yapıtıyla İbrahim Müteferrika tanıtmıştır. Bu kavramlar bu dönem yeterince ilgi görmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal rejim tartışmaları ancak Yeni Osmanlılar ile başlamıştır. Yeni Osmanlılarla birlikte Hâkimiyet-i Milliye (Ulusal Egemenlik) de önemli bir soruna dönüşmüştür.

İmparatorluklar doğası gereği otoriter olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hukuki alanda demokratik nitelikler taşıdığı görülebilir.

Türkler, daha önce bir takım demokratik nitelikleri ortaya koymuş olsalarda 1923 yılına kadar resmen demokratik olmamışlardır. Eski Türklerde de Osmanlı'da da demokratik nitelik taşıyan anlayışlar hakim olmuştur. Fakat bunlar toplumda bir demokrasi kültürü edinmeye yetecek düzeyde olmamıştır. Cumhuriyetin ilan edildiği dönem ise resmen demokratik olunmuş fakat İnkılâpların ivedilikle işletilebilmesi için demokrasi askıya alınmıştır (örneğin İstiklal Mahkemeleri). Fakat yine de Demokrasi kavramının bir Kültür oluşturma çabası Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında mümkün görünmüştür. Bunun en önemli nedeni ise, Batı'daki gelişmeleri dikkatle izleyen Mustafa Kemal'in çöken imparatorluğun yerini bir cumhuriyet sisteminin alması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Nitekim Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'ndaki amacın 'Kuva-i Milliye'yi Amil ve İrade-i Milliye'yi Hakim' (Ulusal Kuvvetleri Etkin ve Ulusal İradeyi Egemen) kılmak şeklinde belirlemiştir. Atatürk ulusal iradeyi egemen kılmak, demokrasi kültürünü yaygınlaştırmak adına önemli uğraşlar vermiştir. Bu amaçla Medeni Bilgiler adlı bir kitap da yazmıştır. Bu kitabında demokrasi hakkında geniş bilgiler vermiştir.

Demokrasiyi diğer rejimlerden ayıran en temel nitelik bir muhalefetin olmasıdır. Bu sebeple Mustafa Kemal, CHP'yi kurduktan sonra kendi destekleri ile muhalefet oluşturmuştur. Fakat demokrasi kültürü içselleşmiş olmadığı için çok partili deneme girişimi rejim tehlikeye gireceği düşüncesi ile bitirilmiştir. Kurulan muhalif partiler kapatılmış, kendini fesh etmiş veya ettirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye tek partili bir dönem yaşamak zorunda kalmıştır. Bu durumda, zaten oturmuş olmayan demokrasi kültürümüzün ilerlemesinin önünde engel teşkil edici bir rol oynamıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye 1945 yılında, tek parti döneminden sonra ancak gerçek demokrasiye kavuşmuştur. 1945'te çok partili siyasal yaşama geçiş, Cumhuriyet ve Demokrasi Kültürü'nün yaygınlaştırılmasında yeni bir aşama olmuştur. Artık yeni kurulan partiler arasında adı Demokrat olan bir parti de yer almış ve giderek bunları Sosyal Demokrat ya da Demokratik Sol olan başka partiler de izlemiştir. Bu siyasal kuruluşlar kendi amaçları için de olsa düzenledikleri parti içi eğitimler ve oluşturdukları Gençlik ya da Kadın Kolları gibi yan örgütlerle geniş kitleleri Cumhuriyet ve Demokrasi konularında bilgilendirmeye, bilinçlendirmeye ve bu kültürü kökleştirmeye çalışmışlardır.(5, s.86)

Sonuç olarak, Türkiye'de Cumhuriyet ve Demokrasi Kültürü artık genel kültür içinde yerini almıştır. Uygulamadaki başarı ve etkinlik ise Atatürk'ün vurguladığı gibi bireylerin demokrasiyi algılayma ve ona inanma gücüyle orantılıdır.(5, s.88)

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ KÜLTÜRÜNÜ BELİRLEYEN/ETKİLEYEN ETMENLER

Türkiye'de Yurttaşlık Kültürü

Yurttaşlık, tüm üyelerinin hem yönetilen hem de yasamacı olduğu, siyasal örgütlenimin hem üreticisi hem de kullanıcısı olduğu, örgütlenmiş ve kendi kendini denetleyen bir siyasal dizgeye aitlik olarak tanımlanabilir. (6, s.112)

Demokrasi bir ülkenin yurttaşlarının sorumluluğuna dayanır. Demokrasi halk ile hükümdar arasında doğrudan bir bağ kurmak yerine; halkı yurttaşlara, hükümdarı da halk yönetimine dönüştürür. (6, s.102)

Demokrasiler devletin halka hizmet için var olduğu ilkesine dayanırlar; halk devlete hizmet için var olmaz. Bir diğer deyişle insanlar demokratik devletin tebaası değil, yurttaşlarıdır. Devlet yurttaşlarının haklarını korurken bunun karşılığında yurttaşlar da devlete sadakat gösterir.(6, s.21)

Bir ülkede Yurttaşlık Kültürü ne kadar gelişmiş olursa demokrasi de o kadar gelişir. Demokrasinin gelişmesi de Yurttaşların etkili olabilmesine bağlıdır. “Yurttaşların etkili olabilmesi, tabi olacakları kuralları kendi iradeleriyle oluşturmaları ve yönetim yetkisini verdikleri kişi ve kurumları denetleyebilmeleri ve sorgulayabilmeleri ile mümkündür.” (4, önsöz).

Bu bağlamda Türkiye’ye baktığımızda, ülkemizde demokratik davranış olarak değerlendirilen tek şey seçimlerde oy kullanmaktır. İnsanlar seçim zamanı gider ve oy kullanır bunun dışında herhangi bir şey yapmazlar. Yani Türkiye’de insanlar bir partiyi seçer ve sonrasına adeta karışmaz. Denetleme, sorgulama gibi Yurttaşlık gereklerini yerine getirmez, hatta belkide çoğu insan bu tür haklarının olduğundan bile habersizdir. Çünkü insanlar seçimle seçtikleri partinin daha sonraki zamanlarda icraatlarını beğenmezse herhangi bir sorgulama ve denetlemede bulunmaz; hoşnutsuzluğunu ancak bir dahaki seçimde belirtir. Yurttaşlık bilincimiz maalesef bu düzeyde kalmıştır.

Eğitim ve Demokrasi Kültürü

Eğitim ve öğretimin amacı; özgür düşünceli, kişilik sahibi, öğrendikleri arasında neden-sonuç ilişkisi kurabilen, bilgiyi yaratıcı biçimde kullanabilen insanlar yetiştirmektir. İşte tam da bu nitelikleri içselleştirmiş insanlar, yaşadıkları toplumu değiştirip, dönüştürme yeteneğine sahiptirler.

Demokrasi kültürü ile eğitim ilişkisine bakacak olursak, bu doğrultuda gerekli olan eğitim sistemi; akli, takipçi değil özgür kılacak, yetiştirilmiş insandan ziyade eğitilmiş insan prensibine sahip olmasıdır. Maalesef ülkemizin en önemli yanlış uygulamalarından biri de öğretmenlerin ve müfredatların izin verdiği ölçüde insan ‘yetiştirmek’tir. Hâlbuki kendinde bir bilinç seviyesi oluşturabilen insan yetiştirilmiş insan değil eğitilmiş insandır. Bu da ülkemizde demokrasinin zihinlere yeterince oturtulamamasının başat nedenlerinden birisidir. Ancak kaliteli bir eğitim almış bireyler demokrasiyi tam anlamıyla kavrayıp, benimseyebilirler.

Demokrasiyi ancak iyi eğitim almış insanların taşıyıp yükseltebileceği gibi Devlet ideolojisi, yapısı, rejimin türü... tüm toplumsal kurumlara dolayısıyla eğitime de biçim verir. Dolayısıyla bir devlet ne kadar demokratikse, eğitim sistemi de o kadar demokratiktir. Yani eğitimin müfredatları, eğitim politikaları da devlet tarafından belirlenmektedir. Buna dayanarak devlet yapısı eğitime; eğitim de devlet yapısına bağlıdır diyebiliriz.

Demokrasi Kültürünün yerleşkin olduğu siyasal ve toplumsal yaşamı gerçekleştirebilmek; demokratik temele dayalı bir eğitim sistemine ve öğrencilere demokrasi kültürünü aşılacağı davranışların kazandırılmasına dayanmaktadır. Çünkü demokrasi bilincini edinmiş bireylerin niceliksel varlığı, toplumun demokrasiye dayalı bir toplum olma özelliğini belirleyici en temel etkidir. Nitekim bireyin kişilik yapısı ile toplumsal değişme arasında önemli bir ilişkisellik mevcuttur. Bu bağlamda düşünüldüğünde bir ülkede yaşayan bireylerin tutum, düşünce, inanç, davranışlarının demokratik niteliği ile o ülkenin sahip olduğu demokrasi seviyesi birbirleri ile yakından ilintilidir. Sonuçta bir ülkenin demokrasi seviyesinin yükseltilmesi o ülkede yaşayan bireylere demokrasi kültürünün, etkin bir eğitim yoluyla verilmesiyle gerçekleşebilir.

Her siyasal sistem, belirli bir siyasal kültür ve siyasal-sosyal değerler sistemi üzerinde yükselir. Demokrasinin yaşayabilmesi ve istikrar kazanabilmesi, onun sağlam ve yaygın bir siyasal kültür ve değerler temeline dayanmasına bağlıdır. Söz konusu siyasal kültür ve

değerlerin oluşturulması ise hiç şüphesiz kitlelere verilen eğitimin niteliğine yakından bağlı bulunmaktadır.(7, s.5).

Sonuç olarak, demokrasinin var olması, sürdürülmesi ve yaşanarak gerçekleştirilmesi ise her şeyden önce iyi eğitilmiş ve bu eğitimi sayesinde olgu ve olayların neden ve niçinlerini sorgulayan bireyler gerektirir. Çünkü çevresinde olup-bitene karşı duyarlı, özerk, eleştirel, katılımcı ve sorumlu davranma yeteneği kazanmış bireyler; demokrasi, insan hakları, barış, özgürlük ve eşitlik ilkelerine saygılı bir toplumun temelidir. Dolayısıyla bireyleri yetiştirme sorumluluğu açısından eğitim sürecine önemli sorumluluklar düşmektedir.

İnsan Hakları ve Demokrasi Kültürü

İnsan hakları, genel olarak ele alındığında, bütün insan varlıklarının insan onuruna yaraşır biçimde davranılma hakkı bulunduğu işaret eder. Birçok uluslararası insan hakları belgesinde ayrıntılarıyla işaret edildiği gibi, bunlar, insanın insan olmasından kaynaklanan vazgeçilmez, devredilmez haklardır ve her türlü sosyal politika, kamusal yarar ya da başka bir ahlaksal veya siyasal kaygının üzerinde yer alan bir değeri temsil ederler. Bu haklar, hem devlete hem de özel kişilere ve örgütlere karşı ileri sürülebilir.

İnsan hakları ilke ve standartları, demokrasi kültürünü besleyen ve geliştiren bir işleve sahiptir. İnsan haklarına saygı; insan haklarının ve temel özgürlüklerin sağlanması, uygulanması, işlerlik kazandırılması ve davranışa dönüştürülmesi demektir. İnsan haklarına saygı, devletin sorumluluğu olduğu kadar, toplumun ve toplumu oluşturan vatandaşların sorumluluğunu da içerir. Demokrasi ve insan hakları kültürü; bir devlet yönetimi biçimi olduğu kadar toplum ve insan için bir yaşam tarzıdır. Kamusal alanda yönetim süreçlerinde insan hakları ilke ve standartlarının temel alınması yanında, toplum içinde, ailede, sosyal çevrede, kentsel ve kırsal yaşam alanlarında, okulda ve başka düzeylerde ilişkileri yönlendirir. Ana-baba-çocuk ilişkileri, öğretmen-öğrenci ilişkileri, çocuk-yetişkin ilişkileri ve diğer tüm ilişkiler içinde insan hakları ve demokrasi yaşanmalı, uygulanmalı, özümlemeli, duyarlılık gösterilmeli ve yaşayarak öğrenilmelidir. İnsan hakları ve demokrasi kültürü evrensel olarak insancıl düşünceyi geliştirmiş ve yaygınlaştırmıştır (8).

İnsan hakları demokrasi kültürünün temelidir. Bu yüzdendir ki demokrasinin özelliklerinden çoğu, hatta nerdeyse tamamı insan haklarının ilkelerinden oluşur. İnsanın fikrini özgürce ortaya koyabilmesi, örgütlenebilmesi, iktidar olabilmesi... en temel insan hakları olduğu gibi demokrasinin de temelleridir.

İnsan hakları anlayışı gelişmediği zaman insanlarda genellikle; karşısındaki insanın fikrine saygı duyma durumu söz konusu değildir. İnsanlar herkesten kendisi gibi olmasını, kendisi gibi düşünmesini, kendisi gibi yaşamasını, davranmasını bekler ve aksi durumda karşısındaki kişiyi, neden böyle davrandığını hiç düşünmeden yargılar, saldırıya geçer. Aslında herkesin kendi gibi olması istenci insanın doğasında vardır. Fakat demokrasi kültürünü edinmiş insan farkını burada ortaya koyar ve farklılıklara saygı ile yaklaşır, karşısındaki kendi gibi olmaya, kendi gibi düşünmeye ve davranmaya zorlamaz.

Türkiye'ye baktığımızda ise İnsan Hakları anlayışının henüz istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir.

Cinsiyet ve Demokrasi Kültürü

İnsan hakları kavramı, insanların kendilerini gerçekleştirmede özgür oldukları bir dünyayı ihtiva eder. Bu açıdan, ideal bir dünyada insan haklarının yanı sıra kadın haklarını, çocuk haklarını vb. ayrıca tartışmaya gerek olmamalıdır. Çünkü insan hakları erkek ya da kadın, çocuk ya da yetişkin herkes için geçerli olmalıdır. Fakat böylesi ideal bir dünyada yaşamıyoruz. Bu yüzden hakların hukuki olarak güvence altına alınması gerekmektedir.

Hukuk, yalnızca insanların bireysel farklılıklarını, farklı yetenek ve gereksinmelerini değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik durumlarındaki farklılıkları, farklı aidiyetlerini de göz ardı eder. Bu soyut "insan"ın sınıfının, ırkının, cinsiyetinin vb. olmadığı varsayılar. Oysa var olan toplumda insanların tümü, "insanlık"larını somut aidiyetler çerçevesinde, yani belirli bir ırka, sınıfa, etnik gruba vb. olduğu kadar belirli bir cinsiyete de ait olarak yaşarlar. Ve bu

verili toplumda eşit ilişkiler değil, iktidarın egemen olduğu hiyerarşik ilişkiler geçerlidir. İnsan hakları söyleminin temel aldığı insan soyutlamasının ardında, aslında, iktidar ilişkileri içinde egemen olanı temsil eden somut bir insan vardır. Bu “insan”, herhangi bir insan varlığı değil ‘beyaz, burjuva ve aynı zamanda da erkek’ olan bir insandır.(9, s.2). Yine de kadınları siyasal hayata taşıyan güç demokrasidir. Ancak kadınlara hukukla sağlanan bu soyut haklar sosyolojik açıdan temel bulamamış, hukukun da içi boş kalmıştır. Dolayısıyla hukuk toplumsal yaşamla bütünleştirilememiştir. Bu nedenle kadın da soyut normlar ve somut toplumsal yaşam arasında kendi kimliğini bile oluşturmakta zorlanmıştır.

Türkiye’de kadınlara siyasal haklar bugün ileri demokratik olarak nitelendirilen birçok ülkeden daha önce verilmiştir. Türk kadını 1934 yılında seçme seçilme hakkına sahipken İsviçre, Fransa, İtalya, İspanya gibi pek çok Batılı ülkede kadınlar bu haklara sahip değildi. Türk kadını siyasal haklarını Batılı ülke kadınlarına oranla daha önce elde etmesine rağmen Batılı kadını Türk kadını uygulamada oldukça gerilerde bırakmıştır. Bu durumun en temel nedenlerinde biri Mustafa Kemal’in Türk kadınına bu hakkı herhangi bir talep gelmeden vermesidir. Batıda kadınlar haklarını çeşitli mücadeleler sonucunda kazanmıştır. Türk kadını böyle bir mücadeleye girişmeden sahip olduğu için bu haklarının değerini bilmemekte ve hala siyasetten uzak durmaktadır. Siyasetin kendi işi olmadığını düşünmekte ve bu yüzden bu durumu hiç sorgulamamaktadır.

Kısacası Phillips’in de belirtmiş olduğu gibi, bu yüzyıla damgasını vuran liberal olsun, cumhuriyetçi olsun bütün demokrasi anlayışlarının temeli erkektir. Cinsiyetten arınmış gibi sunulan “insan” ve “birey” kavramları demokrasi kuramlarında da, pratikte de erkeği işaret eder. Feminizm bu büyük aldatmacaya karşı uzun süredir mücadele ediyor, politikanın alanı olarak kabul edilen kamusal alanla, politika dışı tutulan özel alanın arasında çekilen sınırları sorguluyor.

Hukuk ve Demokrasi Kültürü

Hukuk, bir toplumun yaşam biçimini düzenleyen değerlerin ve kuralların yazıya dökülmüş, maddileştirilmiş halidir.

Hukuk ile demokrasi arasındaki ilişkiyi Katılım, Adalet ve Denetim şeklinde kısaca üç noktada toplayabiliriz.

Katılım, demokrasilerin en önde gelen ve “olmazsa olmaz” değerindeki bir boyuttur. Şekli olmayan demokrasilerde hukukun işlevi her düzeyde katılımın, her türlü siyasi yönlendirmeden uzak özgür ortamda serbestçe gerçekleştirilmesi, uygulamaya konulabilmesini mümkün kılacak düzenlemeleri yapmak ve bireysel iradelere kabul ettirmektir. (7, s.230)

Adaletin toplumsal yaşamın bütün boyutlarında sergilenmesi ve gerçekleştirilmesi demokratik hukuk devletinin temel amacı ve görevidir. Adalet demokratik yaşamın vazgeçilmez öğelerinden biri olarak tüm sosyal sınıfa aynı uzaklıkta durmak ve toplumda sosyal barışın ve dengenin kurulmasında anahtar olmak durumundadır.(7, s.235)

Demokrasinin ilk hedefi hukukun özgürleştirilmesi olsa da en az onun kadar önemli diğer hedefi de hukuka adalet ilkesinin temel oluşturmasıdır. Bu durumda ancak mecliste toplumun bütün kesimlerinin eşit temsil hakkına sahip olması ile mümkündür. Seçimlerdeki baraj tartışmasını bir kenara bırakırsak, Türkiye’nin bu konuda oldukça demokratik olduğunu söylemek çokda yanlış olmaz. Çünkü Türkiye’de, devletin yıllardır bitirmek için uğraştığı terör örgütünün sözcülüğünü yapan bir parti bile mecliste varlık göstermektedir.

Gelişmiş demokrasilerin sahip olduğu en önemli özelliklerden biri de denetim mekanizmasının gerçek anlamda işletilmesidir. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerin demokrasilerinin en önemli eksikliği denetim mekanizmasının gerektiği gibi işletilememesi ya da etkili bir şekilde kullanılamamasıdır. Türkiye’de de maalesef denetim mekanizmaları yeterince işletilmemekte ya da işletilmemektedir. Zaten demokrasimizin sorunlu olmasının en temel nedenlerinden birini denetim mekanizmalarının eksikliği oluşturmaktadır.

Aslında şu da bir gerçektir ki, gerçek demokrat insanlar için hukuk sisteminin anti demokratik yapısının çok büyük önemi yoktur. Çünkü demokrasi yazılı hukuk metinlerinden çok insanların beyinlerinde ve kalplerinde yaşar ve uygulanır.(7, s.232)

İktisat ve Demokrasi Kültürü

Demokrasi ve gelişme/büyüme arasındaki ilişki 19. yüzyıldan beri sosyal bilimcilerin ilgilendiği bir konudur. 19. Yüzyılda siyaset bilimciler, kapitalist gelişme yoluyla yaşanacak toplumsal dönüşümün toplumlara aynı zamanda demokrasiyi de beraberinde getireceğine inanıyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda siyaset bilimcileri ve iktisatçılar demokrasiyi iktisadi kalkınmaya göre ikincil bir sorun olarak görmüşlerdir. Bu dönemde egemen olan anlayış, demokrasiğin iktisadi gelişmenin bir sonucu olduğudur. Gelişme iktisadının siyaset bilimindeki izdüşümü olarak değerlendirilebilecek siyasal gelişme kuramları bu dönemde yükselmiştir (10, s.18). Nitekim 1959 yılında Lipset, demokrasiğin ancak belli bir iktisadi gelişmeden sonra mümkün olabileceğini iddia etmiştir. Lipset, demokrasiğin gelişmiş toplumlarda süreklilik kazanabileceğini, daha yoksul ülkelerin ise ancak oligarşi ya da diktatörlükle yönetilebileceğini de eklemiştir.

Ayrıca K. Bollen ve R. Jackman'ın, devletler dünyasında ekonomik gelişme durumunun demokratikleşmenin derecesini yahut demokrasi-diktatörlük farkını açıklayan en önemli değişken olduğu tezi önemlidir. Bir ülke ekonomik olarak ne kadar zenginse, orada bir diktatörlüğün ortaya çıkması veya varlığını sürdürme ihtimali o kadar düşüktür, bir ülke ne kadar zenginse devlet yönetiminin demokratik olma ihtimali o kadar yüksektir.(11, s.285)

1960 ve 1970'lerde, demokrasi "üçüncü dünya" ülkeleri için ikincil öncelik olarak düşünülüyordu; birincil öncelik gelişme/büyüme sorunuydu ve demokrasi, iktisadi gelişmeyi mantıksal olarak izleyecekti.

Batı'da 1980'lerde yükselen liberalizm dalgasıyla birlikte, bu kez serbest piyasa ekonomisinin kurumları olarak tanımlanan demokrasiğin, gelişme için ön koşul olduğu ileri sürülmeye başlandı. Yeni tartışma demokrasiğin ekonomik gelişmenin nedeni ve başlıca kolaylaştırıcısı olup olmadığı üzerinedir. Demokrasi bağımsız değişken, ekonomik gelişme bağımlı değişken halini almıştı.

Görüldüğü gibi demokrasi ile iktisat arasında önemli bir ilişki vardır. Tartışma hangisinin hangisi üzerinde belirleyici olduğuna konusundadır.

SONUÇ

Yirminci yüzyılın başlarında, Batı'nın dışında kalan bir bölgede cumhuriyet rejimi kuran Türk ulusu, yirmi birinci yüzyılın başlarında bu cumhuriyeti, çağdaş bir demokrasi ile tamamlamanın çabası içerisindeydi.(12, s.49) Her şeye karşın Cumhuriyeti kurmayı başardık. Ancak henüz Cumhuriyetimizin amaçladığı çağdaş demokrasiyi sağlayamadık.(2, s.35) İşte bunun temel nedeni de gerekli olan demokrasi kültürünü tam anlamıyla edinmemiş olmamızdır.

Öte yandan günümüzde siyasette ahlaki değerlerin azalması, yozlaşmışlık, köşeyi dönme felsefesi, halk arasında siyasete karşı bir soğuma, siyasilere güvenmeme duygusu yaratmıştır. Bu nedenle de katılımcı demokratik kültürün gelişmesi engellenmektedir. (2, s.35)

Ayrıca Türkiye'de demokrasiğin çağdaş ülkelerdeki gibi gelişme gösterememesinin önemli nedenlerinden biri de Jakoben düşünce yapısına dayanmasıdır. Jakobenizm tepeden inmecilik demektir ve Jakobenlere göre halk cahildir aydınlatılması gerekir. Bu nedenle sıkı bir merkeziyetçi yönetimle ehlileştirilinceye kadar yönetilmelidir anlayışı hakimdir.

Türkiye, İnönü ile böyle Jakoben anlayışla yönetildiği bir dönem geçirmiştir. İnönü, toplum için en faydalı gördüğü şeyleri, halkın isteklerine çok da aldırış etmeksizin gerçekleştirmiştir. Örneğin Ezanın Türkçe okunması toplumun, en azından o dönem için, çoğunun istemeyeceği bir durumken İnönü bunun toplum için iyi olduğunu düşünüp uygulamıştır.

Sonuç olarak, kimi toplumlarda insanlar demokrasiye yürekten inanıp sonsuz güven duyarken kimi toplumlarda demokrasiye güven sorunu vardır. Nitekim Türkiye’de insanlar demokrasiye tam anlamıyla yani gönül huzuru ile inanmamaktadır. Bunun da ülkemizde demokrasi kavramını herkesin işine geldiği gibi kullanıp, istediği yönde değiştirmesi gibi çeşitli sebepleri vardır. Fakat ne olursa olsun demokrasi şimdiki sistemler içerisinde insan hak ve özgürlüklerini güvenceye alabilecek ve insan onuruna yaraşan bir yaşam teminat edebilecek tek sistem gibi görünmektedir.

Türkiye’de demokrasinin kuruluşu henüz tamamlanmış değildir. Şahsiyetlerden ideolojilere kadar uzanan bir sürü kusurlar demokrasinin kurulmasını engellemektedir. Ama yine de demokratik deneme iyimserliğe yer bırakmaktadır, çünkü Türkiye tarihi, bir sıra demokratlaşma gayretlerinden meydana gelmiştir ve bu teşebbüslerin her biri bir öncekinden daha kuvvetli ve daha sürekli olmuştur (13, s.23), olmaktadır.

KAYNAKÇA

- 1) KÖKER, Levent. Demokrasi Nedir?, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 1992.
- 2) KİLİ, Suna. “Cumhuriyet ve Demokrasi”, Cumhuriyet ya da Demokrasi, (Haz.) Özer Ozankaya, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- 3) ÇOTUKSÖKEN, Betül. “Demokrasinin Vazgeçilmez Dayanakları”, Cumhuriyet ya da Demokrasi, (Haz.) Özer Ozankaya, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- 4) ERGİL, Doğu.; AKINCI, Zeynep.; YILMAZ, Arzu.; YALÇIN, Öykü. İNAL, Celâl. Demokrasi Kültürü ve Etkili Yuttaşlık, (Ed.) Doğu Ergil, Toplum Sorunları Araştırma Merkezi Eğitim Dizisi: 3. Ankara, 2005.
- 5) TURAN, Şerafettin. “Türkiye’de Cumhuriyet ve Demokrasi Kültürü” Cumhuriyet ya da Demokrasi, (Haz.) Özer Ozankaya, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- 6) TOURAINE, Alain. Demokrasi Nedir?, (Çev.) Olcay Kunal, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- 7) YILMAN, Mustafa. Demokrasimizin Kültürel Temelleri, 10. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.
- 8) CILGA, İbrahim. Demokrasi, İnsan Hakları Kültürü ve Çocuk Hakları, Milli Eğitim Dergisi, Sayı: 151, Ankara, 2001.
- 9) BERKTAY, Fatmagül. “Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye” Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No: 7, Yıl 2004, s 1-3, http://stk.bilgi.edu.tr/docs/berktay_std_7.pdf (20.04.2010)
- 10) İNSEL, Ahmet. “Siyasal Bir Süreç Olarak İktisadi Kalkınma II”, Birikim Dergisi, Sayı 21, Yıl 1991, s.12-23.
- 11) SCHMIDT, Manfred G. Demokrasi Kuramına Giriş, (Çev.) M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.
- 12) ÇEÇEN, Anıl. ”Cumhuriyeti Demokrasi ile Tamamlamak”, Cumhuriyet ya da Demokrasi, (Haz.) Özer Ozankaya, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- 13) KARPAT, H. Kemal. Türk Demokrasi Tarihi, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- 14) PHILLIPS, Anne. Demokrasinin Cinsiyeti, (Çev.) Alev Türker, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

(23)

THE THEORY OF POSTMODERNISM AS A CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS THEORY

Dr. Elnur Hasan MIKAIL¹³⁶

ABSTRACT

A feeling of “new” emerged in almost every level as the political situations stabilized by the balance of terror that appeared in the post World War II era started to disintegrate by the 1980’s. For the past two decades, the postmodern debates dominated the cultural and intellectual scene in many fields throughout the world. In aesthetic and cultural theory, polemics emerged over whether modernism in the arts was or was not dead and what sort of postmodern art was succeeding it.

Advocates of the postmodern in turn aggressively criticized traditional culture, theory, and politics, while defenders of the modern tradition responded either by ignoring the new challenger, by attacking it in return, or by attempting to come to terms with and appropriate the new discourses and positions.

Keywords: Theory of Modern International relations, Nietzsche, Postmodernism.

INTRODUCTION

A feeling of “new” emerged in almost every level as the political situations stabilized by the balance of terror that appeared in the post World War II era started to disintegrate by the 1980’s. While there was no shortage of terms to describe what was over, the term that was used to describe the “new” remained very vague: Post-modern.

In an effort to get rid of this vagueness, certain writers, while disagreeing that a radical historic rupture had materialized, thought that an important change in social and cultural dimensions had become apparent and argued that these changes made it necessary to reconstruct the cultural theory and instead of totally discrediting and ignoring the postmodernist theories, they rather explored their “rational core”. In line with the distinction they have made between the extremists and “deconstructivist” postmodernists, they accept the justified criticism of the postmodernist who attack the reductionistic and mechanistic dimensions of theoretical statements that characterize the modern era as rational insights.¹³⁷

For the past two decades, the postmodern debates dominated the cultural and intellectual scene in many fields throughout the world. In the theory of aesthetic and culture, polemics broke out in the field of art whether modernism is dead or alive and what kind of a post-modern art was replacing it.

In philosophy, debates erupted concerning whether or not the tradition of modern philosophy had ended, and many began celebrating a new postmodern philosophy associated with Nietzsche, Heidegger, Derrida, Rorty, Lyotard, and others. Eventually, the postmodern assault produced new social and political theories, as well as theoretical attempts to define the multifaceted aspects of the postmodern phenomenon itself.¹³⁸ Advocates of the postmodern

¹³⁶ Dr. Elnur Hasan MIKAIL, Expert in International Relations, Ph. D. in History/Turkey’s Republican History, web: <http://www.turansam.org>, e-mail: emikail@turansam.org, Mobile: +905318121361, Phone/Fax: +903322413539; Founder of the “TURANSAM – TURAN Strategical Researches Center” Turkish Nationalist Think-Thank Organisation.(<http://www.turansam.org>)

¹³⁷ Those who criticize the post-modern theory, for example Davis (1985), accuse Jameson of producing a mechanistic typology where cultural formats are put into relation with economic formats in a rather reducing manner. See BEST, Steven & KELLNER, Douglas, Post Modern Teori ve Eleştirel Soruşturmalar, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998, s.338, 351-352 to review the critical positions on the work of Jameson.

¹³⁸ For previous discussions of postmodern theory, see the following book that was written using articles from foreign digests: ROSENAU, Pauline, Marie, Post Modernizm ve Toplum Bilimleri, Bilim ve Sanat Yayınları,

turn aggressively criticized traditional culture, theory, and politics, while defenders of the modern tradition responded either by ignoring the new challenger, by attacking it in return, or by attempting to come to terms with and appropriate the new discourses and positions.

Critics of the postmodern turn argued that it was either a passing fad (Fo 1986:7; Guattari 1986), a specious invention of intellectuals in search of a new discourse and source of cultural capital, or yet another conservative ideology attempting to devalue emancipatory modern theories and values (Habermas, 1981 ve 1987a,,;. Op.cit. Britton 1988). But the emerging postmodern discourses and problematics raise issues which resist easy dismissal or facile incorporation into already established paradigms.

CHAPTER ONE

1. THE CONCEPT OF POSTMODERNISM

The concept of postmodernism was initially used extensively and effectively in the 1960s especially in the art circles in New York to define a particular understanding in art and aesthetic. As it can be observed, the use of the word postmodern goes back to very old times. The discourses of the postmodern, in addition to the distinction it makes between modernity and the postmodern in the field of social theory, also plays an important role in the aesthetic knowledge and the culture theory. Here, the debate is between modernism and postmodernism in the field of art.¹³⁹

However, in the debates that first took place in the art circles in New York in the 1960s, the term was used to define the contradiction between the postmodern and modern aesthetic. This means that postmodernism as a primary issue of debate, seems to be initially launched at the mentioned period to define modernism.¹⁴⁰ Within these debates, certain art critics started arguing that a post-modern period or era had commenced and that the postmodern understanding of aesthetic should also be applicable to art. On the other hand, they could but desist analysing the dead ends that the post-modern theory had driven into. The rational criticism of the rational, the totalizing rejection of totality, sidelining the category of subjective with a subjective arrogance, the total denunciation of causality as a reaction to criticism of over-mechanistic mono-causal theories, omission of subtle changes in the criticism of reason are only a few examples.

1. 1. Post-Marxist and Post-Modern Strategies in the Context of Politics of Geneology

By the 1970s, French theorists were attacking modern theories rooted in humanist assumptions and Enlightenment rationalist discourses. Mouffe (1985) developed radical democratic political theories based on poststructuralist epistemology and a critique of modern political theory, including Marxism.

While postmodernism was met with reaction in the world of Marxist thinking, a reaction of similar strength and intensity was not observed in the world of thinking that can be considered as right-wing. The fact that a neo-liberal or an area that overlapped with the right-wing idea that appeared within the post-modern discourse, was in the origin of the said relatively muffled reaction. Furthermore, liberal or right-wing discourse seems to be rather content with the criticism directed towards the Marxist line of thought that has gathered an

Ankara, 1996; See also the topic listed in the bibliography and the essays in Turner 1990; and Dickens and Fontana 1991.

¹³⁹ On the distinction between modernism and postmodernism in the arts and for surveys of different forms of postmodern culture see: Foster 1983; Trachtenberg 1985; Kearney 1988; Conner 1989; and Hutcheon 1989. It should be noted that there is an ongoing debate over what modernism is, whether postmodernism constitutes a decisive break with it, or a development within it. Nor is there agreement concerning what are the defining features of postmodernism as a mode of culture. *Art for art's sake.

¹⁴⁰ ŞAYLAN, Gencyay, Post Modernizm, Epsilon Yayınları, İstanbul, 1999, s. 9

epistemologic dominance against it in the past 150 years. Postmodern theory generally follows poststructuralist theory in the primacy given to discourse theory. Both structuralists and poststructuralists developed theories which analyzed culture and society in terms of sign systems and their codes and discourses. This Enlightenment project is also operative in the American, French, and other democratic revolutions which attempted to overturn the feudal world and to produce a just and egalitarian social order that would embody reason and social progress.¹⁴¹

1. 2. Postmodern Turning Point

Post-structuralism forms some part of the post-modern theory. In spite of the fact that theoretical breaks defined as post-modern are directly connected to the post-structuralist criticisms, post-structuralism shall be interpreted in this study as a subgroup of more theoretical, cultural and social trend chains comprising the post-modern discourses¹⁴².

A wide range of various theoretical and political reactions and strategies were formed during the post-modernist discussions. These discussions had an international repercussion in 1980s, challenged the ruling orthodoxies and influenced each academic field by approving the new post-modern perspectives and attitudes. One can encounter the post-modern turning point referring to the break of the 'post-modern science' term from determinism (Newton's determinism), Cartesian dualism and representational epistemology even in physical science. Post-modern science adherents adopt the principles of chaos, indeterminism and interpretation and some of the adherents appeal to the call that 'nature's charm shall be retrieved'¹⁴³.

These type of discussions are studied profoundly in the sources I referred to and these sources analyses what is implied by these discussions in terms of critical theory and radical policy.

CHAPTER TWO

2. POST-MODERN ARCHEOLOGY WITHIN THE SCOPE OF POST-MODERN PERSPECTIVES AND CRITICISM OF MODERNISM

Archeology related to post-modern discourse analyses the history of the appearance of the term within various theoretical fields. On such an examination, it is possible to come across commutation and antecedent of the thoughts and terminology that gained topicality in a later date. For example, artist John Watkins Chapman referred to 'post-modern term' so as to describe an art movement which is claimed to be more modern and avantgarde than the French impressionism (Higgins, 1978:7).

As mentioned before in the birth of post-modern science, a 'post-modern break from the modern era following World War II' notion first appeared in D.C Somervell's work that summarizes six volumes of the English Historian Arnold Toynbee's A study of History (1947) in one volume and henceforth Toynbee, adopting the term, used the 'post-modern era' notion in the 7th and 9th volume of his same piece. In order to distinguish a 4th period starting in 1875 following the modern era (1475-1875) in western history, a 'post-modern' era notion was put forward. According to this statement, Western civilization walked into a transitional period defined as the Modern era by Toybee beginning from 1875.

Post-modern era is an 'era of problems' marked by the fall of Rationalism and Enlightenment ethos.

¹⁴¹ see: Toulmin, 1990.

¹⁴² BEST, Steven & KELLNER, Douglas, Post Modern Teori ve Eleştirel Soruşturmalar, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998, s. 43, 44

¹⁴³ bkz. Prigogine ve Stengers, 1984; Giriffin, 1988a ve 1988b; Best, 1991a

2. 1. Modernism, Post-Modernism and Islam

While almost every monotheistic religion completely denies the Modernism Theory and Philosophy, Protestantism a sect of Christianity accepted as a monotheistic religion is the creator of Modernism movement and assumes the guide role to promote the movement.

In essence, the basis of Modernism is composed of the following titles:

The earth is apotheosized.;

Religion belongs to the state. The church was dependent on the state as in the example of Caesar.

Everything that exists belong to this world, hence everything shall be done for this world and this world is holy.

Afterlife is the next world. For this reason, in order to become ‘modern’ a Modernist personality must not be busy with religious matters but must work in the direction to develop the world and produce Philosophy.

God knows the secrets of the nature. It is easy for the human-beings to find out the secrets of nature. Besides the fact that the humans came to find out the secrets of his body cutting it, he is able to find out the secrets of nature torturing it. As in the case that an accused discloses his secrets since he is exposed to torture during questioning, one has to torture the nature to find out about its secrets¹⁴⁴.

Even though post-modernism, asserting that modernism is very destructive, initially argued that the human-being should live with nature and God in peace, post-modernism critics put forward many arguments to disprove that the above mentioned statement is only a delusion.

CHAPTER THREE

3. DEPICTION THE WAY FROM MODERNISM TO POST-MODERNISM IN THE SENSE OF THE CRITICAL and POST-MODERN THEORIES

As the beginning, to depict as the meaning demonstrating a definite era we can make a difference between the “Modernism” conceptualized as the Modern Era and the Post-Modernism alleged to continue this Era There are many expressions for “Modernism”, as will later also for Post-Modernism, and the term “Modernism” refers to wide range of economic, politic, social, cultural alternations. The Modernism as theorised by Marx, Weber and others is a term for the historical period referring to the era following the “Middle Age“, the Feudalism. Regarding some persons, Modernisation is the non-traditional society¹.

Interrogation of the post-modernism, the established and dominant scientific comprehension even bringing forward the impossibility of a scientific comprehension asserting a claim to represent the exactness caused especially heavy reactions and oppositions. Arguing against the post-modern critic of the views tending to explain the human being, the community and the history of the community in a teleological frame was natural. In the expression of the theory, it is considered that all social phenomena have been configured by the indicative informational codes and rules, and due to this reason, they are adequate to analyze by using the interpretation model and the models of the interpretation pratique. As the systems and the system indicators previously formed by the community indicators, the expression of the theory may be read as a variant of the semiotics developed the analyzing project It is assumed that it has competent to discover the adequate theoretical and practical norms on which the intelligence, apprehension and activity systems can be based.

¹⁴⁴ Samanyolu Televizyonu; 20 Aralık-2001 Açık Oturum “AÇI” programı, ‘Batının ve Batılı Toplumların İSLÂM’A bakışı’ Konulu yayımdan da faydalanılmıştır

¹⁴⁵ Berman 1982

3. 1. The Power, Knowledge and Subjectivity: ‘Foucault’ In Post-Modern Analytic

We are starting with the work by searching the deposits and layers of the historical accumulated post-modern expressions. Due to this reason, in the technical content in which ‘Foucault’ (that is an archaeological term) has been used in comprehensive and metaphoric meaning, more than an analyse depicting the rules establishing and managing the given expression

The post-modern expressions also are arising in the theoretical field and focalising on the arguments of modern theory and starting the Post-modern break. The Modern Theory (extends from the philosophical projects of Descartes to the Enlightenment and from here to the social theories of Comte, Marx, Weber and others)¹⁴⁷

Academic modernity discourses, starting with Descartes and leading to Enlightenment and its spectators, perceived and applauded the mind both as the source of information and social development and privileged status of accuracy and the truth and the source of systematic information. The intense interest showed towards the Post Modern discussion is basically seen in the countries where English language is spoken, with the increasing conferences, magazines and publishing lists. The discussions on Post Modernity has gained intensity especially in USA, England, Canada and Australia.

3. 2. Post Modernity, Metaphysics and Post-Policy

Post modern theory is not just a French phenomenon; it has also reached an international dimension. There is nothing unusual about this situation; because as we have mentioned before, German philosophers such as Nietzsche and Heidegger had already started the attack against traditional philosophy concepts and methods of philosophizing. Moreover, people who presented a post modern age concept in the field of history and society theory were English historians such as Toynbee and Barraclough and North American social theorists such as Drucker, Mills, Etzioni and Bell has carried the term of post modern to the field of art.

Post Modern discourse has even influenced the mass culture with frequent publishings in different subjects. Some of the examples are; Post Modern Presidency, Post Modern love, Post Modern work office, Post Modern Theology, Post Modern Intellect and MTV; in the year 1990 differences were formed between three groups and they became evident. These three groups are formed of the people who violently try to make Post Modern discourse widespread; who refuse Post Modern Discourse totally or ignore it and the ones who rearrange Post Modern situations strategically for developing new synthesis and theories by maintaining the former situations¹⁴⁸.

CONCLUSION

In these studies Post Modernity and Post Modern Theory were analysed and the relation of this theory with Modernity, Post Structuralism, Enlightenment Age, Marxist Theory and Capitalism was researched. Moreover, by benefiting from the publishings of the Modernist and Post Modernity critics about the mentioned Theory, Post approach was compared with other Modernist and Post Modernist Philosophies, the differences were

¹⁴⁷ We are aware that interpreting some variables of the Modern Community as the positivist correspondence is not following the reality, and in its place, the categories as “covering means” or “pictures” of the social reality to interpret the complicated social reality it uses the categories only as heuristic means or ideal types. However, it follows the science and representation which are the inheritance of the Enlightenment and the totalitarian models, and therefore it remains weak against the modern criticism. On the other hand, some part of the modern theory has along with giving advance to the components of the post-modern criticism directed to the modern theory, has given advance to some post-modern perspective; see Antonio and Kellner 1991. On the other hand, the defenders of the modern theory are aggressing to the modern realism, irrationalism and nihilism.

¹⁴⁸ SARTORI, Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, Yetkin Yayınları*, 1. Baskı, Ankara, 1996, s. 89

examined and new solutions were discovered¹⁴⁹. Post Modern Theory Politics Science and Social Sciences hold a great importance for most of them. Especially in the world we live today, we live in an age in which the Western Cultures perceive themselves as progressive and Modern and in which they name the Islam Society and its members as bigotry and reactionism and I believe that these issues should be discussed at length. The terms including “Post” have gained a great place at intellectual environment in the last 25 years. The discussions built on these concepts have also gained an extraordinary popularity.

As a result, in this study, I have tried to analyse the problems of our age by forming a multi dimensional and critical theory and there is an effort for comprehending the global period of capitalism with all its complexity and making contributions for a better place to live in the following century.

In this study, I depend on the idea that the post modern critic expresses an important and right critic that should be taken seriously. I object to the most specific and important critic of the discourse and I argue that the theory can be implemented. I believe that post modernism, which brings necessary declinations and critics to the rapid and rooted changes we go through, to the crisis we experience and especially to the crisis of democracy; especially philosophers such as Derrida, Foucault and Baudrillard provide us with important contributions.

REFERENCES

I. BOOKS:

1. BEST, Steven & KELLNER, Douglas, **Post Modern Teori ve Eleştirel Soruşturmalar**, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998
2. CEVİZOĞLU, Hulki, **Generalinden 28 Şubat İtirafı: Post Modern Darbe**, Ceviz Kabuğu Yayınları, Ankara, 1996
3. ROSENAU, Pauline, Marie, **Post Modernizm ve Toplum Bilimleri**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996
4. ŞAYLAN, Gencay, **Post Modernizm**, Epsilon Yayınları, İstanbul, 1999
5. SARTORİ, Giovanni, **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996
6. ZÜRKHER, Eric-Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul

II. Other:

7. **Samanyolu Televizyonu**; 20 Aralık-2001 Açık Oturum “AÇI” programı, “Batının ve Batılı Toplumların İSLÂM’A bakışı” konulu yayımdan da faydalanılmıştır

¹⁴⁹ SARTORİ, Giovanni, Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996, s. 89

KİTAP TANITILARI ve REKLAMLAR

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : “ Bugün Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanırlar? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür... inanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.” “ Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görsem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

Kitap isteme: Dr. Elnur Hasan MİKAİL, e-posta: emikail@turansam.org

**Uluslararası 1. Büyük
Turan (Türk Dünyası)
Kurultayı**

15-22 Mart 2011 Ankara - Türkiye

Ayrıntılı Bilgi İçin: www.turansam.org

İrtibat: Dr. Elnur Hasan Mikail Tel: +90 531 812 13 61
E-mail: emikail@turansam.org Belgegeçer / Faks: +90 332 241 35 39

1. Uluslararası Büyük TURAN(Türk Dünyası) Kurultayı(15-22 Mart, 2011; Ankara/TÜRKİYE)’’ Duyurusu

1. Uluslararası Büyük Turan (Türk Dünyası) Kurultayı 15-22 Mart 2011 yılında Türkiye’nin Ankara şehrinde düzenlenecektir.

Bildirilerin hakemliğini Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi bilim kurulu üstlenecektir.

Kurultay Haberleşme Adresleri

Ağ: <http://www.turansam.org>

E-posta: emikail@turansam.org

Telefon: +90 531 812 13 61 - Dr. Elnur Hasan MİKAİL

Belgegeçer/Faks: +90 332 241 35 39

Kurultayın Bildiri Konuları

Türk Birliği Nasıl Kurulabilir?
Türk Birliği Modelleri
Türk Dünyasının Sorunları ve İşbirliği İmkanları
Türk Devletleri Arasında İkili İlişkiler
Türk Milliyetçiliği Tarihi ve Felsefesi
Turancılık Felsefesinin Doğuşu
Türk Birliğinin Fikir Öncüleri
Türk Dünyasında Birlik
Türk Birliğinin Yönetim Şekli Nasıl Olmalıdır?
Türk Birliğine Giden Yolda Ortak Türkçe
Türk Dünyasında Azınlıkların Durumu
Türk Dünyasının Ekonomik Durumu
Türk Dünyasının Kültürel Durumu
Türk Dünyasının Siyasi Durumu
Türk Dünyasının Gezim(Turizm) Durumu
Türk Dünyasında Etnisite Kavramı
Türk Dünyasında Sanat
Türk Dünyasında Spor
Dünya’da Türk Varlığı
Türk Birliğinde Sosyal Güvenlik Sistemi
Türk Birliğinde Bilim Politikası
Türk Birliğinde Ticari İlişkiler
Türk Birliğinde Tarım Politikası
Türk Birliğinde Enerji Politikası
Türk Birliğinde Yönetim Politikası
Türk Birliğinde Doğal Kaynaklar
Türk Birliğinde Su Politikası
Türk Birliğinde Çevre ve Ekoloji Politikası
Türk Birliğinde Dil Politikası
Türk Birliğinde Din
Türk Dünyasının Uluslararası Sorunları

Bildiri Özellikleri ve Katılım Şartları

Kongreye katılım Türkiye için 150 TL, Türkiye dışından 100\$ katılım ücreti alınacaktır.

Bildiriler Türkçe'nin lehçelerinde hazırlanmalıdır. Türkçe özet zorunludur. Diğer dillerde özet de bulunabilir. Sunum Türkçe'nin lehçelerinde yapılacaktır.

KONAKLAMA

Konaklama masrafları katılımcılar tarafından karşılanacaktır. Ankara'da birçok otel, misafirhane ve öğretimevi mevcuttur. Biz otellerin bu dönemde mevcut fiyatları konusunda yardımcı olabiliriz.

Konaklama hakkında ayrıntılı bilgiler katılımcılara bildirimlerin kabulünden sonra önerilebilir.

SEYAHAT

Ulaşım masrafları katılımcılar tarafından karşılanacaktır. Seyahat bilgileri, ilgili ayrıntılar ve Otelere ve Kongre yerlerine ulaşmak için katılımcılara öneriler bildirimlerin kabulünden sonra temin edilecektir. Katılımcılara karşılama ve uğurlama hizmeti ücretsiz olarak sunulacaktır. Ankara'nın önemli tarihi yerlerine ücretsiz turlar düzenlenecektir.

Kurultay Takvimi

Kurultay İlan Tarihi: 21 Mart 2010

Bildiri özetlerinin son gönderilme tarihi: 31 Aralık 2010

Kabul edilen özetlerin ilan tarihi: 31 Ocak 2011

Katılım ücretinin ödenme tarihi: 1 Şubat 2011 – 28 Şubat 2011

Tam metinlerin son gönderilme tarihi: 28 Şubat 2011

Kabul edilen bildirimlerin ve nihai programın ilan tarihi: 4 Mart 2011

Katılımı Kesinleşen Kurum ve Kuruluşlar(Alfabetik Sıralamayla):

BAL-GÖÇ(Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği)

BATTAM (Batı Trakya Türkleri Araştırmalar Merkezi)

Bizim İğdır Kültürünü Koruma ve Yaşatma Derneği

Dünya Azerbaycanlıları Kongresi(DAK) Gençlik Kolları

Dünya Türkleri Asamblesi

Fransa Türk Federasyonu - Goussainville Ülkü Ocakları

İsviçre Türk Dernekleri Dayanışma Federasyonu

Töre Dergisi(Eski Kültür ve Töre Derneği adına)

TUMİB("Türkiye Üniversiteleri Mezunları" İctimai Birliyi)

Türk Birliği Hareketi

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Ülkü Ocakları Eğitim ve Kültür Vakfı